COLECCIÓN **BASE**

Este volume reúne dezaseis artigos orixinais sobre diferentes aspectos da lingua e da comunicación oral, encargados expresamente a especialistas neste campo: análise do discurso oral, a función estética da lingua oral, variación da lingua falada, a lingua oral nos medios de comunicación, a adquisición da lingua e aprendizaxe da expresión oral, o uso da voz na comunicación e uso de recursos non verbais, tecnoloxías da fala e a elaboración e etiquetaxe de corpóra orais.

Estas contribucións mostran o estado da cuestión e as direccións cara ás que se está a encamiñar a investigación, polo que, ademais de representaren unha posta ao día, apuntan tamén os camiños de futuro para os novos investigadores que se achegan ao galego.

CONSELLO
DA CULTURA
GALEGA

INSTITUTO DA LINGUA GALEGA

Serie
lingüística
7

CONSELLO
DA CULTURA
GALEGA

EDITORES

ELISA FERNÁNDEZ REI
XOSÉ LUÍS REGUEIRA

PERSPECTIVAS SOBRE A ORALIDADE

COLECCIÓN **BASE**

COLECCIÓN **BASE**

Serie
lingüística

PERSPECTIVAS SOBRE A ORALIDADE

ELISA FERNÁNDEZ REI
XOSÉ LUÍS REGUEIRA FERNÁNDEZ

EDITORES

INSTITUTO DA LINGUA GALEGA

CONSELLO
DA CULTURA
GALEGA

PERSPECTIVAS SOBRE ORALIDADE

Perspectivas sobre a oralidade / Elisa Fernández Rei, Xosé Luís Regueira
Fernández (editores). — Santiago de Compostela : Consello da Cultura
Galega : Instituto da Lingua Galega, 2008. — 350 p.: 22 cm. —

(Colección Base. Serie Lingüística ; 7)

DL VG 1649-2008 — ISBN 978-84-96530-86-7

1. Lingua galega-Comunicación oral. I. Fernández Rei, Elisa. II. Regueira
Fernández, Xosé Luís. III. Consello da Cultura Galega, ed. IV. Instituto
da Lingua Galega, ed.

Serie Lingüística n.º 7

Directores Rosario Álvarez Blanco
Henrique Monteagudo

© CONSELLO DA CULTURA GALEGA

Pazo de Raxoi, 2º andar
Praza do Obradoiro, s/n
15705 Santiago de Compostela
Tel. 981 957 202 Fax 981 957 205
correo@consellodacultura.org

© INSTITUTO DA LINGUA GALEGA

Praza da Universidade, 4
15782 Santiago de Compostela
Tel. 981 563 100 Fax 981 572 770
ilgsec@usc.es

Proxecto gráfico e deseño de cubertas
Manuel Janeiro

ISBN: 978-84-96530-86-7
Depósito legal: VG 1649-2008
Imprime
C/A Gráfica

PERSPECTIVAS SOBRE A ORALIDADE

Elisa Fernández Rei
Xosé Luís Regueira Fernández
(editores)

ÍNDICE

Presentación	9
<i>Amparo Tuson Valls</i> El estudio de la oralidad desde una perspectiva etnográfica	15
<i>Francisco Fernández Rei</i> Do ALGa e o Arquivo do Galego Oral: a imaxe do galego	35
<i>Ana Escourido Pernas / Elisa Fernández Rei / Manuel González González / Xosé Luís Regueira Fernández</i> A dimensión prosódica da oralidade: achega dende AMPER	75
<i>Domingo Blanco</i> A literatura de transmisión oral	95
<i>Quico Cadaval</i> Os novos xéneros orais	119
<i>Marisa Lois</i> O uso da voz na comunicación	135
<i>Aitor Rivas</i> Introdución á comunicación non verbal. Panorama de investigación ...	141
<i>Miguel Pérez Pereira</i> Adquisición da lingua	169
<i>Elisa Fernández Rei</i> A expresión oral (e escrita). Nos lindeiros entre o oral e o escrito	187
<i>Albert Rico i Busquets</i> El català en els mitjans de comunicació	201
<i>Antón Dobao</i> Os modelos orais nos medios de comunicación	219
<i>Eduardo Rodríguez Banga</i> Síntese de voz: estado da cuestión e perspectivas	235

Carmen García Mateo e Antonio Cardenal López

Recoñecemento automático da fala: ideas básicas e algúns exemplos
ilustrativos 249

Alexander Iribar Ibabe

Un corpus de lengua hablada: el caso de FonAtari 273

Tiago Freitas

Recolha e transcrição de corpora orais 297

Antón Santamarina

O patrimonio oral 325

PRESENTACIÓN

Nos últimos vinte anos o estudo da lingua oral coñeceu un desenvolvemento extraordinario, coa aparición de novas perspectivas e novas metodoloxías que fixeron posible comprender dunha maneira máis completa e esclarecedora a comunicación falada. Estas metodoloxías e achegamentos teóricos aínda están, en boa medida, sen encontrar un cultivo adecuado dentro da lingüística galega. Con todo, non hai que esquecer o importante labor que o Instituto da Lingua Galega, desde o mesmo momento da súa creación en 1971, vén desenvolvendo, pois foi á lingua falada á que lle dedicou moitos dos seus mellores proxectos de investigación, como o *Atlas Lingüístico Galego* (ALGa) ou o proxecto *Arquivo do Galego Oral* (AGO). O primeiro está encamiñado á recolla da variación fonética, morfolóxica e léxica ao longo de todo o dominio lingüístico galego e o segundo está dirixido a completar a recollida de gravacións do galego falado e xa conseguiu acumular varios centos de textos orais, ricos non só en información lingüística, senón tamén etnográfica e histórica.

Os investigadores que andamos a traballar sobre aspectos da lingua falada sentimos desde hai tempo a necesidade de impulsar os estudos sobre lingua oral e asemade poñer en relación a xente que se ocupa actualmente deste obxecto de estudo desde diferentes perspectivas. Este é o sentido fundamental deste volume e o que guía os principais obxectivos que se perseguen con esta publicación:

a) Debuxar un panorama das investigacións que sobre a oralidade se están a desenvolver en Galicia, non só no ámbito da lingüística, senón tamén en campos de estudo alleos a ela.

b) Presentar algunhas liñas de investigación non desenvoltas aínda en Galicia a través do concurso de investigadores de fóra.

Así, este libro concíbese como un estudo multidisciplinar sobre a comunicación oral, entendida como un acto complexo que pode ser

abordado desde perspectivas científicas moi diferentes que esixen metodoloxías necesariamente distintas e en ocasións con requisitos formativos distantes. Mais, en certo modo, todas as perspectivas contempladas son complementarias e necesarias para comprendermos os actos de comunicación oral que observamos cada día.

Outro obxectivo, de carácter non tan inmediato, é que este libro contribúa non só a completar a formación dos nosos estudantes e licenciados, senón que tamén sirva para animar aos investigadores mozos a iniciar o seu traballo nalgún destes ámbitos, sobre todo naqueles máis desatendidos na nosa tradición.

Para acadarmos eses obxectivos invitamos a participar a especialistas destacados en campos de investigación diversos mais vinculados directamente á oralidade, aqueles que ao noso entender podían achegar unha mirada máis completa ou máis incisiva desde un punto de vista determinado, e ao tempo que nos ofrecesen plena garantía de solvencia científica. Trátase, por tanto, de textos orixinais realizados para este libro por expertos en cada un dos campos científicos tratados, aos que lles queremos expresar a nosa gratitude por aceptaren levar a cabo estes traballos para o libro que agora presentamos.

O volume ábrese cun artigo de Amparo Tuson sobre o estudo da oralidade desde unha perspectiva etnográfica. É este un deses eidos ermos na tradición lingüística galega e que, obviamente, nos parecía inescusable nun libro que pretendese tratar sobre a oralidade. Este artigo consegue sen dúbida despertar interese por este campo e asemade ilustrar á perfección a metodoloxía de investigación que se leva a cabo na escola da etnografía da comunicación para o estudo da conversa espontánea.

A continuación inclúense dous traballos de investigadores do Instituto da Lingua Galega, centrados no estudo da variación dialectal. No primeiro deles Francisco Fernández Rei describe dous proxectos que se desenvolveron no ILG e que se mencionaron máis arriba, o ALGa e mais o AGO, e mostra como contribuíron decisivamente a conformar o coñecemento que hoxe en día temos sobre o galego e a súa variación xeográfica e, de maneira non menos salientable, representaron un importantísimo alicerce para a configuración do estándar lingüístico do galego moderno. O segundo, de Ana Escourido, Elisa Fernández, Manuel González e Xosé Luís Regueira, fai unha presentación das investigacións levadas a cabo no seo do AMPER (*Atlas Multimédia Prosodique de l'Espace Roman*), que é un proxecto que ten como principal finalidade paliar a carencia de información prosódica dos atlas dialectais tradicionais. Os traballos desenvoltos

polo grupo de AMPER Galicia proporcionan un coñecemento máis profundo da prosodia galega e da súa variación diatópica, achegándonos así información sobre unha das compoñentes lingüísticas máis características da oralidade.

A contribución de Domingo Blanco sobre a literatura de tradición oral, entendida como arte verbal, achéganos unha visión da oralidade transmitida de xeración en xeración con fins estéticos. O autor analiza esta literatura no seu contexto social, dentro do que cobra sentido, e estuda os factores que contribuíron á súa vitalidade, para logo facer un demorado repaso dos distintos xéneros existentes na nosa tradición. Nesa mesma liña podemos situar o traballo de Quico Cadaval que, como creador teatral e profesional de contar contos, nos fornece unha visión sobre os novos modos de contar. Cadaval é un contador, un narrador oral, polo que nos pareceu que transcribir a súa intervención era mellor maneira achegarnos á súa maneira de entender a elaboración e a difusión de textos orais creados con fins estéticos, como arte verbal, que segue as pautas e as características da narración oral pero dunha maneira transformadora que a fai propia do noso tempo e da sociedade de comezos do século XXI.

Non queríamos deixar fóra algunhas das disciplinas que están nos lindes da oralidade, que tratan aspectos que van indisolublemente vencellados a ela, aínda que non formen parte estritamente do seu estudo desde un punto de vista lingüístico. Así, contamos con contributos que tratan aspectos paralingüísticos. Nun deles, Aitor Rivas trata da quinésica, da xestualidade, na comunicación cara a cara, un aspecto que en moitas ocasións non se considera nos estudos de comunicación oral a pesar de que se lle recoñeza adoito un papel relevante na transmisión de información, de maneira primaria ou complementaria coa lingua falada. Por outra parte, a utilización da voz, nas súas diferentes calidades, é tratada por Marisa Lois. Son nos dous casos traballos pioneiros que presentan liñas de investigación practicamente inexploradas no ámbito galego.

En case todas as linguas un dos campos máis estudados da oralidade é sen dúbida o da adquisición da linguaxe, aínda que en galego o traballo nesta liña aínda sexa máis ben escaso. Aquí, Miguel Pérez Pereira, psicólogo evolutivo da Universidade de Santiago, presenta os resultados dun estudo de carácter cuantitativo do desenvolvemento lingüístico dos nenos galegofalantes ata os 30 meses de idade, no que aborda desde o desenvolvemento comunicativo prelingüístico, ata a capacidade de comprensión e produción inicial da linguaxe nos seus aspectos léxicos, morfolóxicos e sintácticos.

O artigo de Elisa Fernández Rei trata sobre a expresión oral desde unha perspectiva de comparación coa expresión escrita e amosa como moitos dos modos de comunicación do mundo moderno se sitúan nos lindeiros entre unha e outra. Os límites que nalgún tempo puideron estar perfectamente trazados vense difuminados coa aparición das novas tecnoloxías e o desenvolvemento de novos medios de comunicación.

Os traballos de Eduardo Rodríguez Banga e Carmen García Mateo presentan o estado da cuestión en dúas disciplinas que están a gozar dun certo auxe actualmente en Galicia: a síntese de voz e o recoñecemento da fala respectivamente. O desenvolvemento de ferramentas que permitan xerar voz sintética, así como os sistemas que permiten transcribir as producións orais poden desencadear unha nova revolución, un novo xeito de comunicarse e unhas consecuencias nos modos de comunicación aínda non albiscadas.

Coma no caso do tema tratado por Amparo Tuson, presentamos dúas investigacións desenvoltas fóra de Galicia nun campo tampouco cultivado ata o momento na nosa tradición lingüística, o da elaboración e etiquetaxe de corpora orais. Os corpora orais son para nós un campo de especial relevancia pola súa importancia estratéxica: desde o noso punto de vista é imprescindible a creación e desenvolvemento dunha ferramenta que nos permita recoller, etiquetar e posteriormente disponibilizar moitos dos materiais orais existentes (en particular o *Arquivo Dialectal da Lingua Galega* do ILG ou *Arquivo Sonoro de Galicia* do Consello da Cultura Galega) e outras que se poderían e deberían recoller (como por exemplo, conversas espontáneas). Neste sentido os traballos presentados por Alexander Iribar e Tiago Freitas son interesantes desde o punto de vista teórico, pero tamén moi útiles desde un punto de vista máis práctico.

Finalmente, o volume péchase cun conxunto de reflexións de Antón Santamarina sobre a oralidade e a súa relación coa cultura que se expresa a través dela. A partir dos traballos sobre as relacións e os contrastes entre culturas orais e culturas letradas e o concepto e tradición (e a invención da tradición), Santamarina repasa os elementos do saber oral transmitido de maneira tradicional: fórmulas, poesías, relatos e nomenclaturas, así coma a historia colectiva ou individual.

O conxunto recolle, por tanto, un compendio bastante amplo e completo das perspectivas desde as que o estudo da oralidade resulta relevante, non só para o estudo da lingua, senón tamén para o da cultura e da sociedade.

Queremos reiterar o noso agradecemento a todos os autores que contribuíron a conformar este volume, así como a todos os que fixeron posible que hoxe vexa a luz, de maneira especial ao Consello da Cultura Galega e ao Instituto da Lingua Galega.

Porén, as nosas últimas palabras son de lembranza para Tiago Freitas, un investigador novo pero cunha importante formación científica, con ideas, proxectos e unha actitude de entusiasmo que facían prever unha brillante carreira científica, mais que, lamentablemente, se finou no transcurso de elaboración deste libro. Foron poucos os días que compartimos con el e agora semellan curtas as nosas conversacións, mais sempre gardaremos o recordo da súa paixón polo traballo que facía e da grande sensibilidade que transmitía.

Elisa Fernández Rei
Xosé Luís Regueira Fernández

EL ESTUDIO DE LA ORALIDAD DESDE UNA PERSPECTIVA ETNOGRÁFICA

Amparo Tuson Valls

Universitat Autònoma de Barcelona

1. INTRODUCCIÓN

En primer lugar, quiero felicitar a quienes han organizado este simposium por el título “Perspectivas sobre la oralidad”. A menudo eventos semejantes llevan por título algo que incluye “lengua oral”, por ejemplo “El estudio de la lengua oral”. Pero decir “lengua oral” es como decir “sube arriba”, “baja abajo” o “entra dentro”: es una redundancia. ¿Por qué? Porque la lengua **es** “oral”, la oralidad es la esencia y la existencia de las lenguas. Y si alguien tiene alguna duda al respecto, que mire la historia de la humanidad o la historia del individuo. Pasaron cientos de miles de años antes de que los seres humanos —que desde que lo son hablan— inventaran la escritura, allá por el 4000 antes de nuestra era. Y la extensión de la escritura ha sido lenta y aún hoy existen cientos de comunidades —que por supuesto hablan— cuyas lenguas no tienen un código escrito, porque esas comunidades no lo necesitan para vivir, y existen millones de personas que no conocen, no dominan o no usan habitualmente la escritura.

2. ¿POR QUÉ ESTUDIAR LA ORALIDAD Y, MÁS EN CONCRETO, LA CONVERSACIÓN?

Porque es la forma universal en que existe la lengua. Todas las personas, pertenezcan a la cultura que pertenezcan, conversan. La conversación es, podríamos decir el “protogénero” discursivo, la forma primera y primaria en que se manifiesta, en que existe, la lengua (Tuson 1995).

En los primeros años de nuestras vidas adquirimos la lengua o las lenguas de nuestro entorno de forma natural, por el simple hecho de vivir en un medio en que la gente conversa; la adquisición lingüística es parte del proceso de socialización. A través de la conversación los seres humanos aprendemos a nombrar el mundo, a relacionarnos con las personas que tenemos alrededor, y

así vamos construyendo nuestras identidades sociales. Más tarde, la escuela —en el caso de que vayamos a la escuela— se encargará de introducirnos —a través de un aprendizaje formal— en otras formas más elaboradas de la oralidad, como debates, exposiciones, y, por supuesto, en el código escrito.

Curiosamente, el interés por el estudio de la conversación no empezó dentro del ámbito de la lingüística, sino en el seno de la antropología y de la filosofía. Las tradiciones en el estudio lingüístico —gramatical e inmanentista— han sido y son todavía tan fuertes que aún hoy se encuentran resistencias y reticencias hacia los estudios de la conversación espontánea. En parte, porque se sigue con la idea de que los usos orales cotidianos son algo caótico que difícilmente se puede analizar. Sin embargo, ya hace muchos años, en la primera mitad del siglo XX, los antropólogos lingüistas Boas (1911) y Sapir (1949 [1932]) señalaban que si de verdad queremos entender la cultura de un pueblo hemos de observar las conversaciones, y el filósofo del lenguaje Wittgenstein afirmaba que “el lenguaje ordinario está perfectamente en orden”. Otra cosa es que las limitaciones de la mente humana y el desarrollo de la tecnología hayan impedido hasta hace poco recoger adecuadamente y analizar algo que, eso sí, sin duda, es complejo y multidimensional.

3. CARACTERÍSTICAS DE LA CONVERSACIÓN ESPONTÁNEA

En un artículo del año 1974, Sacks, Schegelof y Jefferson, desde la sociología de la interacción (etnometodología), señalaban las características de las conversaciones espontáneas:

1. El cambio de hablante es recurrente o, al menos, se produce. Es decir, una de las características de la conversación es que es *dialogal*.
2. En general, no habla más de una persona a la vez.
3. Los solapamientos (dos —o más— participantes hablando a la vez) son comunes pero breves.
4. Las transiciones más comunes entre un turno de palabra y el siguiente son las que se producen sin intervalos ni solapamientos, o las que se producen con un breve intervalo.
5. El orden de los turnos de palabra no es fijo.
6. La duración de los turnos de palabra no es fija, si bien se tiende a un cierto equilibrio.
7. La duración de una conversación no se especifica previamente.
8. Lo que dicen los hablantes no se ha especificado previamente.
9. La distribución de los turnos de palabra no se ha especificado previamente.

10. El número de hablantes puede variar.
11. El discurso puede ser continuo o discontinuo.
12. Existen técnicas para la distribución de los turnos.
13. Se utilizan diferentes unidades formales de construcción de los turnos (una palabra, una frase, una oración, etc.).
14. Existen mecanismos para reparar los errores o las transgresiones en la toma de la palabra.

A partir de esas características, lo que queda claro es que la conversación es algo impreciso, delicado, frágil, sujeto a normas muy flexibles que se van actualizando y negociando en el mismo proceso conversacional. Todo ello nos puede hacer pensar que casi parece un milagro que nos lleguemos a entender y, sin embargo, más o menos, nos vamos entendiendo y conversamos sin pensar demasiado lo que decimos y lo que interpretamos de lo que nos dicen las otras personas.

4. ¿CÓMO ESTUDIAR LA ORALIDAD Y, MÁS CONCRETAMENTE, LA CONVERSACIÓN?

Lógicamente, para analizar una conversación lo primero que hay que hacer es grabarla. Eso ya requiere tomar una serie de decisiones no siempre fáciles: ¿la grabaremos sólo en audio o en vídeo? ¿Cómo hacerlo? La ética nos indica que quienes conversan han de saber que se les graba ¿Lo diremos antes o después de la grabación? ¿Cómo pediremos permiso?

Una vez tenemos la grabación, hemos de proceder a transcribirla. Y eso también es muy complejo. Hemos de decidir qué tipo de transcripción utilizaremos; más o menos detallada, incorporando indicaciones sobre la prosodia, sobre los comportamientos no verbales, haciendo una descripción previa de las personas que conversan, del contexto en el que se produce... La transcripción es el primer paso del análisis porque las decisiones que tomemos necesariamente condicionarán lo que luego podamos observar, describir y analizar.

A la hora de describir y analizar la conversación necesitamos responder a una serie de preguntas:

¿quiénes son las personas que hablan?
¿dónde hablan?
¿cómo hablan?
¿para qué hablan?
¿de qué hablan?

Para responder a todas estas preguntas, la etnografía de la comunicación nos ofrece unos instrumentos que nos permiten analizar algo tan cotidiano y a la vez tan complejo como una conversación (o cualquier otro tipo de interacción oral) con todo detalle.

5. LA PERSPECTIVA ETNOGRÁFICA

Los presupuestos básicos de la Etnografía de la comunicación consisten en una manera especial de mirar las lenguas, sus usos y a sus usuarios. Se considera que la lengua *es* en tanto que es usada y, como tal, es parte y síntoma de la realidad cultural de los pueblos.

Además, se parte del hecho incontestable de que el uso lingüístico es diverso, heterogéneo —como lo son los grupos sociales—. En cuanto a la comunicación, se entiende como acción entre individuos, entre seres sociales; de ahí que se dé una importancia crucial al estudio de la interacción humana.

El objeto de estudio de la etnografía de la comunicación es la *competencia comunicativa*, entendida como parte, una parte fundamental, de la *competencia cultural*. Goodenough, un antropólogo clásico, definía así, en 1957, la “competencia cultural”: “Todo aquello que hay que saber para funcionar de manera aceptable para los miembros [de una comunidad] y hacerlo en cualquier papel que acepten para ellos mismos” (Goodenough 1964 [1957]).

Y es evidente que para funcionar de manera aceptable en el seno de un grupo humano —además de saber cómo comer y qué comer, cómo vestirse, etc.—, implica saber cómo moverse comunicativamente. De ahí surge la necesidad de acuñar y definir el concepto de *competencia comunicativa*.

Saville-Troike, especifica de la siguiente manera todo lo que incluye el concepto de competencia comunicativa:

[La competencia comunicativa] Implica conocer no sólo el código lingüístico, sino también qué decir a quién, y cómo decirlo de manera apropiada en cualquier situación dada. Tiene que ver con el conocimiento social y cultural que se les supone a los hablantes y que les permite usar e interpretar las formas lingüísticas. [...] La competencia comunicativa incluye tanto el conocimiento como las expectativas respecto a quién puede o no puede hablar en determinados contextos, cuándo hay que hablar y cuándo hay que guardar silencio, a quién se puede hablar, cómo se puede hablar a personas de diferentes estatus y roles, cuáles son los comportamientos no verbales adecuados en diferentes contextos, cuáles son las rutinas para tomar la palabra en una conversación, cómo preguntar y proveer in-

formación, cómo pedir, cómo ofrecer o declinar ayuda o cooperación, cómo dar órdenes, cómo imponer disciplina, etc. En pocas palabras, todo aquello que implica el uso lingüístico en un contexto social determinado. (Saville-Troike 1989 [1982]).

Resulta evidente la gran complejidad de lo que se quiere estudiar, ya que la competencia comunicativa incluye la competencia lingüística pero va más allá incluyendo todo aquello que se pone en funcionamiento en cualquier interacción comunicativa oral, tanto lo verbal como lo no verbal.

Pero, ¿cómo se adquiere y se desarrolla la competencia comunicativa?

En parte de forma explícita. Podemos reconocer determinadas expresiones en las que, desde la infancia, se nos van transmitiendo las normas de comportamiento comunicativo que funcionan en nuestro entorno. Por ejemplo:

*A los mayores no se les interrumpe
No hables con la boca llena
No se puede hablar mientras se come
No levantes la voz a tu madre
Espera a que te pregunten
Levanta la mano para hablar
Contesta cuando te hablan*

Pero, también —y muy especialmente—, se adquiere y se desarrolla de forma implícita, por el mero hecho de vivir en un entorno en que la gente se comunica en diferentes situaciones. Veamos el siguiente ejemplo, tomado del analista del discurso francés Patrick Charaudeau:

Yo puedo salir a la calle y, acercándome a un perfecto desconocido, decirle:
Perdone, ¿me puede decir dónde está plaza del Obradoiro?

Resultaría más extraño que le dijera: **Perdone, me llamo Amparo Tusón, ¿me puede decir dónde está la plaza del Obradoiro?*

Pero sin duda, resultaría del todo inadecuado que le dijera: ***Perdone, me llamo Amparo Tusón, ¿me puede decir dónde está el Golfo Pérsico?*

¿Quién y cuándo nos ha dicho qué se puede preguntar a una persona desconocida en una situación como ésta? Y es que la adquisición de la competencia comunicativa es una parte esencial del proceso de socialización y puede no acabar nunca. Porque en cuanto nos encontramos en una situación nueva, en un país diferente, en un trabajo distinto, hemos de ir desarrollando aspectos nuevos de esa competencia.

6. LOS COMPONENTES DEL EVENTO COMUNICATIVO

Hymes (1972), basándose en aportaciones anteriores —y muy especialmente en el esquema de la comunicación de Jakobson (1984 [1960])— propone una guía para el estudio de cualquier evento comunicativo, desde una conversación espontánea hasta un juicio o un ritual religioso. Como Hymes pretende que, a través de esta guía, se pueda llevar a cabo una observación y un análisis muy fino y detallado, presenta ocho elementos que están presentes en todo evento comunicativo. Es lo que se conoce como el modelo SPEAKING, debido a que, en inglés, las iniciales de los ocho componentes forman este acróstico *Situation*, *Participants*, *Ends*, *Act sequences*, *Key*, *Instrumentalities*, *Norms* y *Genre* (Situación, participantes, finalidades, secuencia de actos, clave, instrumentos, normas y género).

Lo que define al *evento* es que es imprescindible el uso de la palabra para que se realice y, también, que se suele asociar a un *tiempo* y a un *espacio* apropiados o que se pueden constituir como tales al celebrarse en ellos tal acontecimiento. Además, para cada acontecimiento comunicativo quienes participan en él se supone que lo hacen a partir de unos *estatus* y *papeles* característicos, utilizan *instrumentos* verbales y no verbales apropiados, organizan el evento en *secuencias* y actúan en el tono o *clave* también apropiados para los *finés* que pretenden, respetan o transgreden unas *normas de interacción* que regulan cómo se toma la palabra, si se puede interrumpir o no, etc. y se guían por unas *normas de interpretación* que les permiten dar sentido a lo que se dice aunque sea de forma indirecta o implícita, normas que, desde luego, se pueden transgredir o aplicar de forma equivocada, dando lugar a malentendidos o a equívocos —deseados o no—. Todo este conjunto de componentes no se disponen arbitrariamente en cada ocasión sino que a través de las prácticas sociales se van constituyendo en *géneros* identificables por unas pautas y unas convenciones que los hablantes siguen y reconocen, según el evento comunicativo de que se trate. Ejemplos de géneros son la conferencia, el sermón, la entrevista radiofónica o el debate televisivo, el trabajo en grupo o la explicación en un aula, etc., géneros que, como dije al principio, derivan del “protogénero” que es la conversación espontánea. Esta propuesta de descripción y análisis es muy útil porque permite utilizarla como marco donde incluir las aportaciones que se han hecho desde muchas disciplinas como el análisis de la conversación, la etnometodología, la pragmática o el análisis del discurso (Calsamiglia & Tusón 2007 [1999]).

Como no quiero excederme en el tiempo que me ha sido asignado, me voy a dedicar a algunos de ellos que me parecen especialmente interesantes. En primer lugar, la *situación*. Como Hymes quiere ser muy detallado, muy minucioso, en muchos casos —como el que ahora nos ocupa— cada com-

ponente se divide en varios subcomponentes, en este caso en dos. Por una parte, tendremos la localización espacial y temporal, el lugar y el momento donde se produce un evento cualquiera. Pero no es tan sencillo, porque lugar y tiempo es algo que depende también de las culturas. Por ejemplo: Yo tenía una amiga argentina, y cuando quedábamos para vernos otro día yo le decía "Bueno, pues, Vir, podemos quedar el miércoles", "¿A qué hora?", preguntaba ella, "Pues a media tarde", respondía yo, y ella, indefectiblemente, decía "¿qué es media tarde?". Claro, no es lo mismo media tarde si se *almuerza* a las doce, y se *come* a las siete, que si se *come* a las tres y se *cena* a las diez. Yo he tenido alumnas polacas, y daba una clase de dos a tres y media, para ellas era una clase de tarde, de media tarde, mientras que para mis alumnas catalanas era una clase de mañana, de última hora de la mañana, a la que venían sin comer; mientras que las chicas polacas ya estaban a punto de merendar, porque ya habían comido a las doce o las once y media. Por lo tanto qué es *media tarde*, vemos que el concepto de tiempo también puede variar. Por ejemplo, en México, cuando alguien dice "¿nos vamos?" y contestan "luego", hay que levantarse e irse. Sin embargo a mí me dicen "luego", y me espero y pienso "bueno, pues ya me dirán cuándo". Pero es que, en México, "luego" quiere decir "ya", "al instante" (uso que, por cierto, aún se mantiene en ciertos lugares de Castilla). Ahora bien, si a la pregunta "¿Cuándo nos vamos?" responden "ahorita", yo pienso "Bueno pues ya me voy" y me levanto, pero resulta que no, que "ahorita, ahoritita ahoritita" es dentro de un ratito. No solo el tiempo es cultural, sino las maneras de nombrarlo, lo que simboliza lingüísticamente esas diferencias.

Refiriéndose al espacio, Duranti (2000 [1997]), un etnógrafo de la comunicación, habla de las diferencias entre lo que se considera la parte delantera y trasera de la casa en cuanto a su función social. Aquí hablamos del "recibidor", que es la entrada de la casa, el lugar donde a la gente que llega se la recibe, se saluda, y luego ya se pasa a la sala, a la cocina, al comedor, según se tenga costumbre. Pues bien, Duranti explica que en Samoa el lugar donde la gente se saluda es lo que para nosotros sería la parte de atrás de la casa. Por lo tanto se entra en la casa se pasa, se pasa, se pasa, y cuando se llega al final entonces se saluda. Imaginad que ahoyá yo llego a vuestra casa, me abris la puerta y yo paso directamente, sin decir nada y cuando ya llego a la cocina o a la sala, ya empiezo a saludar. Diríais "¿pero adónde va esta señora?". Por el contrario, si llegamos a una casa en Samoa y empezamos a saludar nada más entrar se apreciaría como una agresión. Vemos, pues, que también el espacio puede ser interpretado de forma diferente según las culturas.

Dentro de esos conceptos de tiempo y espacio, hay que considerar que existen fronteras externas y fronteras internas. Pensemos en este salón de ac-

tos, aquí hay unas fronteras externas: las paredes, el techo, el suelo, la puerta, ¿pero aquí no hay una frontera interna cual “foso de cocodrilos”? Veamos ¿quién se atreve a salir del patio de butacas, subir a la tarima donde estoy yo, sentarse a mi lado y decir: “Mira, Amparo, me voy a poner a escuchar aquí ¿vale?”? Aquí hay una frontera interna evidente ¿Y por qué nos interesan esas fronteras internas para describir la interacción humana? Porque otorgan deberes y derechos respecto al uso de la palabra. Por ejemplo, en estos momentos, quien tiene el derecho, pero también el deber de hablar, soy yo. Y si ahora me callo pensaréis que me ha pasado algo ¿no? Porque se está transgrediendo una norma de comportamiento comunicativo que a mí me otorga ahora un derecho, pero también un deber. Pensemos en una sala de juzgados. Hay una serie de fronteras internas que delimitan el lugar de la acusación, el lugar de la defensa, el del juez y, si hay jurado, el del jurado. Y cuando le toca hablar a la acusación tiene que acusar, y la defensa, cuando habla, tiene que defender. Es decir, que esas fronteras internas otorgan derechos y deberes y también formas de hablar e incluso contenidos.

Ahora bien, en el caso de la conversación espontánea esas fronteras son muy difusas, porque, como hemos visto al leer algunas de las características que señalaban Schegloff y Jefferson, casi en cualquier lugar se puede producir una conversación espontánea.

El otro subcomponente de la “*situación*” es el la “*escena psicosocial*”. Bajo esta denominación nos referimos a que las personas, en una comunidad, otorgamos una significación social prototípica a esa escenificación, a ese lugar y a ese tiempo, un significado simbólico. Por ejemplo esta sala y esta hora la asociamos con una conferencia, no con una fiesta punky. Aunque se podría dar, quién sabe. Si el rectorado lo permite, si hay estudiantes suficientes para organizarla y se responsabilizan de lo que pase, ¿por qué no? Así pues, asociamos a una sala de juzgados, un juicio; a un mercado tradicional, interacciones de compra-venta; a un templo, diferentes rituales: misa, confesión, sermón, oración, plegaria; a un aula, por ejemplo, explicación, examen, trabajo en grupo.

En el caso de la conversación espontánea, como decía, cualquier lugar puede convertirse en un escenario posible. Aquí mismo, incluso ahora tal vez por ahí detrás puede que alguien esté manteniendo una conversación espontánea en voz muy bajita, eso sí, con la persona que tiene más cerca, y en cuanto la conferencia se acabe y haya un descanso, esto se convierte en un lugar en que se pueden producir —y con toda seguridad se producirán— conversaciones cotidianas, coloquiales, espontáneas. Ahora bien, los lugares más prototípicos donde se producen habitualmente conversaciones espontáneas, al menos en nuestro entorno, podrían ser la cocina o el comedor de casa, una cafetería, el pasillo de la facultad, un paseo, etc...

A continuación vamos a ver algunos ejemplos de confusión en que estos prototipos, estas normas que estoy definiendo fallan. Y ¿por qué es interesante fijarnos en lo que ocurre cuando algo falla? Porque de la misma manera que el conocimiento de la anatomía del cuerpo humano se ha desarrollado sobre todo a través del estudio de la enfermedad, de ver lo que funciona mal, para entonces detectar qué es lo que no funciona como debería y descubrir cómo debería de funcionar, también si nos fijamos en los malentendidos y en los momentos en que las expectativas se rompen en la interacción humana, podemos avanzar más en ver cómo esperamos que funcione habitualmente.

En una oficina bancaria, en el cinturón industrial de Barcelona, llegó una señora y se produjo el siguiente diálogo entre ella y un trabajador de la oficina:

- Oiga, que vengo a que me digan adónde le ha tocado a mi hijo hacer la mili
—Pero señora, que eso no es aquí
—Que sí, que a mí me han dicho que en la caja me lo dirían

¿A qué “caja” se refería? A la “caja de reclutas”, pero para ella, para esta señora la “caja” era la “caja de ahorros”, no conocía otra caja. Y por eso ella fue a esa oficina bancaria y le tuvieron que decir que no, que era otro lugar.

En esa misma oficina bancaria —que debía ser lo que ahora se llama un “observatorio” genial—, antes de que se pusieran las mamparas de seguridad, llegaba a menudo hacia la una, una y media, un señor que ya conocían, porque era del barrio, quien, apoyándose en el mostrador, decía “Un vino”. Claro, este señor ya venía de otros locales en los que existía esta frontera interna en forma de barra, y como ya no veía mucho más allá de la barra, la identificaba simplemente con otras que había en bares de los que venía y pedía “un vino”; entonces le decían “Señor Benítez, venga, va, váyase a su casa que ya ha bebido demasiado”, y el señor se iba.

Todo esto es real, sin embargo ahora os contaré un chiste para ver cómo funciona el contexto como guía que nos orienta y nos limita la producción y la interpretación de enunciados.

Un joven entra a un bar y se acerca a la barra; se le acerca el camarero y le dice: “¿Qué va a ser?”, el joven contesta: “Abogado”, el camarero dice: “Que qué quiere”, dice el joven: “Acabar la carrera, encontrar trabajo, comprarme un piso...”. El camarero insiste, un poco impaciente: “Que qué va a tomar”. El joven, dándose cuenta, responde: “Ay, ay, ay, perdón, perdón ¿qué hay?”, a lo que el camarero contesta: “Pues ya ve, aquí, trabajando”.

Si nos fijamos, todas esas respuestas son posibles respuestas a esas preguntas, pero no en esa situación, no en ese escenario, no en ese contexto.

Eso es una prueba en forma de chiste ingeniosísimo, para comprobar que la situación, el escenario, nos guía, nos condiciona, nos restringe y nos orienta en la producción e interpretación de los enunciados.

Otro ejemplo: alguien dice: “¿Tiene hora?” y le responden: “Sí”. A todos nos viene a la mente que si alguien dice “¿Tiene hora?” está queriendo decir: “Quiero que me diga qué hora es”. De acuerdo, pero ¿y si estamos en un consultorio médico y quien dice “¿Tiene hora?” es la persona encargada de la recepción, y lo que está contestando la segunda es que sí, que tiene cita previa? Entonces sí que funciona ese diálogo. He aquí otra prueba de cómo el contexto nos orienta, nos restringe, nos ayuda en la producción e interpretación de enunciados.

Hablemos del siguiente componente: los *participantes*; lo que nos interesa son sus características socioculturales: la edad, el sexo, el estatus, los papeles que puede desempeñar, su bagaje de conocimientos, su repertorio verbal... pero, especialmente interesantes son los conceptos de “imagen” y “territorio”, que fueron acuñados y desarrollados por el sociólogo de la interacción Goffman (1967 [1970], 1979 [1971]). Goffman plantea que toda persona tiene una *imagen positiva* y una *imagen negativa*. La imagen positiva es la que apela a la simpatía, a la solidaridad, a la intimidad, a la cooperación... Mientras que la imagen negativa es la que apela al deseo que tengo de que se me respete, de que se mantenga la debida distancia. Claro, en cuanto dos personas se ponen en contacto, ya tenemos cuatro imágenes en funcionamiento (como en el chiste del psiquiatra, que entra un paciente y el psiquiatra le dice: ¿Qué le pasa?”. Y contesta: “Creo que tengo doble personalidad”. Y dice el psiquiatra: “Pues siéntese y hablaremos los cuatro”). Porque es verdad, todos queremos recibir simpatía, solidaridad, pero a la vez que se nos respete y que se mantenga una cierta distancia.

Graciela Reyes (1990) plantea que una cosa es la imagen que quiero dar, otra la que doy y otra la que la audiencia está dispuesta a aceptar de mí. Supongamos que yo quiero dar la imagen de una profe simpática, abierta, flexible; pero resulta que doy la imagen de una profe loca. Y claro, la audiencia no está dispuesta en absoluto a aceptar a una loca, aquí, dando una conferencia. Eso significa que hay que calcular bien, hay que ajustar, hay que negociar las imágenes.

En cuanto al territorio, toda persona lleva una especie de muralla flexible alrededor que, si lo que quiere es potenciar la imagen positiva, traerá hacia sí para que la otra persona se pueda acercar. Pero si lo que quiere es potenciar la imagen negativa, el respeto, la distancia, la alejará para que la otra persona mantenga esa distancia, respete ese espacio.

Ejemplos de expresiones relacionadas con la imagen y el territorio existen. Por ejemplo “*En esto no te metas*”, “*Metí la pata*” (cuando digo “metí la

pata" es que dije algo que era del todo inconveniente porque me metí en el terreno que no debía); "*De ahí no pases*", "*Ponte en mi lugar*", "*Se pasó tres pueblos*", "*Es que es una persona que no sabe ponerse en su sitio*", "*No te hablo como tu profesora, sino como tu amiga*". Vemos que en las lenguas existen expresiones que dan cuenta del funcionamiento de los conceptos de "imagen" y "territorio" en la vida cotidiana.

Presentaré a continuación algunos ejemplos de cómo la imagen que se tiene de otra persona puede llevar a malentendidos; ahora, cuando los cuente seguramente parecerán muy divertidos, pero que pueden llegar a ser dramáticos. No sé si conocéis la expresión asturiana, especialmente gijonesa, "*¡Vete a ver la ballena!*". Hace muchos años varó una ballena; todo el mundo dejó lo que estaba haciendo; si estaba hablando con alguien, lo dejó y se fue a ver la ballena. Y entonces quedó ese dicho, "*¡Vete a ver la ballena!*", para significar "*vete a paseo*", "*déjame en paz*", "*vete de aquí*". Cuando esa expresión comenzó a caer en desuso entre la juventud, una profesora de secundaria, de lengua y literatura, me comentaba:

Fijate lo que me pasó, estaba yo dando clase y había un alumno que estaba enredando, enredando, y yo ya me cansé y le dije: "Fulanito, vete a ver la ballena". Y efectivamente el chico se levantó y se fue. Pero, al cabo de diez o doce minutos volvió y le dije: "Pero ¿qué haces aquí?", y me contesta: "Oh, ya fui a ver a la jefa de estudios".

Claro, la profesora decía —sin haber leído a Goffman— "pero ¿cómo puede pensar que yo voy a llamar ballena a la jefa de estudios? con lo delgadita que ye"; como si eso lo arreglara. El caso es que ese chico tenía una imagen distorsionada del papel de esa profesora.

Otro ejemplo absolutamente real. No sé si conocéis Barcelona y si habéis utilizado el metro en esa ciudad. Un señor va a un hospital a que le hagan una revisión médica. Le dicen que tiene que hacerse un análisis de orina, le dan el botecito correspondiente y dice: "*¿adónde he de ir?*". La enfermera le contesta: "*La línea roja y al fondo*". Entonces el señor se va y empieza a tardar. La enfermera estaba preocupada, "tendrá algún problema", pasa media hora y no llegaba. El caso es que al final llega el señor absolutamente enfadado. Quienes os reís seguramente os reís porque sabéis que en Barcelona existe una línea de metro llamada "línea roja", que acaba en uno de los extremos, en una parada que se llama "Fondo". Y el señor, cogió la línea roja, llegó hasta la última parada, salió y empezó a buscar algún sitio donde él creía que lo habían enviado para hacerse el análisis. Claro, cuando volvió y se lo contó a la enfermera, a la enfermera le dio un ataque de risa. Bien, este señor se fue al servicio de atención al usuario y denunció al personal sa-

nitario por dar mal la información y por reírse de los pacientes, y con toda la razón. Porque simplemente este señor tenía la imagen, que muchos tenemos, de lo que puede ocurrir en ciertos lugares de la seguridad social: vas a un sitio, entonces te envían a otro y así vas siguiendo una especie de excursión planetaria por diferentes centros, y al final pues más o menos todo hasta llega a salir bien.

Pasemos a hablar del componente denominado “*instrumentos*”. Me interesaría señalar algunos aspectos, aunque sé que en otras conferencias se van a desarrollar con más detalle; por eso ahora sólo haré algunos apuntes.

El “*canal*” puede ser oral, escrito, audiovisual, icono verbal... En el caso de la conversación espontánea diríamos que el canal es oral, cara a cara, aunque, como ya señalaba el profesor Regueira, actualmente estamos accediendo a otros canales que vinculan formas de comunicación casi igualmente espontáneas o informales, pero a través de la escritura, de una escritura, eso sí, coloquial e informal: los mensajes sms, el Messenger, los chats, etc... Éste es un tema de gran interés porque es una de las fronteras más claras y emergentes entre la oralidad y la escritura.

A parte del canal, tenemos que pensar en las *variedades de habla*: lengua o lenguas y variedades de cada lengua (geográficas, sociales y funcionales). Diríamos que en la conversación espontánea, cuando se dispone de más de una lengua, se elige aquella que se considera más adecuada en función de aquello que se pretende. Normalmente se mantiene la variedad dialectal geográfica propia. En cuanto a la variedad social depende de la cara, de la imagen, que queramos presentar. Yo me puedo querer manifestar más como profesora, como amiga, como hija, como esposa... En cuanto a los registros, el típico es el coloquial aunque puede haber ciertos cambios.

Lo que es interesante ver es que en cualquier evento comunicativo seleccionamos de entre nuestro repertorio verbal y comunicativo, y, en el momento de abrir la boca, hemos de elegir una lengua, una variedad geográfica, una variedad social, un registro. Otra cosa es que podamos alternar consecutivamente lenguas diferentes, registros diferentes. Pero cuando eso hacemos, esos cambios entre lenguas y variedades siempre tienen un significado social, un significado metafórico, porque si yo elijo una cosa, dejo de elegir las demás, y si hago eso —consciente o inconscientemente— por algo es, como demuestran los múltiples estudios sobre elección y alternancia de lenguas y variedades. Vosotros que maneáis dos o tres lenguas y varias variedades de cada una, cuando cambiáis de una a otra, por qué lo hacéis, para qué, cuando os hablan en una lengua o variedad y de repente cambian a otra ¿qué asociáis con esos cambios?

A parte de la lengua y las variedades, está todo aquello que acompaña a la palabra, y aquí sí que me quisiera extender algo más. Lo que acompaña

a la palabra son las “vocalizaciones”, la “kinesia” o “cinesia” y la “proxemia” (Poyatos, 1994). Las vocalizaciones son esos ruidos de asentimiento, de rechazo, de asco, de incomprensión, del tipo “ahhh, tsee, bah...” Estas vocalizaciones no son palabras pero son altamente significativas desde el punto de vista comunicativo, y se dan muchísimo en la conversación espontánea. Kerbrat-Orecchioni, una analista del discurso francesa, les llamaba en francés “grondisèmes”, haciendo un paralelismo con otras unidades de la lengua: “phonèmes”, “morfèmes” y... “grondisèmes”; en español se podría traducir por “gruñemas”; aunque, como dice Carlos Lomas, habría que distinguir los “gruñemas” de los “gocemas”, porque no es lo mismo decir “buagg” que decir “ahhh”...

Todo esto, que ni siquiera tenemos en cuenta como algo interesante cuando estudiamos la oralidad, es fundamental en la interacción comunicativa, y lo veremos con algunos ejemplos en los que se apreciará que, además, estas vocalizaciones cambian según las lenguas o las culturas.

Antes de seguir con otro ejemplo, os planteo una cuestión: imaginad que yo os hago una pregunta, me contestáis y yo hago “ba”. ¿Qué entenderíais por ese “ba”? ¿Que no estoy muy de acuerdo? ¿Me equivoco si digo que lo interpretaríais como símbolo de desacuerdo? Algo así como “pues vaya”, “¡qué dices!”.

Pues bien, una profesora de Estados Unidos fue a Barcelona a recoger material para su tesis doctoral sobre lengua, ideología y cultura en Cataluña; yo no la conocía, pero a través de amigos comunes, como yo tenía una habitación libre, vino a vivir a mi casa. Ella y yo nos comunicábamos en castellano aunque ella aprendió el catalán en seguida. En aquella época mi conocimiento del inglés era limitado, como decía Eugenio: “¿Usted domina el inglés?”, “Pues sí es bajito y se deja...”.

Bien, pues esta chica de Estados Unidos me tomó como su informante clave —tal como se denomina en antropología a la persona de confianza que se toma como una primera fuente de información que luego se contrasta con otras— y me preguntaba a mí sobre diferentes cosas y yo le contestaba, por ejemplo me decía: “Mira, hoy he ido a tienda y he encontrado que una hablaba en catalán, el otro no sé qué, y no sé qué ¿qué te parece a ti?” yo le contestaba: “pues pienso que blabláblá blabláblá” y ella me decía: “ba”. Y yo, al oír esa vocalización, le decía algo como: “mira, es lo que yo pienso, no sé”. Al día siguiente, de nuevo: “Oye, que he leído en el periódico, que pasa tal y cual, ¿qué es esto?”, y yo: “pues mira yo creo que es tal y tal y tal”, y ella “ba”. Y yo, ya un poco enfadada: “bueno, pues eso es lo que yo creo, pregúntalo a otra persona”. Claro, se me dispararon todos los estereotipos: “¡estos americanos, qué se han pensado, que lo saben todo, entonces para qué vienen y preguntan!”. Total, que en casa la comunicación era un poquito tensa

ya. Al cabo de unos meses, vinieron unos amigos suyos de Estados Unidos y me invitaron a cenar. Y yo, como decía, en inglés, aquello de *"the flowers in the garden"*, *"tomorrow in the beach"*, y poco más. Seguramente conocéis la situación de estar en una cena informal y todo el mundo hablando y tú, pues, aquello de que si se ríen te ríes, pensando "se están riendo de mí, yo aquí haciendo el imbécil", pero, bueno, yo, allí, poniendo cara de inteligente cuando los otros ponían cara de lo que yo creía que era cara de inteligencia... El caso es que en un momento determinado se produce el *"ba"* y yo, como el perro de Paulov, salivando... pero no pasa nada, y siguen. Y otra vez *"ba"* y tampoco pasa nada, hasta que, por fin, al cabo de unos cuantos *"ba"*, consecutivamente hicieron la traducción lingüística, y era *"ba, how interesting"* o sea *"¡oh! qué interesante"*. En ese momento, yo rebobiné y vi la película desde el otro lado: *"la chica americana estará pensando: 'qué raros son estos catalanes, que les dices que algo de lo que te comentan es interesante y va y te lo repiten enfadados'"*, que es lo que yo hacía. Lo comenté con ella, nos reímos y... seguimos siendo amigas después de treinta y cinco años. Y esto es algo que he ido comprobando, porque, claro, podía ser una peculiaridad de esta persona, pero no es así, es una vocalización que "en inglés" tiene ese significado.

Utilizando también como comparación el inglés y el castellano —en esto el gallego y el catalán son muy semejantes—, yo siempre digo que si a alguien le están enseñando inglés, le tendrían que enseñar que cuando le preguntan, aunque sea su nombre, tiene que empezar la respuesta diciendo *"eee..."* y terminar con un tonema ascendente. Por ejemplo, si alguien me pregunta: *"what's your name?"*, respondería: *"eee... amparo/"*. Cuando yo estaba en Estados Unidos y preguntaba a alguien su nombre y me contestaba: *"eee...¿Patrick?"*, yo pensaba, *"pues no sé, tú sabrás"*. Nos encontramos ante formas de entonación, patrones de respuesta diferentes. Entonces si a una persona que está aprendiendo inglés le enseñan que sobre todo antes de contestar haga *"eee..."*, queda genial, queda muy inglés. Ahora, cuando un anglófono está estudiando nuestras lenguas, se le tendría que enseñar que, sobre todo, cuando responda, no empiece diciendo *"eee..."* porque queda muy extraño. Es decir, que esta serie de vocalizaciones funcionan en unas lenguas y no en otras.

Por ejemplo, en Senegal. En Senegal, donde estuve participando, junto con Luci Nussbaum, en un trabajo de cooperación para un programa de alfabetización comunitaria de adultos, observaba que cuando las personas hablaban entre ellas producían un sonido del tipo *"tche tche"*. Algo que nosotras asociábamos con el ruido que hacemos o bien cuando se nos queda un trocito de espinaca o un trocito de pulpo entre los dientes *"tche tche"*, o también algo que asociábamos a una determinada manera de lla-

mar a algunos animales “*tche tche*”, “*tche tche*”. Pero ni había espinacas entre los dientes, ni había animales alrededor. Hasta que descubrimos que esa era una vocalización de lo que se llama retroalimentación, *feedback*, que simplemente servía para decir “te escucho, sigue, sigue, te escucho, te escucho”. Entonces pensamos y nosotras ¿qué hacemos en lugar de esa vocalización? Lo que hacemos es “*aba aba mm mm*”. Y como lo que no es habitual se oye como amplificado, decíamos “pensarán que somos unas ansiosas o algo raras diciendo *aba aba mm mm*”. Por eso el concepto normalidad, lo que es normal, hay que ponerlo bajo sospecha inmediatamente, porque lo que es normal para mí, lo es para mí en mi entorno más inmediato, pero en cuanto salgo de ahí, hay otras formas de hacer, de decir y... de vocalizar.

Hablemos ahora de la “*cinesia*”; los gestos son diferentes según cada tipo de evento. En la conversación espontánea, en nuestro entorno, hay mucho movimiento de manos, te toco, me tocas, depende dónde, cuándo y cómo, pero sí que hay contacto físico y contacto visual. Eso es así en las conversaciones. En esta conferencia incluso puede que yo esté gesticulando demasiado porque no empezaré como en un noticiario; en un noticiario como mucho quienes lo presentan tienen un bolígrafo, que a veces piensas “si ahora le quitas el bolígrafo al locutor, se cae”, porque es casi como una columna a la que se ha agarrado. Pero hay muy pocos gestos: arreglan los papeles —que no miran, porque tienen el “pronter”— y poco más, pero no nos podemos imaginar, excepto a Carrascal en su época, que dijeran echándose las manos a la cabeza: “¡Ay, lo que ha pasado hoy, si yo les cuento no se lo van a creer!”. Eso no es propio de un noticiario, y sí lo es de una conversación espontánea.

Además los gestos son diferentes según los grupos sociales; por ejemplo hay un estilo de gestos más masculino o que identificamos como masculinos, y otros que identificamos como femeninos; no digo de hombres o de mujeres, sino masculinos o femeninos, porque hay muchas formas de ser hombres y de ser mujeres, porque hay hombres que tienen una gestualidad más femenina y mujeres que tienen una gestualidad un poco más masculina. Eso puede significar determinadas opciones sexuales o no. Pero sí que es verdad que existen estudios que demuestran que los gestos típicamente masculinos son gestos muy abiertos, con los brazos muy separados del cuerpo, las piernas también, el paso más “decidido”. Mientras que el estilo gestual femenino sería un estilo más recogido, con movimientos sin despegar los brazos del cuerpo, los pasos más cortos, la forma de sentarnos también es diferente. Lo que es interesante es ver que la trasgresión de la mujer hacia el estilo masculino está mejor aceptada que la trasgresión del hombre hacia el estilo femenino. Es decir, si una mujer que entra y dice, con paso decidi-

do y gestos abiertos: *“bueno, vamos a ver, hoy tenemos que hablar de cosas muy importantes”* pensamos: *“¡caramba, qué mujer!”*. Ahora bien, si es un hombre, y con gestos recogidos, femeninos, dice: *“bueno, hoy lo que tenemos que hacer es importantísimo”*... Si ahora os reís como lo estáis haciendo, es porque la sociedad acepta más la trasgresión hacia lo masculino que la trasgresión hacia lo femenino, porque históricamente —y esto, afortunadamente, está cambiando— lo masculino era la imagen pública, la imagen del poder.

En cuanto a la *“proxemia”*, que se refiere a la posición de los cuerpos y a la distancia entre ellos, también esto varía mucho según las culturas. En Dakar, en Senegal, observamos a dos policías, vestidos al estilo francés, pero de Dakar, que estaban haciendo la ronda cogidos de la mano. Imaginan a una pareja de cualquiera de las diferentes fuerzas de seguridad —locales, autonómicas, del estado— que hay haciendo la ronda con las manos entrelazadas... Otro aspecto se refiere a la costumbre de tocar o no mientras se habla, tocar o no cuando quieres pasar por detrás de alguien. Yo tenía una alumna alemana que me dijo: *“Estoy barta porque aquí me empujan”*. Yo le pregunté: *“¿Quién te empuja, corazón?”*, a lo que ella me respondió: *“Sí, porque estoy en el pasillo hablando y llega alguien por atrás y baam, me empuja”*. Y yo le dije: *“Vamos a ver, cariño, ¿no será que te dicen, ‘perdona’ y te tocan un poquito en la espalda?”*. Y ella: *“Pues eso, me empujan”*. Y yo: *“no mujer, eso no es que te empujen, es solo que te apartan un poquito para pedirte permiso”*. Y ella: *“Pues que me diga ‘paso’, pero que no me empuje”*. Lo que para nosotros es simplemente un leve roce, para pedir permiso para pasar, para ella era un empujón.

Yo enseñé español para principiantes en Estados Unidos, y un día estaban haciendo una simulación de papeles, esto que se llama “rol play”, y se suponía que un chico y una chica tenían que representar que eran un matrimonio y se encontraban para ir a un restaurante. Y se encontraron, pero a metro y medio, y yo les dije: *“no, cariño, en español así”*, y los acerqué a unos treinta centímetros.

Antes de ir yo a Estados Unidos con una beca, una señora de allí nos reunió y nos explicó normas y comportamientos típicos que teníamos que tener en cuenta, y una de ellas era precisamente el de la distancia de los cuerpos. Nos dijo: *“la distancia en Estados Unidos para conversar en la calle, en un pasillo, es más o menos la extensión de un brazo y un poquito más”*, que yo pensé: *“claro, como allí todo es muy grande”*, porque según en qué calle del casco viejo de cualquier ciudad nuestra te pones así y te atropellan seguro, o empieza a pasar todo el mundo por en medio. Esta señora nos contó lo siguiente:

La primera vez que fui a Madrid, había una party, entonces yo estaba hablando y se me acercó un chico y se me acercó (a poco más de medio metro). Entonces yo ¿qué hice? di un paso atrás, y él ¿qué hizo? dio un paso adelante, ¿yo qué hice? di un paso atrás ¿y él? dio un paso adelante” y dice, “hasta que choqué con la pared... pero ¡no pasó nada!”.

Claro, inconscientemente, cada uno buscaba la distancia que le era habitual, y ella pensaba que él se le estaba abalanzando y no, una vez ya ella chocó con la pared, él ya no se acercó más.

Un tema interesantísimo para estudiar es el de los saludos, porque en ellos se da conjuntamente la palabra, la cinesia, la proxemia, las vocalizaciones, todo. Veamos algunos ejemplos. Los chicos, en nuestro entorno —vuelvo a hablar en general, porque hay muchas excepciones—, cuanto más se quieren más se pegan y más se insultan: “*Joder, macho, ¿como estás?, ¡cagüen la puta! ¡cuánto tiempo que no te veo!*” ¿sí o no? Las chicas, nos damos besitos: “*¡Ay, qué mona estás, bola, cuánto tiempo sin verte!*” ¿sí? En fin, hay diferencias, claramente.

Yo estuve en Burkina Faso y recuerdo que un día yo iba con un hermano mío que trabajaba allí en cuestiones de desarrollo agrícola, y yo lo acompañaba con gente de allí a visitar diferentes aldeas, y siempre la escena era la misma. Llegábamos, saludábamos, yo sonreía, porque no sabía decir ni buenos días en la lengua de allí, el Bissa; hasta que un día me decidí a saludar, había oído muchas veces ya el saludo, y lo repetí. Entonces los hombres, que eran los que nos recibían —detrás estaban las mujeres, que después ya venían a saludar también—, se quedaron con los ojos muy abiertos y empezaron a reírse, y las mujeres, por detrás, por el suelo ya, directamente, de la risa. ¿Qué había hecho yo? Pues saludar como un hombre, es decir, como si en vez de decir “*buenos días, encantada*” hubiera dicho “*joder, macho, cómo me alegro de conocerte*”, eso había hecho.

Un caso especial es el de los besos: ¿uno, dos, tres, cuatro, sólo rozando la mejilla, de pueblo, de esos “muaks muaks”? Una chica inglesa dijo: “*bueno, ya sé que son dos besos, pero ¿por dónde se empieza?*”. Claro ¿lo habías pensado alguna vez?, ¿alguien os había dicho en la infancia: “*acuérdate de que cuando vayas a besar a alguien, tienes que dirigir tu mejilla hacia su mejilla derecha?*” Bueno, pero eso aquí, porque en Italia “se empieza” por la izquierda. Y, claro, si no se coordinan los movimiento, puede pasar que se vaya cada uno para un lado diferente o producirse un encuentro tal vez no deseado... En Latinoamérica o en Canarias se da sólo un beso, con lo cual tú das un beso, la otra persona ya pasa y tú te vas casi a besar el marco de la puerta...

En fin, no voy a extenderme más, aunque hay muchos otros aspectos interesantes que se podrían tratar: las *finalidades*, las *normas de interacción* y

de interpretación... En cualquier caso, lo que vemos, repito, a través de estos ejemplos, es la fragilidad de la interacción comunicativa, sobre todo cuando es coloquial, espontánea.

¿Y cómo es posible que nos vayamos entendiendo? ¿Qué vayamos interpretando adecuadamente las intenciones de los demás y que manifestemos las nuestras con éxito?

Gumperz plantea que cuando conversamos captamos y producimos lo que él denomina *indicios de contextualización*. Se trata de pistas que pueden ser léxicas, sintácticas, prosódicas, o no verbales. Un determinado tono de voz, un ritmo especialmente acelerado o lento, una determinada selección léxica, la elección de un tipo de construcción sintáctica, de un registro o de un estilo, o el cambio de una lengua a otra, la selección de una variante fonética —así como una mirada, una vocalización o un contacto físico— contribuyen a la creación de un contexto específico en el que nos situamos para dar sentido a lo que está pasando a través de realizar las *inferencias* apropiadas y, de esa manera, interpretar y producir los enunciados de manera adecuada. Porque la comunicación no es ni más ni menos que un continuo proceso de inferencia.

Y cuando no se realiza el proceso inferencial adecuado es cuando surge el malentendido que, en muchos casos —como hemos ido viendo en los ejemplos— es de origen sociocultural. Aplicamos marcos de referencia distintos que hacen que interpretemos de manera diferente lo que se está diciendo y lo que está pasando.

Por eso una de las líneas de investigación que más se ha desarrollado desde la perspectiva etnográfica es la de la comunicación intercultural. También la etnografía de la comunicación ha dado grandes resultados en los estudios del discurso en el aula. (Pensemos, también, que está en la base de los enfoques comunicativos de la enseñanza de las lenguas).

Para terminar, quisiera dejar claro que mirar de esta manera las producciones discursivas es altamente útil y provechoso, porque nos permite entender de qué manera a través del discurso —entendido como actividad social y como vehículo para llevar a cabo la mayor parte de las actividades sociales—, nos vamos construyendo como seres sociales, con identidades complejas y variadas. Mirar así la vida social nos ofrece un panorama complejo, sutil y variado. Tan variado y tan rico como la vida social misma.

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

Boas, Franz (1911): "Introduction", in *Handbook of American Indian languages*. Washington D.C.: Smithsonian Institution, 1-83.

- Duranti, Alessandro (2000 [1997]): *Antropología lingüística*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Calsamiglia, Helena & Amparo Tusón (2007 [1999]): *Las cosas del decir. Manual de análisis del discurso*. Barcelona: Ariel.
- Goffman, Erving (1970 [1967]): *Ritual de la interacción. Ensayos sobre el comportamiento cara a cara*. Buenos Aires: Tiempo Contemporáneo.
- Goffman, Erving (1979 [1971]): *Relaciones en público*. Madrid: Alianza.
- Goodenough, Ward (1964 [1957]): "Cultural anthropology and linguistics", in Dell H. Hymes (ed.): *Language in culture and society*. New York: Harper and Row, 36-39.
- Hymes, Dell H. (1972): "Models of the interaction of language and social life", in J. J. Gumperz & D. H. Hymes (eds.): *Directions in sociolinguistics. The ethnography of communication*. New York: Basil Blackwell, 35-71.
- Jakobson, Roman (1984 [1960]): "Lingüística y poética", in *Ensayos de lingüística general*. Barcelona: Ariel, 347-395.
- Poyatos, Fernando (1994): *La comunicación no verbal, I. Cultura, lenguaje y conversación*. Madrid: Istmo.
- Reyes, Graciela (1990): *La pragmática lingüística. El estudio del uso del lenguaje*. Barcelona: Montesinos.
- Sacks, Harvey; Emmanuel A. Schegloff & Gail Jefferson (1974): "A simplest systematics for the organization of turn-taking in conversation", *Language* 50, 696-735.
- Sapir, Edward (1949 [1932]): "Cultural anthropology and psychiatry", in *Culture, language and personality. Selected writings*. Ed. por David G. Mendelbaum. Berkeley: Univ. of California Press, 509-521.
- Saville-Troike, Muriel (1989 [1982]): *The ethnography of communication. An introduction*. London: Basil Blackwell.
- Tuson, Amparo (1995): *Anàlisi de la conversa*. Barcelona: Empuries. Trad. cast. *Análisis de la conversación*. Barcelona: Ariel, 1997.

O *ALGa* E O ARQUIVO DO GALEGO ORAL: A IMAXE DO GALEGO*Francisco Fernández Rei*

Instituto da Lingua Galega. USC

A recolleita sistemática do galego oral en todo o seu dominio lingüístico (Galicia administrativa e comarcas estremeiras de fala galega de Asturias, León e Zamora) foi unha das principais liñas de investigación do Instituto da Lingua Galega (ILG) creado na Universidade de Santiago de Compostela en 1971.

Con ese material e co recolleito desde 1966 polo Departamento de Filoloxía Románica, do que o ILG comezou sendo un servizo paralelo para poder captar e xestionar recursos para proxectos que o devandito departamento non podía conseguir, redactáronse, entre outros traballos, varias ducias de memorias de licenciatura e varias teses de doutoramento sobre o léxico (e a gramática) dunha parroquia, dun concello ou dunha comarca. Outras veces recolleuse o material para ser cartografado, caso do *Atlas Lingüístico Galego (ALGa)*, o proxecto máis antigo do ILG.

Antes de centrarme no *ALGa* e no estudo dos seus materiais, vou referirme ó contexto social e ó estado da investigación do galego oral e da codificación da lingua a comezos da década de 1970, para mostrar a imaxe do galego cando ese atlas aínda era un proxecto. E como remate farei unhas consideracións sobre o *Arquivo do Galego Oral* que ten como gravacións máis antigas os etnotextos do *ALGa*.

1. CONTEXTO DO TRABALLO DE CAMPO DO *ALGa*1.1. *O contexto social*

O traballo de campo do *ALGa* realizouse practicamente entre novembro de 1974 e outubro de 1976. En Portugal caera o fascismo de Salazar e Caetano, mercé á revolución dos caraveis do 25 de Abril de 1974, mentres que en España o franquismo agonizaba preocupado polo posible contaxio da revolución portuguesa, o que explicaba nesa época os filtros e controis sobre os

que cruzaban as alfándegas de Tui ou Verín para achegarse a Valença do Minho ou a Chaves.

A maior parte das enquisas houbo que cubrilas nesa agónica etapa do fascismo español; e andando por Galicia adiante fomos testemuñas indirectas de movementos provocados por diversas accións políticas a unha e outra banda da raia. O fracasado contragolpe do xeneral portugués Espínola, polo San Xosé do 75, provocou un forte despregue de gardas civís na zona galega arraiana; os derradeiros fusilamentos políticos ordenados por Franco, a finais de setembro do 75, colléronnos campo a través, igual que outras accións co seu aquel político, nun momento de forte control da poboación e de total represión política.

Os tres investigadores de campo do futuro atlas (Rosario Álvarez, Manuel González e eu mesmo) andabamos de concello en concello preguntando formas verbais, refráns dos meses, partes do corpo humano ou xeitos de cultivar unha leira, á vez que tratábamos de rexistrar textos orais a informantes que non nos coñecían de nada e que nalgunha ocasión vían como a Garda Civil (ás veces de paisano) vixiaba o noso labor. O simple feito de falar en galego coa xente e andar a preguntar termos do noso patrimonio material e inmaterial, aínda que só fosen nomes de paxaros ou os chamadoiros do carro, tiña que ser motivo de sospeita. É verdade que puidemos movernos por Galicia adiante sen relativos problemas, porque levabamos connosco un escrito dos gobernadores civís franquistas de cada provincia, no que se explicaba o motivo da nosa investigación e se pedía a alcaldes –daquela todos eran nomeados polos gobernadores– e comandantes dos postos da Garda Civil que facilitasen o noso labor. E tamén levabamos un escrito do reitor da USC.

A mediados da década de 1970 a cultura agraria tradicional, que ocupaba boa parte das enquisas, era parte da vida dos posibles informantes. Daquela había carros de vacas por todas as partes e os arados de pau aínda traballaban as leiras, nalgunhas casas conservábanse os vellos teares e vivían as tecelás que traballaran con eles, polo que coñecían ben a terminoloxía. Nalgunha ocasión fixemos parte da enquisa nun muíño, co maqueiro moendo e as mulleres agardando a súa quenda, porque aínda había muíños en activo. Esa Galicia con esa cultura tradicional practicamente non existe, despois da transformación que se produciu no rural desde os anos 80: hai uns anos cando estiven con João Saramago en Oímbra (val de Verín) para cubrir o cuestionario dun punto do *Atlas Lingüístico de Portugal* non encontrabamos un carro que fotografar; e despois de moito preguntar, demos con un que os donos gardaban nun alpendre como un tesouro.

Nos Ancares e no Courel puidemos apreciar (e tamén imaxinar) como sería de duro o traballo e a vida naqueles campos da alta montaña de Lugo,

cunha paisaxe nos anos 70 aínda moi humanizada, con parellas de vacas arando restrebas de centeo ou trigo, que o ano antes, ou todo máis o anterior, posiblemente foran searas cavadas á man e fertilizadas coa cinsa de toxo e doutras plantas bravas cortadas tamén á man e queimadas con terróns. Chegar daquela a esas zonas de montaña, e mesmo a outras da chaira, era unha aventura, pola moi deficiente rede de estradas en toda Galicia.

O kiwi nos anos 70 era un produto totalmente exótico, que só se cultivaba na zona do Porriño e se exportaba a Alemaña. Daquela en Santiago comprábanse kiwis que viñan de Córsega, que se vendían por unidade e eran moi caros, porque disque tiñan moitísimo alimento. Desde hai anos, as parras con esa froita de orixe neozelandesa inzan por toda Galicia, cunha enorme produción, e o froito está presente mesmo en produtos da repostería galega, polo que poida que algún día o kiwi se acabe convertendo na froita nacional galega.

No litoral, cando se abría a veda en outubro, quen antollase berberechos non tiña máis que ir a certas praias, baixar o lombo, remexer na tona da area e apañar os que quixese, porque non existía o *permex* (permiso de explotación) en vigor desde hai anos e sen o cal ninguén pode mariscar. Hoxe non se pode apañar nin sequera unha simple miñoca ou uns humildes caramuxos (ou minchas), que na beiramar das Rías Baixas xa empezan a chamarse *bígaros*, como na Mariña de Lugo, porque a etiqueta das depuradoras usa ese termo. E naqueles anos 70 vellos galeóns de transportes de barro e mercadorías das Rías Baixas reutilizábanse para facer bateas do mexilón.

Cando se realizou o traballo de campo do *ALGa* o galego estaba practicamente ausente de ámbitos de prestixio. Había xente que soñaba con cambiar esa situación, e semeaba arreo para dignificar o seu uso; e había moitos falantes das diversas xeracións que usaban unha lingua que para eles non tiña prestixio ningún, que moitos ignoraban que puidese contar cunha gramática ou cun dicionario, polo que ás veces había quen nos preguntaba se o que facíamos era recoller material para escribir un dicionario ou unha gramática.

Aínda hoxe me resoan no oído as primeiras palabras do informante de Seoane do Courel cando viu que queríamos recoller a fala do seu lugar e nos dixo algo así: "Si, si. Hai unhas semanas tamén veu xente da Universidade de Santiago para recoller cagadas de lagartos". Iso quedoume gravado, como tamén o feito de ver a economía de supervivencia dunha zona con prados moi costentos gañados ó monte, onde vin por primeira vez parellas de vacas co xugo da molida tirando dun arado de pau ou tirando dun carro, ás veces unha xugada diante e outra detrás do carro.

1.2. *A investigación sobre o galego oral*

Na década de 1930 iniciáronse os traballos de dialectoloxía galega propiamente dita cunha dobre perspectiva: estudos en profundidade dunha localidade ou comarca pequena e estudos en sentido horizontal, nos que se tiña en consideración un ou varios fenómenos analizados en todo o territorio ou en zonas moi amplas (Santamarina 1982: 163 ss.). No primeiro tipo de estudos o pioneiro foi Schneider (1938), que realizou unha profunda descrición da fonética, morfoloxía e vocabulario da cunca do Limia ourensán, relacionando a fala da comarca con falas portuguesas. Nos anos 50 salientan dous estudos sobre o galego estremeiro (tradicionalmente chamado “galego exterior”), o de Cortés y Vázquez (1954) sobre Lubián (Zamora) e o de Dámaso Alonso e García Yebra (1959) sobre o ancarés de León.

Krüger (1927) recollera léxico en puntos de fala galega aplicando o método “Palabras e cousas”, e o mesmo farán nos anos 30 discípulos seus da Escola de Hamburgo: Ebeling (1932), que estudou os apeiros das terras lucenses da Fonsagrada e Becerreá; e Schroeder (1937, 1938) que se ocupou dos barcos de pesca de Fisterra e logo da casa fisterrá. Neses anos etnógrafos galegos aplicaban unha metodoloxía semellante, como se ve en Risco (1933) na análise da cultura material da Terra de Melide ou en Lorenzo Fernández (1934) no estudo das dornas do Porto do Son, con especial atención ó léxico; e o mesmo en traballos posteriores deste etnógrafo e nos de Fermín Bouza Brey.

A dialectoloxía galega en sentido horizontal iníciase cos inquéritos do *Atlas Lingüístico de la Península Ibérica* (ALPI) realizados nos anos da II República (1931-1936) e continuados entre 1947 e 1954. Poucos traballos se fixeron con este material, porque se publicou tarde e só apareceu o vol. I (en 1962), con 75 mapas fonéticos. A partir de notas marxinais dos cuestionarios o investigador do ALPI Aníbal Otero publicou un artigo sobre o verbo galego (Otero 1952); e tamén foi editando moitas palabras dos inquéritos, definidas e localizadas: 4.169 voces en “Hipótesis etimológicas referentes al gallego-portugués”, en *Cuadernos de Estudios Gallegos* (1949-1977) e 2.319 voces en “Contribución al léxico gallego y asturiano”, en *Archivum* (1953-1964)¹.

Entre 1942 e 1945, na súa etapa de profesor na Universidade de Santiago de Compostela, Zamora Vicente fixo inquéritos por toda Galicia sobre fenómenos dialectais. Con eses e con algúns datos que lle forneceron galegofalantes que tratou ou coñeceu persoalmente en Santiago, puido trazar unha

1. O número de voces de cada artigo e a ficha editorial pode verse en Santamarina (2003: 52-53).

rede de 119 puntos, desde 1 Cedeira (norte da Coruña) a 119 A Gudiña, próximo ás Portelas de Zamora.

Este material permitiulle publicar os artigos sobre o seseo (Zamora 1951), a gheada (Zamora 1952) e a distribución das terminacións *-ao*, *-án* nas palabras latinas en *-ANU* (Zamora 1953); e anos despois aparecerá o derradeiro dos seus traballos de dialectoloxía galega, dedicado á xeografía dos grupos *-uit-*, *-oit-* (Zamora 1963), cuns resultados que consideraba provisorios, como nos anteriores, á espera do *ALPI*. Ademais do material dos seus inquéritos, tivo en conta a información de lexicógrafos, gramáticos e, sobre todo, os diversos estudos lingüísticos e etnolingüísticos sobre galego publicados no século XX.

Mentres que García de Diego considerara en 1909 que as diferenzas nas diversas zonas do galego non eran tan profundas como para poder constituír grupos dialectais, Zamora Vicente en 1953 estableceu a primeira clasificación das variedades dialectais sen limitarse a enumerar fenómenos: “Por lo pronto, creo que ya se puede ir viendo con cierta precisión que hay dos claros subdialectos: uno oriental o continental (**x** y **g** diferenciadas, distinción de **s** y **θ**”, terminación *-ao*) y otro occidental o atlántico (geada, seseo, *-an*)” (Fernández Rei 2007: 23).

Propoñía realmente unha división de Galicia en tres ou catro zonas dialectais: a) occidental, con seseo, *gheada* e terminación *-án*; b) oriental, con distinción de *s/z*, sen *gheada* e coa terminación *-ao*; c) intermedia, con distinción de *s/z*, *gheada* e terminación *-ao*. A fronteira entre o galego occidental e o oriental non quedaba ben definida, como proba o feito de que cando Lindley Cintra realizou unha proposta de clasificación dos dialectos galego-portugueses, estableceu a fronteira entre galego occidental e oriental coa isoglosa da *gheada* de Zamora Vicente, co que considerou occidental as falas con *gheada*, aínda que carecesen de seseo e da terminación *-án* (Santamarina 1982: 166). A partir de 9 trazos (entre eles os tres de Zamora Vicente), Carballo Calero (1969) establecería unha clasificación do galego de Galicia en catro dialectos (suroccidental, noroccidental, central e oriental).

A pioneira memoria de licenciatura de Santamarina de 1967 sobre a fala de San Martín de Suarna (A Fonsagrada), baseada no método “palabras e cousas”, serviu de modelo de moitos traballos sobre o léxico de parroquias e de concellos galegos realizados a finais dos 60 e comezos da década seguinte².

2. En 1966 Marília Luz Muñoz Bacelar presentara na Facultade de Letras da Universidade de Lisboa a memoria de licenciatura *Cambados, palavras e coisas*, dirixida por Luís F. Lindley Cintra, mais non se tivo en conta nos traballos realizados na USC porque non se coñeceu ese traballo ata varios anos despois.

1.3. A codificación do galego en 1971

Aínda que o coñecemento científico do galego era moi incipiente, en 1970 sentíase a necesidade dunhas normas para o uso escrito; de aí que a Real Academia Galega publicase o folleto *Ortografía galega*, que constaba dunha ampla introdución seguida das “Normas”, cun apartado para o abecedario, o acento ortográfico e as contraccións; e un cuarto apartado, “A norma supletoria”, onde se dicía que “nos casos non previstos nestas normas, serven de supletorias as usuáis na ortografía castelá”. A Academia recollía os criterios de unificación ortográfica que a editorial Galaxia fora aplicando en maior ou menor medida nas súas publicacións.

Un ano despois a Academia editou as *Normas ortográficas e morfolóxicas do idioma galego* (1971), cunha primeira parte (“Introducción ás normas ortográficas”), que era o texto de 1970, e unha segunda parte (“Algunhas normas para a unificación morfolóxica da lingua galega”), que constaba de introdución e quince breves apartados normativos con cuestións fonéticas e morfolóxicas. Para a Academia, o bo galego era o escrito, o literario, mentres que a fala era xerarquicamente inferior:

A Academia, neste caso, codificou as normas xa ouservadas polo pobo e polos escritores, tendo presente todo o desenrolo histórico da lingua. As formas maioritarias de máis prestixio son as xeralmente adoptadas. Como unha fixación da lingua supón unha lingua literaria, a tradición neste aspecto considérase de especial virtude. Certas formas estendidas na fala vulgar durante os séculos en que cesou o cultivo literario e que son préstamos que pugnan con rasgos esenciais do galego, non son admitidas, e propóñense as enxebres, conservadas como minoritarias ou cultas, ou ben restauradas por un movemento de reactivación literaria do idioma. Non se pretende, endebén, refacer a lingua de outrora como se resuscita un corpo morto, e, foron, naturalmente aceptadas formas que evidentemente proceden dun influxo de adstrato ou superestrato. (RAG 1971: 23)

Oficializábanse trazos básicos do galego escrito da época como <x> e <nh> e a eliminación de apóstrofes, guións e acentos distintos do agudo, e adoptábanse os plurais *canções* e *animais* e as formas *irmán* (masc.) e *irmá* (fem.). En palabras de Alonso Pintos (2006a: 55), tratábase dunha “proposta arraigada na paisaxe ortográfica común, fundamentada nun repertorio de solucións tipográficas de base empírica contrastada que conquistara importantes espazos de visibilidade cos produtos editoriais da casa Galaxia”. Esa normativa académica tiña carácter provisional (“mentres outra cousa non se provea”) e aparecía “nun momento en que a nosa escrita ampliaba a comunidade de usuarios na que viña resistindo ata daquela para saír ao encontro dos novos tempos”.

Meses antes de que a Academia editase estas normas o Instituto da Lingua Galega, que, xunto coa investigación sincrónica da realidade lingüística do galego actual, tiña entre os seus fins o estudo, a promoción e o cultivo da lingua galega, publicaba o pioneiro manual de aprendizaxe *Gallego 1*, onde se consideraba que o modelo de lingua culta debía partir da fala popular e da tradición literaria, pero ambas depuradas. No prólogo (ILG 1971: 5-7) explicábase o ideal de lingua do manual:

El gallego que aquí utilizamos es sencillo, sin dar cabida a los vulgarismos, y elevado, sin ser un producto de laboratorio. La tradición literaria y la lengua hablada en las calles y caminos han sido tenidas en cuenta, depuradas y conjuntadas. Creemos que esto es muy importante. Una lengua es un sistema de comunicación, válido en la medida en que cumpla la misión de transmitir a otros seres los propios pensamientos. Hemos huido, por tanto, de todo aquello que podría dar una impresión de artificioso al hablante espontáneo, pero también de lo que no tiene una utilización general a nivel de lengua hablada.

Os autores salientaban que a unidade do galego oral era moi grande, o que resultaba asombroso ante a carencia dunha lingua culta, literaria ou non, á que tende todo falante para ser comprendido. No relativo ás normas ortográficas os redactores do manual do ILG querían que se axustasen á realidade e que non caesen nun fonetismo puramente técnico. Adoptaron, en principio, as normas provisórias da Academia, con algunhas diferenzas referidas á representación do alomorfo do artigo *lo(s)*, *la(s)* e ó resultado das contraccións das preposicións *a* e *pra* cos artigos masculinos:

Sobre el primer punto, hemos preferido una solución más gramatical. La asimilación de la *-r* o *-s* finales de determinadas formas con la *l*- inicial del artículo o formas oblicuas del pronombre de tercera persona está extendida prácticamente en toda Galicia y es tan importante dentro de la lengua como para ser reflejada en la ortografía. La Academia registra esta asimilación cuando se trata del pronombre (*teño que levalo*), y no con el artículo (*teño que levar o neno á escola*). Nosotros utilizamos las grafías *teño que levalo*; *teño que levá-lo neno á escola*.

En el segundo caso, las normas académicas tienden a preferir *ao* y *á* y *pra o*, *pra a*. Nosotros hemos adoptado la grafía más utilizada por nuestros escritores: *ó*, *á*, *pró*, *prá*.

O ILG prefería estas grafías, en primeiro lugar, pola realidade fonética, pero tamén por ter en conta a tradición literaria e o criterio pedagóxico, xa que se trataba dun manual de aprendizaxe no que se procurou evitar dicotomías “como ensinar que se escribe *ao*, pero se pronuncia /ó/; se

escribe *levar o neno ao médico*, pero se pronuncia /levá-lo neno ó médico/”.

Na morfoloxía nominal no borrador inicial propoñíase o plural *animás*, que daquela era a solución da normativa da Academia. O ILG rexeitou a solución *animáis*, *papéis*, que xa tiña certo uso no galego literario, e preferiu o plural *animales*, porque “a tendencia moderna da lingua é a restauración dese sonido consonántico [l], cousa non infrecuente e, polo tanto, non sospeitosa de castelanismo. Esta tendencia é moi clara nos monosílabos e nos polisílabos rematados en *-ol*, *-il*, *-el* e *-ul*: *alcoles*, *fusiles*, *papeles*, *baúles*” (García 1971: 139). Con todo, no *Gallego 1* propoñíanse as formas *cadrás*, *reás* e *adráis* (plural de *cadril*, *real* e *adral*).

Alonso Pintos (2006b: 192) considera que o galego común que promove o ILG no seu manual “busca, á mantenta, adaptarse aos hábitos e pautas reais dos falantes, e eleva a fala a categoría de lingua exemplar. A escrita literaria tamén é tomada en conta, pero non co carácter primordial que se lle concedía no epítome da RAG. No *Gallego* outórgaselles aos falantes a razón idiomática, e estímase o seu galego como o mellor e o máis auténtico”.

2. O *ALGa* E AS *BASES* PARA UNIFICAR O GALEGO

Semanas despois de recollido practicamente todo o material do *ALGa*, os tres investigadores de campo comezamos a elaborar, a partir dese material, centos de borradores de mapas para mostrar a situación do galego oral nuns seminarios celebrados na Facultade de Filoloxía da USC entre decembro de 1976 e xuño de 1977, que os convocara o ILG para tratar de procurar un consenso normativo entre as propostas da Academia e do Instituto, e á vez tratar outros aspectos da codificación do galego.

Os resultados deses seminarios foron as consensuadas *Bases prá unificación das normas lingüísticas do galego* (USC 1977). Hai solucións morfolóxicas (e algunhas léxicas) do galego estándar actual que parten deste texto, que foi a base da codificación das *Normas ortográficas e morfolóxicas do idioma galego* (ILG-RAG 1982), que contén menos dobretes cás *Bases* e grande aparato crítico, necesario daquela para razoar as solucións propostas³; por outra parte, na reforma normativa que a Academia Galega aprobou no 2003 nalgúns puntos volveuse ó acordado nesas *Bases*, como é o tratamento da terminación *-aría* / *-ería*, con priorización da primeira solución; as

3. Entre os dobretes estaban *ó* / *ao*, *tódolos días* / *todos os días* e os sufixos *-ble* / *-bel* e *-ería* / *-aría*, con priorización da primeira forma, que é a que aparece na redacción do texto.

formas *ditado*, *estrutura*, con eliminación do *c*; e dobretes como *Galicia* / *Galiza*, *oír* / *ouvir* e *ata* / *até*.

2.1. Morfoloxía

Os cadros 1 e 2 conteñen fenómenos morfolóxicos da *Gramática elemental del gallego común* de Carballo Calero (1970³, 1974⁴), do manual *Gallego 1* (ILG 1971) e das *Bases* (USC 1977), que permiten contrastar propostas de codificación do galego nos pasados anos 70. Engádense as correspondentes da normativa ILG-RAG (1982).

2.1.1. Morfoloxía nominal e pronominal

Neste cadro 1 poden verse as solucións relativas á terminación -ANU / -ANA, ó plural dos nomes en -n, a formas dos pronomes persoais tónicas e ó neutro do demostrativo, así como algúns numerais.

Carballo Calero (1970 ³ , 1974 ⁴)	Gallego 1 (ILG 1971)	Bases (USC 1977)	Normas (ILG-RAG 1982)
<i>irmán</i> / <i>irmá</i>	<i>irmán</i> / <i>irmá</i>	<i>irmán</i> / <i>irmá</i>	<i>irmán</i> / <i>irmá</i>
<i>can</i> , <i>cans</i>	<i>can</i> , <i>cans</i>	<i>can</i> , <i>cans</i>	<i>can</i> , <i>cans</i>
1970 <i>mantel</i> , <i>mantés</i> <i>baúl</i> , <i>baús</i> 1974 <i>animal</i> , -ais <i>papel</i> , <i>papeis</i>	<i>candil</i> , <i>candiles</i> <i>animal</i> , <i>animales</i> (exc.: <i>cadriñ</i> , <i>cadriñs</i> ; <i>real</i> , <i>reás</i> , <i>adral</i> , <i>adrais</i>)	<i>animal</i> , -ais <i>papel</i> , <i>papeis</i> <i>civil</i> , <i>civís</i> <i>español</i> , <i>españois</i> <i>azul</i> , <i>azuis</i>	<i>animal</i> , -ais <i>papel</i> , <i>papeis</i> <i>civil</i> , <i>civís</i> <i>español</i> , <i>españois</i> <i>azul</i> , <i>azuis</i>
Pronome suxeito <i>tí</i>	<i>tí</i>	<i>tí</i>	<i>tí</i>
Pronome suxeito <i>nós</i>	<i>nós</i>	<i>nosoutros</i> , <i>nós</i>	<i>nós</i> , <i>nosoutros</i>
Pronome suxeito <i>vós</i>	<i>vós</i>	<i>vosoutros</i> , <i>vós</i>	<i>vós</i> , <i>vosoutros</i>
Demostrativo <i>esto</i>	<i>esto</i>	<i>isto</i> (<i>esto</i>)	<i>isto</i> (<i>esto</i>)
Cardinal <i>dazaseis</i> , <i>dazasete</i>	<i>dazaseis</i> , <i>dazasete</i>	<i>dezaseis</i> , <i>dezasete</i>	<i>dezaseis</i> , <i>dezasete</i>

Cadro 1. Morfoloxía nominal, pronomes e numerais.

O plural *cans* do galego occidental e o pronome suxeito *tí* occidental (e parcialmente central) das *Bases* eran as solucións da gramática de Carballo e do manual do ILG, como tamén o era o paradigma -án masc. / -á fem. (*irmán*, *verán* / *irmá*, *mazá*). Neste caso trátase dunha creación literaria coa terminación masculina das falas occidentais (a forma feminina ten a mesma

terminación nestas falas) e coa solución feminina propia do galego centro-oriental, onde se distingue masc. *irmao* de fem. *irmã* (cf. port. *irmão / irmã*). O plural *animais* das *Bases*, propio dalgunhas falas orientais, corresponde á edición de 1974 da gramática de Carballo (e ás normas da RAG de 1971).

O pronome suxeito *nós* e *vós* de Carballo e do método do ILG acompañábase nas *Bases* coas formas *nosoutros* e *vosoutros*, que no material do *AL-Ga* se rexistraran como suxeito nunha extensa área que comprendía a metade norte da provincia de Lugo, norte da Coruña e galego de Asturias⁴.

No paradigma dos demostrativos a forma neutra *esto* de Carballo e do método do ILG secundarizouse nas *Bases* a favor de *isto*, minoritaria daquela no galego oral, pois só se rexistrara en dúas áreas sen continuidade xeográfica: o nordeste da Coruña e a zona centro-meridional de Pontevedra.

Na fala viva tiñan forte presenza os cardinais *dazaseis*, *dazasete*... de Carballo e do método do ILG e as formas *dezaseis*, *dezasete*... Nas *Bases* preferíronse estas variantes porque conservaban de xeito claro o vencello con *dez*.

2.2.2. Morfoloxía verbal

Nas propostas do cadro 1 as solucións das *Normas* do ILG-RAG (1982) seguen as das *Bases*, coa única diferenza na posición de *nós* e *vós*, que preceden as formas concorrentes *nosoutros* e *vosoutros*. Porén, tal como se pode apreciar no cadro 2, na morfoloxía verbal hai máis diferenzas entre as propostas de 1977 e 1982, especialmente no radical de verbos irregulares.

O morfema de número e persoa *-des* (*cantades*) e a vogal temática *i* da P2 dos pretéritos fracos (*colliches*) das *Bases* eran as solucións da gramática de Carballo e do manual do ILG. A forma *cantades* (mapa 1)⁵ rexistrábase na maioría do dominio lingüístico como única solución, aínda que tiña como concorrentes a literaria *cantás* en falas do occidente da Coruña, *cantais* no galego oriental e *cantandes* nalgunhas falas meridionais.

Na P4 e P5 do copretérito, antepretérito e pospretérito e no pretérito subxuntivo nas *Bases* propúxose a acentuación paroxítona etimolóxica en todas as conxugacións (*andabamos*, *-abades*; *andaramos*, *-ades*; *andariamos*, *-ades*; *andasemos*, *-edes*; *colliamos*, *-iades*...), solución propia das falas centro-meridionais. A solución xeral das outras falas eran formas proporo-

4. Tamén se rexistraba noutros puntos en concorrencia con *nós* e *vós*, aínda que *nosoutros* e *vosoutros* eran formas propias de xente maior, ás veces usadas como plurais exclusivos fronte ós inclusivos *nós* e *vós* (Fernández Rei 1990: 75).

5. Os mapas a que se irá facendo referencia figuran como anexo nas páxinas finais deste traballo.

Carballo Calero (1970 ³ , 1974 ⁴)	Gallego 1 (ILG 1971)	Bases (USC 1977)	Normas (ILG-RAG 1982)
MNP [canta]des	[canta]des	[canta]des	[canta]des
Acentuación P4, P5			
-ábamos, -íamos	-abamos, -iamos	-abamos, -iamos	-abamos, -iamos
-áramos	-áramos	-aramos	-aramos
-aríamos	-aríamos	-ariamamos	-ariamamos
-ásemos	-ásemos	-asemos	-asemos
MNP Pretérito			
P2 -ches	-ches	-che(s)	-ches
P5 -chedes	-chedes	-stes	-stes
VT P2 Pretérito			
[coll]iches	[coll]iches	[coll]iche(s)	[coll]iches
Radical Pret. de 'andar'			
andiu[en, -era]	andiu[en, -era]	and̃ei, -ara]	and̃ei, -ara]
Radical Pret. de 'caber' e 'saber'			
coupl[en, -era]	coupl[en, -era]	coub[en, -era]	coub[en, -era]
soupl[en, -era]	soupl[en, -era]	soub[en, -era]	soub[en, -era]
Inf. <i>decir</i>	<i>decir</i>	<i>decir / dicer</i>	<i>dicir</i>
Copretérito de 'ir'			
ía	iba	ía	ía
P2 Pret. de 'ir' e 'ser'			
foches	foches	fuche(s)	fuches
Inf. <i>ouvir</i>	<i>oír</i>	<i>oír / ouvir</i>	<i>oír</i>
Pr. Ind. <i>oío</i>	<i>oío</i>	<i>oío / ouzo</i>	<i>oío</i>
<i>ouvimos</i>	<i>oímos</i>	<i>oímos / ouvimos</i>	<i>oímos</i>
Pr. Subx. <i>oia</i>	<i>oia</i>	<i>oia / ouza</i>	<i>oia</i>
Pr. Subx. de 'ser'			
sexa	sexa	sexa	sexa
Pr. Ind. de 'ter'			
P5 <i>tedes</i>	<i>tedes</i>	<i>tedes / tendes</i>	<i>tendes / tedes</i>
P6 <i>teñen</i>	<i>teñen</i>	<i>ten / teñen</i>	<i>teñen</i>
P1 Pret. de 'vir'			
<i>viñen</i>	<i>vin</i>	<i>vin</i>	<i>vin</i>

Cadro 2. Morfoloxía verbal

xítonas, con desprazamento acentual (*cantábamos*, *-ábades... collíamos*, *-íades...*), como en castelán e portugués, que era a proposta da gramática de Carballo. No manual do ILG propoñíanse formas paroxítonas no copretérito

(*cantabamos, colliamos*) e proparoxítonas nos restantes tempos (*cantáramos, -aríamos, -ásemos...*). Na reforma do 2003 só cambiou a acentuación do pretérito de subxuntivo, que pasou a ser *andásemos, -ásedes, collésemos, -ésedes...*

Na P2 do pretérito nas *Bases* propuxérase *-che(s)*, porque reflectía mellor a oralidade; pero nas *Normas* de 1982 a proposta foi só *-ches*, porque demográfica e literariamente era a maioritaria e porque na área de *-che (colliche...)* a éncise dos pronomes de terceira persoa non era, normalmente, a esperada (*collícheo* ou *collichio*), senón a que supón unha forma verbal rematada en *-s (collíchelo)*.

Nas *Bases* propúxose o morfema de número e persoa *-stes* (mapa 2) na P5 do pretérito (*andastes, collestes*) por ser maioritaria no galego oral. Ese morfema en realidade é unha amálgama que expresa tamén o modo e o tempo verbal. Non se aceptou a solución hipercharacterizada *-chedes (cantáchedes, colléchedes)* de Carballo e do ILG, que contaba con tradición literaria, por tratarse dunha terminación minoritaria que se rexistraba sobre todo en falas occidentais e centro-meridionais.

A forma *colliche(s)* de Carballo e do ILG, con vogal temática *i* na P2 dos pretéritos fracos da segunda conxugación, era basicamente centro-oriental, pois no galego occidental o propio era *colleche(s)* ou *colleste(s)*, coa vogal analóxica *e* propia desa conxugación. A proposta das *Bases* foi tamén a solución conservadora.

Polo que respecta ás formas dos verbos irregulares do cadro 2 as escollas das *Bases* obedecen a diversos criterios. No caso de *fuche(s)* (pret. de 'ir' e 'ser') e *vin* (pret. de 'vir') preferíronse solucións conservadoras, con considerable extensión, e non as innovadoras *foches* da gramática de Carballo e do manual do ILG e *viñen* de Carballo. A forma *fuche(s)*, con vogal radical etimolóxica, era a solución centro-oriental fronte á occidental *foche(s)* e *foste(s)*, mentres que *viñen*, co radical analóxico propio do tema de pretérito (*viñemos... viñera... viñese...*), rexistrábase espallado por todo o dominio galego, formando unha área compacta no centro e sur de Lugo e no norte de Ourense.

Ás veces a procura de harmonización do galego estándar co portugués moderno fixo que nas *Bases* se escollesen formas moi minoritarias xeograficamente, como o imperfecto *ía*⁶ de 'ir' e o subxuntivo *sexa* de 'ser', ou ben formas relativamente minoritarias, como os radicais de perfecto *and*⁷ de 'an-

6. A forma xeral era *iba*, mentres que *ía* era propia de falas do suroeste de Ourense e de falas pontevedresas meridionais (Salnés, Morrazo...).

dar', *coub*⁸ de 'caber' e *soub*⁹ de 'saber'. No caso do dobrete *oír* (e *oio*, *oes*, *oe*, *oímos*.. *oia*...) / *ouvir* (e *ouzo*, *ouves*, *ouve*, *ouvimos*... *ouza*...) ¹⁰, esta segunda era a solución que harmonizaba co portugués. Na reforma do 2003 volveuse á dobre solución das *Bases* de 1977.

No presente de indicativo de 'ter' propúxose o dobrete *tedes* / *tendes* porque había unha clara repartición xeográfica das dúas formas; e o mesmo no caso da P6 *ten* / *teñen*¹¹. Na normativa ILG-RAG 1982 mantívose o primeiro dobrete (*tendes* / *tedes*), pero non o segundo, pois eliminouse a forma conservadora *ten* de plural para evitar o sincretismo coa P3 *ten*.

No caso de 'dicir' Carballo e o ILG no seu manual propoñían *decir*, posible préstamo do castelán. Nas *Bases* a esta solución, moi documentada no galego oral, engadíuselle *dicer*, que é o *dizer* do galego antigo (e do portugués moderno), pero é forma morta no galego oral onde non existen infinitivos en *-er* con vogal radical *i*. Na normativa ILG-RAG 82 preferiuse *dicir*, por ser forma viva amplamente representada na fala e non sospeitosa de préstamo. No suroeste de Ourense e en falas occidentais da Coruña seguía (e segue) viva a forma *decer*, que ben podería ser a estándar, porque é solución inequivocamente galega, mentres que *dicir* se cadra é resultado de harmonización vocálica a partir do préstamo *decir*.

7. As formas *andei*, *andara*, *andase* rexistrábanse esporadicamente por todo o dominio lingüístico, sobre todo en zonas conservadoras como o occidente da Coruña e a Limia Baixa ourensá (Fernández Rei 1990: 92).
8. O radical de *couben*, *coubera*... formaba unha área compacta na maior parte da Coruña e outra nas Portelas de Zamora, pero tamén se rexistraba en puntos soltos no resto do dominio lingüístico. O radical *coup-* era maioritario no galego de Lugo, mentres que nas falas occidentais de Pontevedra se anotara *cup-* e mais o radical analóxico *cab-*. No galego de Ourense anotáranse os radicais *coub-*, *coup-* e *cup-*, xunto con *caib-* no suroeste ourensán (Fernández Rei 1990: 92).
9. O radical de *souben*, *soubera*... formaba áreas compactas no nordeste e occidente da Coruña, no sueste de Pontevedra, no suroeste de Ourense e no galego estremeiro, mentres que *soup-* era radical de uso xeral nas restantes falas galegas, agás no occidente e sur de Pontevedra cunha área compacta co radical castelanizado *sup-* (Fernández Rei 1990: 99).
10. A forma maioritaria no galego oral era *oír*, mentres que *ouvir* (e *ouvo*, *ouvimos*, *ouva*...) era propia do sur de Ourense, das Portelas de Zamora e de falas do sur de Pontevedra. As formas *ouso*, *ouza*... *ouzo*, *ouza*... eran propias do occidente da Coruña e dalgunhas falas pontevedresas, onde o infinitivo era *oír* ou *ouir* (Fernández Rei 1990: 97).
11. A forma *tendes* de indicativo (e *tende* de imperativo) era propia do occidente da Coruña, de Pontevedra (bardante o nordeste), de Ourense (bardante falas na estrema con Lugo) e Zamora, mentres que *tedes* (e imperativo *tede*) era o común nas demais falas. Na P6 a forma do galego oriental era *teín*, mentres que en falas do oeste da Coruña, sur de Pontevedra e Ourense se anotara *ten*, que moitas veces concorria coa analóxica, que era a máis estendida no galego oral (Fernández Rei 1990: 101).

2.2. Léxico: o tempo

2.2.1. Días da semana

O material do *ALGa* presentaba un sistema de denominacións pagás para os días da semana de luns a venres, con castelanismos xeneralizados como *miércoles*, *jueves*, *viernes* e conservación nalgunha falas orientais dos termos galegos *mércores*, *xoves* e *venres*. Tamén existían mostras do tradicional sistema con *feira*, que se recolleu na proposta das *Bases* (cadro 3) a carón do sistema de formas galegas que o ILG propuxera no seu método de galego.

<i>Gallego 1</i> (ILG 1971)	<i>Bases</i> (USC 1977)
<i>luns</i>	<i>luns, segunda feira</i>
<i>martes</i>	<i>martes, terza feira</i>
<i>mércores</i>	<i>mércores, cuarta feira</i>
<i>xoves</i>	<i>xoves, quinta feira</i>
<i>venres</i>	<i>venres, sexta feira</i>
<i>sábado</i>	<i>sábado</i>
<i>domingo</i>	<i>domingo</i>

Cadro 3. Días da semana

No que respecta ás designacións pagás, para o día posterior a domingo rexistrárase a oriental *luís* (e variante *lluis*), a central *lus* e a occidental *luns*, que se adoptou como estándar. Cando se recolleu o material do *ALGa* o castelanismo *lunes* era xeral en falas orientais e en moitos puntos das centrais, non sendo descoñecido do galego occidental.

Para o cuarto día da semana a forma xeral recollida no *ALGa* era o castelanismo *miércoles*, con algunha mostra da patrimonial (e actual estándar) *mércores* no leste de Lugo e no Bierzo (mapa 3). En puntos espallados de Lugo, nalgún do Eo-Navia e da área fisterrá rexistrárase *mércoles*, que podería ser, especialmente en puntos orientais, evolución de *mércores*, máis que galeguización da forma castelá.

Para o quinto día da semana a forma estándar *xoves* só se rexistrara na área mindoniense, en puntos de Lugo alleos a esta área e nalgúns do Eo-Navia, mentres que *venres*, termo estándar para o sexto día, era exclusivo do galego oriental, onde formaba unha área que ía da Mariña lucense e asturiana ata o Bierzo (mapa 4). Os castelanismos *jueves* (nalgún punto adaptado foneticamente como *xueves*) e *viernes* eran as formas máis usadas no galego popular, rexistradas por todo o dominio lingüístico. A forma *vernes* anotada en puntos do galego oriental e nalgúns occidentais, como no caso de *mér-*

coles, podería ser evolución de *venres* máis que adaptación do castelanismo, especialmente na conservadora zona oriental (Fernández Rei 2002: 162-166).

As formas con *feira* permitían harmonizar co portugués. Porén, cómpre sinalar que no dominio portugués de luns a venres as formas comúns son con *feira*, rexistrándose como variantes libres *segunda feira* ou *segunda*, *terça feira* ou *terça*... mentres que en galego o sistema cristián de feiras era xa un sistema incompleto, lembrado na década de 1970 pola xente maior máis que usado, e especialmente nos casos da *corta* (e variantes *cuarta* ou *carta*) e *quinta* feiras. Rexistráranse nalgún punto da Terra Chá, pero sobre todo no occidente de Ourense e en localidades das dioceses de Santiago e Tui-Vigo, como se ve nos mapas 3 e 4.

2.2.2. Meses do ano

Os primeiros meses do ano tiñan como formas estendidas por todo o territorio *xaneiro*, *febreiro*, *marzo*, *abril* e *maio*. No primeiro mes rexistráranse variantes como *xeneiro* e *xineiro*, no Eo-Navia; e no segundo mes recolléranse diversas variantes fonéticas, entre as que salientaba *frebeiro* (posible cruzamento con *freba*), con considerable extensión. No terceiro mes só nun punto se anotou *marzal*, en concorrencia con *marzo*. Ese adxectivo, que aparece en refráns, daquela usábase no galego escrito por diferencialismo.

No sexto mes *san Xoán* (e o castelanismo *san Juan*) era común en todo o dominio lingüístico, moitas veces en concorrencia co castelanismo *junio* (nalgúns puntos *xunio*), ou coas formas galegas *xuio* no leste de Lugo e Eo-Navia e *xuño*, anotado nun punto da Limia Baixa. Por outra parte, nos refráns e frases dos meses *san Xoán* estaba moi documentado¹².

No sétimo mes era común o uso de *Santiago* no galego occidental e *santa Mariña* na parte oriental de Ourense e zonas de Lugo e do Bierzo. En zonas onde o cultivo do trigo tiña importancia rexistrárase *a sega* (centro e norte de Lugo) e *a seitura* (sur de Ourense). Todas estas formas podían ser as únicas documentadas, ou ben teren o concorrente castelán *julio*. A forma *xuilín* (e *xulín*) recollérase no leste de Lugo e no Eo-Navia e *xullo* só se anotara nun punto da Limia Baixa.

O termo practicamente xeral para o oitavo mes era *agosto*, que nalgún punto tiña como concorrente *Santa Mariña*, (*mes da*) *Nosa Señora* e algunha outra forma.

12. En Aira González / Martínez Baleirón (2002: 363 ss.) poden verse os mapas dos meses de xuño a decembro do ALGa, con comentarios sobre a extensión e a motivación das formas rexistradas.

O noveno mes tiña como forma máis estendida o castelanismo *setiembre*, aínda que espallados por todo o dominio lingüístico se documentara *setembro* e *setembre*. En falas meridionais rexistrárase *san Miguel*.

O décimo mes tiña como forma xeral (e ás veces como única designación) *outono*, agás nas falas máis occidentais e máis orientais, onde se rexistraba o castelanismo *octubre* ou ben o termo *outubre* (mapa 5). O uso de *outono* para designar este mes posiblemente fose motivado pola homofonía entre *outubro* e *outono*, ou ben porque os efectos da estación que segue o verán comezan a notarse de forma máis clara neste mes.

O undécimo mes tiña como formas comúns *Santos* e *san Martiño*, practicamente excluíntes: esta concentrábase na provincia da Coruña, norte de Pontevedra e centro de Lugo, mentres que *Santos* se rexistraba, sobre todo, no galego meridional, no Bierzo, no norte da Coruña e en todo Lugo, agás no centro. En concorrencia con estas formas baseadas no santoral, aparecía o castelanismo *noviembre* en moitos dos puntos do *ALGa*, ou ben as minoritarias *novembre* e *novembro*.

O duodécimo mes tiña como formas populares *Nadal* na Coruña, norte de Pontevedra e occidente de Lugo; *Natal* no galego meridional, sobre todo nas falas ourensás; e *Navidá* (e variantes) anotárase en moi diversos puntos. En moitos puntos esas designacións relixiosas tiñan como concorrente o castelanismo *diciembre*, xunto con varias ocorrencias de *decembre* e unha soa de *decembro*, esta no norte de Ourense.

Como se pode ver no cadro 4, as propostas das *Bases* son as formas denominadas romanas, xulianas ou pagás, que nos casos de *xuño*, *xullo*, *setembro*, *outubro*, *novembro* e *decembro* foran as preferidas para harmonizar co portugués, con independencia de que no galego oral recollido no *ALGa* tivesen moi escasas ocorrencias, ningunha no caso de *outubro*. Para os meses de *xuño*, *xullo*, *novembro* e *decembro* tamén se propuxo unha forma popular (*san Xoán*, *Santiago*, *Santos*, *Nadal*) e para o de outubro a moi popular *outono*.

No método de galego do ILG propoñíanse as formas *setembre*, *outubre*, *novembre* e *decembre*, minoritarias pero máis documentadas cás correspondentes en –o da proposta das *Bases*. Como concorrente de *agosto* aparecía *santa Mariña*, que no *ALGa* se rexistrara nalgún punto do norte e oriente de Lugo para o oitavo mes; e *novembro* presentaba as dúas formas do santoral tan estendidas no galego popular.

<i>Gallego 1 (ILG 1971)</i>	<i>Bases (USC 1977)</i>
<i>xaneiro</i>	<i>xaneiro</i>
<i>febreiro</i>	<i>febreiro</i>
<i>marzo</i>	<i>marzo</i>
<i>abril</i>	<i>abril</i>
<i>maio</i>	<i>maio</i>
<i>xuño, san Xoán</i>	<i>xuño, san Xoán</i>
<i>xullo, Santiago</i>	<i>xullo, Santiago</i>
<i>agosto, santa Mariña</i>	<i>agosto</i>
<i>setembre</i>	<i>setembro</i>
<i>outubre</i>	<i>outubro, outono</i>
<i>novembre, Santos, san Martiño</i>	<i>novembro, Santos</i>
<i>decembre, Nadal</i>	<i>decembro, Nadal</i>

Cadro 4. Meses do ano

2.2.3. As estacións do ano

O termo *primavera* era xeral en todo o dominio lingüístico para a estación que está entre o inverno e o verán. A forma *primaveira*, recomendada no método do ILG, rexistrouse en puntos espallados por todo o territorio como única forma ou en concorrencia con *primavera*, sendo esta a habitual nos casos de concorreren. A estación máis calorosa do ano no hemisferio norte designábase con *vran* no galego occidental e *vrao* no galego centro-oriental, con variantes como *vra* na zona de Ferrol. E a estación máis fría e chuviosa do hemisferio norte tiña como forma común *inverno*¹⁴.

<i>Gallego 1 (ILG 1971)</i>	<i>Bases (USC 1977)</i>
<i>primaveira</i>	<i>primavera</i>
<i>vran</i>	<i>vran</i> ¹³
<i>outono</i>	<i>outono</i>
<i>inverno</i>	<i>inverno</i>

Cadro 5. Estacións do ano

Polo que respecta á estación que segue ó verán, nos puntos do litoral costeiro e zona próxima, así como nos puntos arraianos con Portugal o xeral

13. Na normativa ILG RAG (1982) esta estación pasou a ser *verán*, no canto da forma sincopada *vran*, que era o xeral no galego occidental.

14. Para a 'primavera', 'verán' e 'inverno' vid. *ALGa* (2003: mapas 121, 122 e 124).

era o emprego do castelanismo *otoño* para a estación e o da forma *octubre* (e variante *outubre*) para o décimo mes do ano; e caso de conservarse *outono* neses puntos designaba a herba que se sega verde. No resto do dominio galego o xeral era o uso da forma *outono* para a estación, pero tamén en moitos puntos para o mes de outubro, tal como xa se indicou. De concorreren *outono* e *otoño* para a estación, o termo máis frecuente era o castelanismo.

Na zona centro-oriental do dominio lingüístico galego onde *outono* designa a estación, en doce puntos recolleuse a perífrase *primavera de outono* como única forma para a estación, en once puntos anotouse a perífrase en concorrencia con *outono* e nun punto recolleuse *segunda primaveira* xunto co castelanismo *otoño* (mapa 6). Polo que respecta á duración cronolóxica desta *primavera de outono* hai diverxencias no material recollido para o *ALGa*, pero podería dicirse que de xeito moi xeral vai da vendima á castañoira (Fernández Rei 2002: 169-173).

3. ESTADO DO MATERIAL DO *ALGa*

Publicáronse nos anos 90 os volumes de morfoloxía verbal, morfoloxía non verbal e fonética, e no 2003 e 2005 comezaron a editarse os volumes léxicos, que xunto con tres novos volumes en preparación e outros tres máis programados constituirán unha excelente achega para redactores de dicionarios e de obras lexicográficas, á parte do seu inmenso valor como tesouro dialectal e como mostra do que era a imaxe da lingua galega a mediados da década de 1970.

3.1. *Volume I: Morfoloxía verbal (1990)*

Ocupeime da súa coordinación. Redactouse a partir dos mapas que presentara como anexo á miña tese de doutoramento en 1979. Son 428 mapas de morfoloxía verbal, en dous tomos: un dedicado ós verbos regulares e outro ós irregulares propiamente ditos, os que teñen diferente tema de presente e de pretérito. Tamén ten un mapa de seseo e un da gheada.

Ademais do material dos 167 puntos da rede do *ALGa*, hai moitos puntos secundarios, marcados con letras minúsculas correlativas despois da clave do punto do *ALGa* máis próximo, que axudan a facer máis fita a rede e trazar con maior precisión algunhas isoglosas. Son datos recollidos polos investigadores do *ALGa* co mesmo método có material primario, case sempre durante a realización das enquisas.

A confección deste tomo foi totalmente artesanal. Nos mapas trazáronse á man as isoglosas, puxéronse os signos que permiten identificar as formas da lenda e escribíronse os signos convencionais que poden acompañar algúns puntos e tamén os puntos secundarios. A mediados dos 80 practicamente estaba preparado para a imprenta, daquela non había aínda ordenadores no ILG, que chegaron alá polo 87 ou 88 cando xa se andaba coa redacción dos índices e da introdución.

Dos 430 mapas, 88 son de media lámina, son mapas sinxelos con poucas respostas. A maioría son de lámina completa, que se usan sobre todo cando se rexistraron moitas variantes. Formalmente hai tres tipos de mapas de lámina completa:

- a) 38 mapas son do tipo *cantades* (mapa 1) con isoglosas e signos, nos que figura en transcripción fonética a forma máis común dentro de cada área verbal (*cantás*, *cantades*, *cantais*, *cantandes*), así como os signos correspondentes ás variedades discordantes.
- b) 74 mapas teñen signos na totalidade dos puntos enquisados, nalgúns deles, pola especial complexidade usáronse signos de cores diferentes. Debido ó seu interese morfolóxico, algún mapa complexo desglosouse en varios sinxelos de media lámina para mostrar a distribución xeográfica dalgúns dos constituíntes. Foi o caso de *cantabades*, cun mapa para a distribución do acento e outro para o morfema de número e persoa; ou o de *colliches*, que se acompañou dun mapa da vogal temática, outro da terminación *-che/ste-* e un terceiro con *-s* ou ausencia.
- c) Os restantes son do tipo *fixestes* (mapa 7). No centro figura en transcripción fonética a forma verbal máis estendida, que moitas veces corresponde á forma estándar, e signos nos puntos onde non se rexistrou esa forma maioritaria, ou ben anotouse pero acompañada dalgunha variante. Nos puntos sen signos enténdese que a forma rexistrada é a que figura no centro do mapa.

Neste complexo mapa a cada cor correspóndelle un mesmo radical: negro para *fix-* e formas despalatalizadas; vermello para *fig-* e formas con gheada, do galego ourensán; azul para *fic-*, *fid-* do galego oriental; e verde para o radical de presente usado no tema de pretérito, como *fac-estes*, *fa-estes*, *fe-stes*... en falas galegas de Asturias.

Os mapas do volume 1 acompañanse de máis de 4.000 notas, unhas para indicar a diversa procedencia do propio material (da enquisa, dos etno-textos do atlas...), pero moitas son material bibliográfico, porque nos tres primeiros volumen do *ALGa* non se renunciou a poñer en nota datos de

procedencia bibliográfica, cando se considerou que era información de moito interese, ben porque ratificaba a corrección de solucións pouco frecuentes ou sorprendentes, ben porque completaba os datos das enquisas do *ALGa* con solucións que doutro xeito quedarían sen registrar. É o caso do morfema de número e persoa *-es* no Valledor (Asturias) en formas como *cantaes* 'cantades' ou en *bebaes*, *bebiaes* 'bebades', en concorrencia con *bé-bades*, tamén nese concello eonaviego¹⁵.

3.2. Volume II: Morfoloxía non verbal (1995)

Coordinado por Rosario Álvarez Blanco, contén 378 mapas, ordenados de forma similar á que aparece nas gramáticas, tanto na sucesión das diferentes partes como na estruturación interna de cada unha delas.

A ordenación comeza cos mapas de morfoloxía nominal, presentando contiguas as formas do substantivo e as do adxectivo relacionadas pola mesma característica morfolóxica, para que sexan doadamente visibles as semellanzas e diferenzas morfolóxicas entre ambas. A seguir veñen os mapas dos pronomes dedicados ó pronome persoal, persoa por persoa, combinando formas tónicas rectas e oblicuas con formas átonas, con inclusións dalgúns mapas sobre uso e posición.

Seguen os determinantes. Primeiro as formas do artigo determinado e o indeterminado, coas respectivas contraccións; tras eles, os demostrativos, os posesivos, os indefinidos e cuantificadores, e os numerais. A relación de mapas conclúe cos dedicados ós adverbios e ós nexos, ordenados estes por preposicións, relativos e conxuncións. Os nomes dos mapas coinciden coa forma estándar ou coa máis representativa das variantes do mapa.

Procurouse que cada mapa contivese unicamente un fenómeno, o que levou nalgúns casos a distribuír a información morfolóxica en mapas diferentes, como ocorreu no caso de *maceira*, cun mapa para o sufixo: *-eira*, *-eiro*, *-aira*, *-airo*, *-era*, *-ira* (mapa 8); outro para o xénero: *maceira*, *maceiro* (mapa 9); e un terceiro para o radical: *maceira*, *mazanceira*, *maciñeira*, etc. (mapa 10).

15. Trátase de obras que en certo modo son contemporáneas dos traballos de campo do *ALGa*, aínda que a recollida de datos base das mesmas non se realizase necesariamente no período do traballo de campo. En todo caso, son obras de solvencia científica recoñecida, con frecuencia memorias de licenciatura ou teses de doutoramento, case sempre inéditas, realizadas no noso ámbito científico e das que temos coñecemento abondo para confiar no rigor do método e na fiabilidade dos datos.

Este material en ningún dos tres volumes se recolle na lenda nin ten representación por medio de símbolo no mapa, no que soamente figura, a carón do punto primario ou secundario máis próximo, o signo que sinala a existencia dunha nota con información complementaria.

Este volume realizouse de xeito semi-artesanal: os mapas fixéronse con ordenador, pero pegando manualmente cada símbolo.

3.3. *Volume III: Fonética (1999)*

Coordinado por Manuel González, nos seus 423 mapas preténdese dar conta da variabilidade interna que presenta a fonética galega no momento actual.

Na elaboración dos mapas procurouse que cada fenómeno fonético fose tratado individualmente, sen interferencia doutras peculiaridades fonéticas. Intentouse seguir o criterio da correspondencia un fenómeno = un mapa, pero ás veces resulta arbitraria e artificial a separación de dous fenómenos que se inflúen mutuamente, polo que en ocasións se dá conta nun mapa de dous fenómenos fonéticos a un tempo.

É o caso de GINGĪVA (mapa 11), que vale teoricamente para estudar tanto a evolución do G- inicial seguido de vogal palatal como a do G en posición forte interior de palabra seguido igualmente de palatal; pero á vista dos resultados apréciase que existen solucións que só se explican por un xogo de disimilacións entre ambos. Isto levou a tratar conxuntamente, nesta palabra, a evolución do G nas dúas posicións, pois doutro xeito non se percibiría cales son os factores que determinan certas evolucións.

Os títulos dos mapas constan sempre de dúas partes. Na primeira trátase de definir coa maior precisión posible o fenómeno que se estuda; e na segunda infórmase sobre a palabra (ou palabras) que se tomaron como base para o estudo dese fenómeno, con indicación do seu étimo, cando é pertinente, e o resultado no galego común.

Na ordenación do volume figuran primeiro os mapas de fonética suprasegmental (o acento é o único trazo a que se atendeu nas enquisas), vocalismo e consonantismo, onde se atendeu á evolución das semiconsoantes do latín vulgar J e W; a evolución das consonantes latinas (oclusivas xordas, oclusivas sonoras, fricativas, nasais e laterais); grupos consonánticos; e casos de metátese consonántica.

O volume III foi o primeiro no que todos os mapas se realizaron por medio de ordenador, de maneira totalmente informatizada, para o que se empregou unha base de datos e un programa cartográfico. O deseño da base de datos realizouse en Access de Microsoft, onde se introduciron todos os datos contidos no volume debidamente organizados segundo a estruturación feita previamente¹⁶.

¹⁶ O programa cartográfico utilizado foi MapInfo, que permite definir mediante a asignación das coordenadas correspondentes unha rede de puntos que actúan como mapa de base. O progra-

3.4. *Volume. IV: Léxico. Tempo atmosférico e cronolóxico (2003)*

Coordinei este volume, no que Xulio Sousa configurou o sistema informático, actualizou os programas e desenvolveu as diversas aplicacións informáticas¹⁷.

Son 274 mapas ordenados cun criterio subxectivo, fundamentado en principios semánticos e que carece de fronteiras precisas. Comeza coa cronoloxía do día (o devir e as partes do día), seguen os astros e o tempo meteorolóxico, que é a parte máis grossa do volume e a máis complexa, con mapas sobre os fenómenos que teñen lugar na atmosfera, os estados térmicos que provocan e as valoración subxectivas que producen nos individuos. Logo vén o tempo cronolóxico, con mapas sobre as unidades de tempo e a súa segmentación: o ano (estacións e meses), a semana (os días) e as horas, ademais de adverbios de tempo e expresión que se refire ó paso do tempo. Féchase co reloxo (tipos e partes).

A maioría dos mapas, igual que nos volumes anteriores (e nos seguintes) obedece ó criterio cuestión única = mapa único, como no caso de *tarde, serán* (mapa 12) ou ben cuestión única = varios mapas, que resolven a dificultade de visualizar unha enorme cantidade de formas, referidas ó mesmo contido, nunha carta.

Ademais, redactáronse seis mapas de síntese como resumo doutros mapas, para evitar que a multiplicidade de formas fixese perder de vista o posible agrupamento xeográfico das familias. Un deles é o de *orballo* 'chuvia miudiña e compacta' (mapa 13) no que resume a información léxica de catro mapas (69a, 69b, 69c, 69d) do vol. IV para poder ver as áreas léxicas de *orballo*, *barruzo*, *babuxa*, *barbaña* / *marmaña*, *zarzallo*, *chuwisca*, *molura*, *mera* e *poalla*. A riqueza de variantes neste concepto é inmensa. Na lenda figuran, entre parénteses, moitas desas variantes, que nalgún caso é máis que unha sempre variante (por ex., no caso de *cerzo* respecto de *zarzallo*).

Tamén se redactaron catro mapas de significados, que recollen as diferentes acepcións dunha voz léxica. Un deles é o de *serán* (mapa 14): nos dicionarios a acepción primeira de *serán* é "parte do día que vai desde que co-

ma permite adscribir automaticamente a resposta correspondente a cada punto, ou ben asignar un símbolo distinto a cada clase de respostas distintas. Os símbolos atribúeos segundo unha orde preestablecida do propio programa, pero estes poden ser cambiados polo usuario segundo as súas propias necesidades ou os seus gustos. Foi o primeiro volume do *ALGa* que se fixo con este sistema.

17. Igual que no vol. III (e nos seguintes) os mapas fixéronse con ordenador totalmente. A base de datos deseñouse en Access 2000 de Microsoft e usouse o programa cartográfico MapInfo Professional 6.0.9.

meza a pórse o sol ata que se fai de noite”, que se rexistrou moi espallada nuns cantos puntos, ben como atardecer, ben como anoitecida. En localidades da Galicia meridional *serán* é (ou era hai 30 anos) o “resío, a humidade do aire que co frío da noite se condensa e se deposita en pingas pequenas”; e tamén nesa Galicia meridional *serán* era unha reunión de xente (para fiar ou non) que remataba con cantigas e bailes¹⁸.

3.5. Volume V: Léxico. O ser humano (I) (2005)

Coordinado por Rosario Álvarez Blanco, Francisco Dubert García e Xulio César Sousa Fernández, que tamén se ocupou da configuración informática e do deseño da base de datos. Son 300 mapas con conceptos referidos á expresión da dimensión física do ser humano.

Na ordenación dos mapas, ábrese a serie cos que teñen información sobre as partes do corpo, logo vén a serie sobre características atribuídas ó ser humano polo seu físico, seguen os mapas de denominacións de doenzas e malformacións físicas e, finalmente, están os mapas relativos a accións e sensacións, agrupados por similitudes semánticas.

As formas da lenda agrúpanse, sobre todo, por tipos léxicos, en columnas con cores diferenciadas, que agrupan tanto formas debidas a procesos de mudanza fónica, como no mapa de *voz*, como a procesos de formación de palabras. Isto pode verse nos termos para *queixo* (mapa 15), pois debaixo de *queixo* aparece o derivado *queixelo*; debaixo de *barba*, figura *barbela*, *barbadelo* e outros derivados; e con *papo* aparece, *papirote* e *parparigote*.

Na lenda de *dentada* (mapa 16) nas tres primeiras columnas a información agrúpase con derivados de *dente*, *morder* e *trabar*. A cuarta columna ten derivados de *chantar*, *boca* e *trincar*, e remata a columna cun símbolo seguido de “outras respostas”, que só aparece nalgúns mapas. Ese símbolo reservouse para os casos en que se obtivo unha ou dúas mostras dunha resposta tipo que, ademais, non forma serie con ningunha das outras voces da lenda. Neste mapa son as formas *roída*, *chevallada* e *roedura* as que non figuran na lenda.

18. Esta última acepción, moi viva aínda hoxe na Terra de Montes e sobre todo no Condado, na Paradanta e noutras zonas do sur de Pontevedra vaise espallando con forza para designar reunións tradicionais de músicos, cada vez máis de moda. Os tradicionais *seráns* celebrábanse nos días de inverno, pero agora prológanse todo o verán. É un termo que xa se usa en vilas da ría da Arousa (Cambados, A Illa...), porque os *seráns* do sur de Pontevedra hai uns anos que chegaron ó Salnés. Tamén a Compostela, pois os *seráns* da Sala Nasa teñen un bo éxito, aínda que se trate dun tipo diferente dos *seráns* do sur de Pontevedra.

Todos os mapas se acompañan dun corpo de notas de distinto tipo e importancia, que ocupa a parte inferior da páxina da dereita. O equipo redactor fixo un inmenso esforzo de precisión e de organización, co obxectivo de lle ofrecer ó lector unha información rica pero concisa, e presentada de forma ordenada, de xeito que sempre se saiba a que altura do aparato se pode atopar un certo tipo de información complementaria.

A tipoloxía das notas é a seguinte: 1) procedencia dos datos, 2) outras respostas, 3) realización fonética, 4) información fónica, 5) significado e fraseoloxía; 6) información adicional; 7) información gramatical; 8) variantes diatópicas; e 9) aspectos sociolingüísticos e procesos de cambio.

3.6. *Volumes en preparación*

O volume VI será o titulado *Terra. Plantas e árbores*, que me ocupei de coordinar e que moi posiblemente se edite na primavera do 2009. Ten unha primeira parte dedicada á orografía (terreo e accidentes do terreo) e unha segunda sobre plantas e árbores, tanto silvestres como madeirables ou froiteiras co seu froito.

Manuel González coordina a elaboración do volume dedicado á agricultura, con mapas sobre os tipos de terra de cultivo, accións para cultivar, diferentes cultivos, etc. Son moitos os borradores de mapas xa feitos, con complexo cartografado en moitas das cuestións léxicas dese volume.

Rosario Álvarez, Francisco Dubert e Xulio C. Sousa están a coordinar un novo volume con información sobre a dimensión psicolóxica e social do ser humano. Está totalmente revisado o material da base de datos, polo que se está a proceder á elaboración de borradores dos mapas.

4. O ARQUIVO DO GALEGO ORAL

4.1. *Estado do Arquivo do Galego Oral*

A orixe do Arquivo está no material oral recollido coas enquisas do *AL-Ga*. Dividido en varios subarquivos, actualmente contén máis de 2.000 horas de gravacións, con voces duns 7.000 informantes rexistradas na maioría dos 315 concellos da Galicia administrativa e tamén en boa parte dos 38 concellos de fala galega de Asturias, León e Zamora¹⁹.

19. Non faltan mostras dos tres concellos cacereños do Val de Xálama (ou do Ellas) onde se emprega un “falar também essencialmente galego”, segundo definición de Cintra; e hai algunha

De xeito moi aproximado podo dicir que un terzo de todo o material dese Arquivo, se cadra algo máis, está transcrito (só unha parte informatizada) e clasificado por temas; outro terzo está simplemente oído e clasificado tematicamente, mentres que do terzo restante só hai rexistro das gravacións, e aínda non de todas.

Os textos do subarquivo do *ALGa*, que son as mostras orais máis antigas que se conservan no ILG, desde hai anos están todos transcritos, informatizados e concordados e practicamente dispostos para a súa edición. Estase procedendo á redacción dun glosario do léxico.

Nos anos 90 constituíuse un amplo subarquivo de textos orais, mercé á concesión dun proxecto do Ministerio de Educación e Ciencia para a creación no ILG dun Arquivo Dialectal da Lingua Galega e dun proxecto posterior da Xunta de Galicia para poder completar ese arquivo. En 1992 os membros do proxecto realizamos unha planificación do traballo de campo co moi utópico obxectivo de obtermos en tres anos unha mostra da maioría das 3.768 parroquias galegas (á parte de calas no galego estremeiro), con posibles rexistros de varias xeracións dun mesmo lugar. Nese subarquivo, ademais do material obtido por investigadores do ILG, figura moito outro en depósito que lingüistas e non lingüistas recolleron para diversos traballos e que está a dispor dos investigadores.

Aproximadamente un terzo deste inxente material do galego oral da década de 1990 está transcrito e/ou comprobado acusticamente, pero só unha parte das transcricións se informatizaron. Gravacións deses textos permitiron a finais da década de 1990 redactar vocabularios e tamén o estado de uso e as realizacións da gheada e o seseo nalgunhas parroquias, e o mesmo se fixo con algún outro fenómeno como o rotacismo.

Ese arquivo dos anos 90, aínda que de xeito intermitente, seguiu aumentando neste comezo de milenio, tanto con textos populares como con gravacións cultas, das que se conta cun subarquivo de máis de 100 horas.

Con financiamento da Secretaría Xeral de Política Lingüística da Xunta de Galicia, a mediados do ano 2007 procedeuse a inventariar e catalogar todas as gravacións da década de 1990 e comezos do presente milenio. Son unhas 1.200 horas de gravacións, con máis de 4.500 informantes de diversas xeracións, realizadas por case todo o dominio lingüístico galego, con mostras de máis de 2.000 lugares. A provincia de Pontevedra é a mellor representada, cun “varrido” parroquia por parroquia en diversas comarcas, sobre todo centro-meridionais.

gravación da zona do Barroso, en Trás-os-Montes, onde se fala unha variedade portuguesa moi próxima ás arraianas ourensás.

Baixo a supervisión de Francisco Fernández Rei e Carme Hermida, ese inventariado e catalogación estano a realizar as bolseiras Ana García García e Mª Xosé García Merino. A parte máis laboriosa é a referente ó establecemento do tema ou temas de cada texto, para o que o equipo do proxecto estableceu 18 bloques temáticos (algúns con moi diferentes subtemas)²⁰.

4.2. Edición do material do Arquivo do Galego Oral

Ata o momento tirouse relativamente pouco froito do material do Arquivo. Foi moito o traballo de recolleita, e de moita xente; foi moito o traballo de calada e fatigosa transcripción por parte dos que nos encargamos del, e agora cómpre devolverlle elaborado á sociedade galega ese caudal oral.

Nos anos 90 fixemos unha ampla escolma de textos dos tres bloques lingüísticos que se usou para traballos académicos e que no seu día Antón Santamarina introduciu no TILGa (*Tesouro Informatizado da Lingua Galega*), de igual xeito que incorporou diversas coleccións de textos dos anos 90 do Arquivo do Galego Oral, polo que moito do léxico vivo navega entre o léxico literario e científico do TILGa.

A única publicación que se fixo do material dos diferentes subarquivos do Arquivo foi o audio-libro *A nosa fala. Bloques e áreas lingüísticas do galego* (Fernández Rei / Hermida 1996), edición preparada para o Arquivo Sonoro de Galicia do Consello da Cultura Galega, e que esta institución regalou a todos os que participaron no congreso dos 25 anos do ILG en 1996. Nesa obra figuran textos de diversas épocas e diversas xeracións nos que se pode apreciar a variedade dialectal do galego, á vez que se dá unha mostra de cómo somos, de cómo estamos no mundo nós, os galegos. Como dicía Filgueira Valverde no limiar do libro, os textos “teñen non só interese como documento lingüístico senón tamén como testemuños da vida mesma: tráxicos unhas veces, festivos outras, intranscendentes outras, pero sempre engaiolantes”. Recentemente reeditouse coas gravacións en CDs e colgouse en Internet.

As gravacións acompañanse de cadansúa transcripción, onde se procurou un compromiso entre a claridade necesaria para que un non lingüista poida ler os textos e o rigor preciso para fornecerlle a un lingüista a maior información fonética e fonolóxica posible. Nas transcripcións tomouse como base a normativa vixente da lingua galega (a elaborada polo ILG e a RAG) cunha

20. En novembro do 2008 había 902 fichas completas de gravacións dese subarquivo, correspondentes a 284 concellos de fala galega.

serie de particularidades relativas á abertura das vogais de grao medio, que se marca cun acento grave, á gheada (aspirada, velar), ó seseo (e sibilantes sonoras da Limia Baixa), etc.

Na selección de textos atendeuse, en primeiro lugar, a criterios esencialmente lingüísticos: buscáronse textos representativos de todas as áreas lingüísticas do galego, combinando diversas idades e xeracións; e en segundo lugar, atendeuse a criterios extralingüísticos, na procura da maior variedade temática posible. E nunha Galicia con tanta costa e tradicionalmente con tan pouco mar na súa cultura, hai unha pequena pero significativa mostra da cultura tradicional mariñeira; e tamén figuran varias mostras do galego falado nas comarcas estremeiras de Asturias, León e Zamora.

Esperamos que no 2009 estean editados os etnotextos do *ALGa*. E unha vez que se catalogou e inventariou todo o material oral dos anos 90 (e comezos deste milenio) estamos xa procedendo a facer unha primeira escolma temática, con atención á distribución do material en áreas lingüísticas, que se irán colocando en internet na web do Instituto da Lingua Galega.

5. REMATE

Á hora de analizar a imaxe que do galego fornece o *ALGa* convén ter moi presente que ese material se recolleu hai máis de trinta anos, nun momento en que o idioma estaba ausente dos media e do ensino, con total ausencia de oficialidade. A xente falaba con total naturalidade con castelanismos e con dialectalismos, e era relativamente fácil dar coa persoa informante ideal (ou case) da dialectoloxía tradicional que respondese todo (ou case todo) o cuestionario, porque a cultura tradicional estaba ben viva.

Non había aínda un galego común de referencia xeral, que se foi elaborando nos últimos trinta anos; e nese proceso no relativo á morfoloxía e a escollas léxicas non foi escaso o papel xogado polo material do *ALGa*, como xa se indicou. Daquela había moita variación, posiblemente a mesma que aínda se rexistra hoxe, a pesar da difusión do estándar; pero xa se percibía un proceso que ía eliminando variantes, que a difusión do estándar acabará por ir acantoando. Nos pasados anos 70, por ex., nas áreas do radical conservador *ficien* esta forma tiña xa o concorrente innovador *fixen*, e o mesmo pasaba no caso de *puñera*, que sufría o concorrente de *puxera*, ou con *truera* (e *truiera*), que na xente nova pasaba a ser *truxera* (e hoxe tamén *trouxera* por acción do estándar).

O material do *ALGa* permite ver que a gheada, o fenómeno máis importante da dialectoloxía galega e salientable marcador sociolingüístico, se rexistraba en áreas compactas das dúas provincias atlánticas, na metade surocc-

cidental de Ourense e nunha franxa de Lugo próxima ás provincias da Coruña e de Pontevedra, así como en puntos da Terra Chá e do sudoeste da provincia, non existindo constancia da súa presenza na zona centro-oriental. A realización maioritaria da gheada nos anos 70 era unha aspirada faringal xorda, que mesmo se rexistraba no canto de [x] en castelanismos, especialmente en xente maior. Non obstante nas vilas, especialmente da costa, a realización era fricativa velar xorda, incluso en xente maior.

Polo que respecta ó seseo, segundo o material do *ALGa* o explosivo ou prenuclear (*faser*, *sento*) rexistrábase nas falas da metade occidental da Coruña e nas máis próximas á costa en Pontevedra, con áreas de realización lámino-alveolar (ou predorsal) e apicoalveolar (ou apical). Nas zonas da Coruña de seseo predorsal nos anos 70 podía constatar-se que nalgúns vilas costeiras o seseo tiña realización apical (Camariñas e Rianxo, por ex.), mentres que nas parroquias do rural veciñas o seseo era predorsal (Camelle no concello de Camariñas, Taragoña ou Asados no de Rianxo). E esa oposición seseo apical (vilego e mariñeiro) fronte a predorsal (rural e labrego) en boa parte segue existindo hoxe. Na provincia de Pontevedra o seseo nos anos 70 rexistrábase en puntos próximos á costa, caracterizando moitas veces os falares mariñeiros fronte ós non mariñeiros veciños, como ben se apreciaba (e aínda se aprecia) en concellos do Salnés.

A audición de centos de horas de gravacións dos anos 90 do Arquivo do Galego Oral do ILG permíteme afirmar que actualmente, en liñas xerais, a xeografía de ámbolos fenómenos, especialmente no que atinxe á gheada, se cadra non variou moito respecto dos anos 70, pero si considerablemente o uso xeracional e de xeito especial na xente nova, que non ve eses fenómenos na escola nin nos media. A práctica ausencia de gheada en usos formais fai que haxa xente nova de ambiente gheadófono, especialmente estudante, que non a use, como se aprecia nunha gravación de 1995 do lugar de Vilasuso (na parroquia de Villantime en Arzúa), onde interveñen nunha conversa un neto (estudante universitario de 19 anos) e a súa avoa (de 73 anos). Esta usa sempre a gheada mentres que o neto non o fai nunca.

Verbo da realización actual, en moitos puntos de gheada aspirada faringal a xente nova, cando usa gheada, tende a realizar o /g/ como fricativa velar [x], polo que as realizacións aspiradas van desaparecendo. Nas áreas de seseo predorsal a xente nova cando sesea tende a unha realización apical. E nos medios urbanos a xente neofalante realiza a gheada como fricativa velar [x] e o seseo como fricativa apicoalveolar. A influencia do castelán parece clara nestas novas realización da gheada e do seseo que, como antes se dixo, se rexistran mesmo en xente maior de vilas costeiras (Fernández Rei 2004: 309-311).

A socialización do galego estándar fixo que unha solución moi minoritaria como o plural oriental *animais* hoxe estea plenamente consolidado, de

igual xeito que se foi estendendo o plural *corazóns*, o que non impide que os falantes do galego central sigan dicindo *corazós* e os orientais *corazoís*, mesmo cando falan nos medios de comunicación. Esa socialización fixo que formas léxicas moi minoritarias como *mércores* ou *venres* se espallasen considerablemente facendo recuar os castelanismos correspondentes; e que unha forma minoritaria como a bergantiñá *arume* para designar a folla do piñeiro, que Pondal usou na letra do himno galego, posiblemente tamén sexa coñecida por quen nomea ese concepto con termos como *agulla*, *arxe*, *broza*, *candea*, *caruma*, *churuma*, *faísca*, *frouma*, *fronza*, *gasto*, *gueldo*, *isca*, *louza*, *muíña*, *maraballa*, *palluzo*, *paúlo*, *penica*, *pico*, *picón*, *pruma*, *rama*, *raspa*, *tamo* e tantas outras voces recollidas no seu día para o *ALGa*.

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

- Aira González, R. & M. Martínez Baleirón (2002): "As denominacións dos meses do ano: perspectiva lexicográfica", in R. Álvarez; F. Dubert García & X. Sousa Fernández (eds.): *Dialectoloxía e Léxico*. Santiago de Compostela: Instituto da Lingua Galega / Consello da Cultura Galega, 359-382.
- ALGa* (1990): Instituto da Lingua Galega: *Atlas Lingüístico Galego*. Vol. I: *Morfololoxía verbal*, 2 tomos. A Coruña: Fundación "Pedro Barrié de la Maza, Conde de FENOSA". Coordinación de F. Fernández Rei.
- ALGa* (1995): Instituto da Lingua Galega: *Atlas Lingüístico Galego*. Vol. II: *Morfololoxía non verbal*. A Coruña: Fundación "Pedro Barrié de la Maza, Conde de FENOSA". Coordinación de R. Álvarez Blanco.
- ALGa* (1999): Instituto da Lingua Galega: *Atlas Lingüístico Galego*. Vol. III: *Fonética*. A Coruña: Fundación "Pedro Barrié de la Maza, Conde de FENOSA". Coordinación de M. González González.
- ALGa* (2003): Instituto da Lingua Galega: *Atlas Lingüístico Galego*. Vol. IV: *Léxico. Tempo atmosférico e cronolóxico*. [A Coruña]: Fundación "Pedro Barrié de la Maza, Conde de FENOSA". Coordinación de F. Fernández Rei.
- ALGa* (2005): Instituto da Lingua Galega: *Atlas Lingüístico Galego*. Vol. V: *Léxico. O ser humano (I)*. [A Coruña]: Fundación "Pedro Barrié de la Maza, Conde de FENOSA". Coordinación de R. Álvarez Blanco, F. Dubert García e X. C. Sousa Fernández.
- Alonso, D. & V. García Yebra (1959): "El gallego-leonés de Ancares y su interés para la dialectología gallego-portuguesa", in *Actas do III Colóquio Internacional de Estudos Luso-Brasileiros (Lisboa, 1957)*, vol. I, 309-339. Reed. con modificacións en *Cuadernos de Estudios Gallegos* 16/48, 43-79.
- Alonso Pintos, S. (2006a): "A Academia e a regulación do galego escrito. As normas de 1970 e 1971", *Grial* 171, 50-55.

- Alonso Pintos, S. (2006b): *O proceso de codificación do galego moderno (1950-1980)*. [A Coruña]: Fundación Pedro Barrié de la Maza. Biblioteca Filolóxica Galega Instituto da Lingua Galega.
- Carballo Calero, R. (1969): "Sobre os dialectos do galego", *Grial* 23, 1-15.
- Carballo Calero, R. (1970³): *Gramática elemental del gallego común*. Vigo: Galaxia.
- Cortés y Vázquez, L. (1954): *El dialecto galaico-portugués hablado en Lubián (Zamora)*. *Toponimia, textos y vocabulario*. Salamanca: Universidad.
- Ebeling, W. (1932): "Die landwirtschaftliche Geräte im Osten der Provinz Lugo (Spanien). Sach- und wortkundliche Untersuchungen", *Volkstum und Kultur der Romanen. Sprache, Dichtung, Sitte* 5, 50-151.
- Fernández Rei, F. (1990): *Dialectoloxía da lingua galega*. Vigo: Xerais.
- Fernández Rei, F. (2002): "Do Ortegal ó Douro e de Fisterra ó Navia e ó Padornelo. Notas sobre léxico moderno da Gallaecia e do seu litoral", in R. Álvarez; F. Dubert García & X. Sousa Fernández (eds.): *Dialectoloxía e Léxico*. Santiago de Compostela: Instituto da Lingua Galega / Consello da Cultura Galega, 147-192.
- Fernández Rei, F. (2004): "Gheada e seseo no galego coloquial e no galego estándar dos anos 90. Notas sobre a súa presenza nos media e nos textos musicais", in R. Álvarez Blanco; F. Fernández Rei & A. Santamarina (eds.): *A Lingua Galega: Historia e Actualidade. Actas do I Congreso Internacional 16-20 de setembro de 1996 Santiago de Compostela [organizado polo] Instituto da Lingua Galega*, II, 307-336. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega / Instituto da Lingua Galega.
- Fernández Rei, F. (2007) "A contribución de Alonso Zamora Vicente á dialectoloxía galega", *Revista de Filología Románica* 24, 13-27.
- Fernández Rei, F. & C. Hermida Gulías (eds.) (2003 [1996]): *A Nosa Fala. Bloques e áreas lingüísticas do galego*. Santiago de Compostela: Arquivo Sonoro de Galicia do Consello da Cultura Galega [3 CDs + libro]. Desde o 2004 pode consultarse en www.consellodacultura.org/arquivos/asg/ano-safala.php.
- García, C. (1971): "Orixen e problemas do método de galego", *Grial* 32, 129-141.
- ILG (1971): Instituto de la Lengua Gallega: *Gallego 1*. Santiago de Compostela: Universidad.
- ILG-RAG (1982): Instituto da Lingua Galega / Real Academia Galega: *Normas ortográficas e morfolóxicas do idioma galego*. Santiago de Compostela / A Coruña. Reed. revisada: decembro 2003¹⁸.
- Krüger, F. (1927): "Die nordwestiberische Volkskultur", *Wörter und Sachen* 10/45, 45-137. Trad. de E. Lorenzo Criado (1947): *El léxico rural del noro-*

- este ibérico, *Revista de Filología Española*, anexo 26. Madrid: Instituto Miguel de Cervantes / CSIC.
- Lorenzo Fernández, X. (1934): "As dornas do Porto do Son", *Nós. Boletín mensual da cultura galega* 16/126-127, 109-116.
- Otero Álvarez, A. (1952): "Irregularidades verbales del gallego", *Cuadernos de Estudios Gallegos* 7, 339-405.
- RAG (1971): Real Academia Galega: *Normas ortográficas e morfolóxicas do idioma galego*. A Cruña.
- Risco, V. (1933): "Estudo etnográfico da terra de Melide", in *Galicia. Terra de Melide*. [Santiago de] Compostela: Seminario de Estudos Galegos, 325-425.
- Santamarina, A. (1982): "Dialectoloxía galega: historia e resultados", in D. Kremer & R. Lorenzo (eds.): *Tradición, actualidade e futuro do galego. Actas do Coloquio de Tréveris*. Santiago de Compostela: Xunta de Galicia, Consellería de Cultura, 153-190.
- Santamarina, A. (dir.) (2003³): *Diccionario de diccionarios da lingua galega*. A Coruña: Biblioteca Filolóxica Galega do ILG. Fundación Pedro Barrié de la Maza [libro e CD-Rom].
- Schneider, H. K. (1938): "Studien zum Galizischen des Limiabeckens (Orense-Spanien)", *Volkstum und Kultur der Romanen. Sprache, Dichtung, Sitte* 11/69-145, 193-281.
- Schroeder, W. (1937): "Die Fischerbote von Finisterre", *Volkstum und Kultur der Romanen. Sprache, Dichtung, Sitte* 10, 157-211.
- Schroeder, W. (1938): "Hausbau in NW-Spanien (Finisterre)", in *Travaux du Premier Congrès International de Folklore (Paris, 1937)*, Arrault: Tours 62-78.
- USC (1977): *Bases para unificación das normas lingüísticas do galego. Resume dos seminarios celebrados na Universidade de Santiago de Compostela desde decembro de 1976 a xuño de 1977*. Madrid: Anaya (ed. non venal).
- Zamora Vicente, A. (1951): "Geografía del seseo gallego", *Filología* 3, 84-95. Reeditado en Zamora Vicente (1986: 1-10).
- Zamora Vicente, A. (1952): "La frontera de la geada", in *Homenaje a Fritz Krüger*, I, 57-72. Mendoza: Universidad Nacional de Cuyo. Reeditado en Zamora Vicente (1986: 11-25).
- Zamora Vicente, A. (1953): "De geografía dialectal: -ao, -án en gallego", *Nueva Revista de Filología Hispánica* 7, 73-80. Reeditado en Zamora Vicente (1986: 27-34).
- Zamora Vicente, A. (1963): "Los grupos -uit-, -oit- en gallego moderno: su repartición geográfica", *Boletim de Filologia* 21, 1/2, 57-68. Reeditado en Zamora Vicente (1986: 35-44).
- Zamora Vicente, A. (1986): *Estudios de dialectología hispánica, Verba. Anuario Galego de Filoloxía*, anexo 25. Santiago de Compostela: Universidade.

ANEXO

Mapa 1. *Cantades*. Fonte: ALGa (1990: mapa 2)

Mapa 4. *Venres*. Fonte: ALGa (2003: mapa 36) Mapa 5. *Outubro*. Fonte: ALGa (2003: mapa 134)

Mapa 8. *Maceira* (sufixos). Fonte: *ALGa* (1995: mapa 112)

Mapa 9. *Maceira*, *maceiro*. Fonte: *ALGa* (1995: mapa 113)

71

Mapa 12. *Tarde, serán*. Fonte: ALGa (2003: mapa 4) Mapa 13. *Orballo* (síntese). Fonte: ALGa (2003: mapa 70)

- 'atardecer, tardiña baixa'
- 'luscufusco, anoitecida'
- ✕ 'roibén, cor vermella que se ve no ceo con ou sen nubes ó pórse o sol'
- ✧ 'relento, brisa fría e húmida da noite'
- 'resío, humidade do aire que co frío da noite se condensa e se deposita en pingas pequenas'
- ▲ 'ruada, reunión con xente á noite ou pola noite para se divertir con cantigas e bailes'
- ▼ 'fiadeiro, reunión para fiar, que remataba con cantos e bailes'

Mapa 14. *Serán* (significados). Fonte: *ALGa* (2003: mapa 5)

Mapa 15. *Queixo*. Fonte: ALGa (2005: mapa 33) Mapa 16. *Dentada*. Fonte: ALGa (2005: mapa 207)

A DIMENSIÓN PROSÓDICA DA ORALIDADE: ACHEGA DENDE AMPER¹

*Ana Escourido Pernas / Elisa Fernández Rei / Manuel González González /
Xosé Luís Regueira Fernández*

ILG / USC

1. INTRODUCCIÓN

Á hora de enfrontar o estudo da oralidade dunha lingua, as perspectivas que podemos adoptar son moitas e atinxen a moitas disciplinas lingüísticas e non estrita ou exclusivamente lingüísticas. Boa mostra disto é esta monografía, onde se aborda o tema da oralidade na súa dimensión lingüística, pero tamén dende moitas outras ópticas que non poñen o foco principal na lingua.

Desde a lingüística, tamén podemos adoptar distintos enfoques da oralidade. Por exemplo, a fonética e a fonoloxía son dúas disciplinas que se centran no estudo das características acústicas e articulatorias dos diferentes sons lingüísticos e como utilizamos estes sons para transmitirmos significados lingüísticos, así como o modo en que estas unidades son percibidas polo noso oído e interpretadas polo cerebro. Este enfoque de estudo é útil, entre outras cousas, para a elaboración de actividades de aprendizaxe das linguas, para a consecución de solucións nos problemas da adquisición da fala ou para a mellora dos sistemas de síntese e de recoñecemento de voz. Estas disciplinas centran o seu interese na dimensión sonora da oralidade. Agora ben, no seu ámbito podemos situar aínda outra subdisciplina, a prosodia. Esta disciplina foi denominada nalgunhas tradicións lingüísticas *fonética suprasegmental*, e situada pois como un tipo de fonética. Hoxe en día téndese a considerar unha disciplina independente, entre outras razóns porque o seu estudo se pode abordar tanto desde o punto de vista fonético como fonolóxico.

1. Este traballo realizouse co financiamento do Ministerio de Educación y Ciencia, ao abeiro do proxecto "Descripción y estudio de los modelos entonativos en el gallego actual" (HUM2005-08282-C02-01).

En calquera caso, o estudo da prosodia, e en particular da entoación, é un dos aspectos máis difíciles de abranger en termos obxectivos no estudo da oralidade de calquera lingua, dado que o campo de estudo abrangue un terreo limítrofe con outras disciplinas que non se poden considerar estritamente lingüísticas, como a comunicación non verbal, a pragmática, o estudo da voz, etc. Así, no grupo das linguas entonativas, ás que pertence o galego, as variacións tonais non serven para establecemos diferenciacións léxicas, senón que neste tipo de linguas a entoación contribúe á significación dos enunciados, en tanto que permite achegar multitude de significados expresivos e intencións comunicativas que nos resulta moi difícil ou imposible reflectir na escrita. Así mesmo, coa entoación conseguimos presentar unha imaxe de nós mesmos, xunto con outros elementos vocais e quinésicos, que con frecuencia son difíciles de deslindar dos significados lingüísticos que a entoación tamén transmite.

Así pois, a prosodia permítelle ao falante engadir á cadea sonora algúns significados lingüísticos, mais tamén paralingüísticos. A *información lingüística* que leva aparellada a entoación é a que nos permite diferenciar as modalidades oracionais (*función distintiva*) ou delimitar as distintas unidades informativas nas que o falante divide o discurso, de tal xeito que o seu contido poida ser interpretado adecuadamente polo oínte (*función demarcativa*). Segundo a entoación que utilizemos, unha cadea sonora como [ma'ria 'ðiʃo 'keŋ 'trae az ma'θas]², pode ter diferentes significados, como por exemplo, entre outros:

*¿María dixo quen trae as mazás?*³

María dixo: ¿quen trae as mazás?

María, dixo, ¿quen trae as mazás?

Alén disto, a entoación achéganos unha serie de significados paralingüísticos moi variados e que son difíciles de determinar e precisar. Podemos construír a imaxe do carácter dunha persoa polo xeito en que fala, pola calidade da súa voz e pola súa prosodia; así, unha persoa que emprega habitualmente unha entoación moi “plana” pódenos parecer que ten unha personalidade pesimista, por exemplo. Por outra parte, por medio da prosodia podemos advertir o estado de ánimo do falante (alegre, triste, preocupado...) e a súa intención ou actitude coa mensaxe que expresa (ironía, dúbida...).

2. A inserción de pausas na realización deste enunciado pode traer canda si algunha modificación segmental, como por exemplo na pronuncia de *dixo*.

3. A puntuación permítenos neste caso mostrar os diferentes grupos de entoación en que podemos dividir ou non a oración, así como as relacións sintácticas e os valores informativos que teñen en cada un dos casos os distintos enunciados.

The hearer is frequently more interested in the speaker's attitude than in his words (...) If one says something insulting, but smiles in face and voice, the utterance may be a great compliment; but if one says something very complimentary, but with an intonation of contempt, the result is an insult. A highly forceful or exciting statement in a very matter-of-fact intonation may, by its lack of balance, produce one type of irony (Pike 1945:22)⁴

Todos estes matices expresivos son moi variados e bastante difíciles de sistematizar e aprehender obxectivamente nos estudos lingüísticos, e a maior parte das investigacións que se centraron neste aspecto son achegas impresionistas ou subxectivas. Ademais, en moitos casos é difícil saber cal é o límite entre o lingüístico e o paralingüístico, dado que frecuentemente estes elementos interactúan na mesma mensaxe; por exemplo, cando producimos un enunciado podemos expresar diferentes emocións (sorpresa, ira, dúbida...) ou intencións (interrogativas que realizamos esperando unha confirmación, preguntas retóricas que non esperan resposta, etc.). Por conseguinte, con frecuencia é difícil saber se unha variación prosódica se debe a un factor lingüístico ou a un paralingüístico subxacente.

En definitiva, o estudo da prosodia é fundamental para coñecermos mellor o complexo fenómeno da oralidade, tanto pola relevancia que ten en si mesma, como pola interacción que establece con outros campos de estudo relacionados coa oralidade.

2. INVESTIGACIÓNS SOBRE A PROSODIA DO GALEGO

Ata o de agora, os traballos sobre o galego oral centráronse fundamentalmente na recollida de gravacións, orientadas ao estudo de aspectos léxicos e gramaticais, así como á súa representación cartográfica en atlas dialectais.

Nos anos setenta, tres investigadores vinculados ao Instituto da Lingua Galega, Rosario Álvarez, Francisco Fernández Rei e Manuel González, enquisaron un total de 167 localidades repartidas por toda a xeografía da actual comunidade autónoma de Galicia e nas provincias de Asturias, León e Zamora, co obxectivo de confeccionaren o Atlas Lingüístico Galego (ALG). Nestas pesquisas, amais de se recompilaren as respostas ao cuestionario dia-

4. O oínte con frecuencia está máis interesado na actitude do falante que nas súas palabras (...) Se alguén di algo insultante, pero sorrindo coa cara e coa voz, as palabras poden entenderse como un gran cumprimento; porén se alguén di algo moi eloxioso pero cunha entoación de desprezo, o resultado é un insulto. Unha declaración sumamente poderosa ou apaixonante nunha entoación moi normal pode, pola súa carencia de equilibrio, producir un tipo de ironía (tradución propia).

lectal que elaboraran, reuníronse gravacións de textos orais que, á parte do seu valor lingüístico, teñen un grande interese etnográfico (etnotextos), dado que reflicten diferentes aspectos da cultura e as tradicións de Galicia. Para a almacenaxe destes etnotextos, así como doutro tipo de mostras orais, creouse no ILG o Arquivo do Galego Oral (AGO), que recolle gravacións dende o ano 1974 ata a actualidade. Unha pequena parte destas gravacións foron transcritas e publicadas (Fernández & Hermida 1996), pero a maioría están arquivadas e pendentes da súa transcrición e estudo no devandito arquivo. En todo caso, aquelas que foron publicadas van acompañadas dunha transcrición ortográfica, con algunhas marcas tipográficas e ortográficas particulares, para representar certas particularidades da pronuncia, como distintos tipos de seseo, o timbre das vogais, etc., mais en ningún caso se representan características ou trazos prosódicos, alén dos que se poden inferir polos signos de puntuación convencionais⁵.

Dentro desta tradición dialectal, impulsada en boa medida polo ALG, xorden, nos anos oitenta e noventa, diferentes teses e memorias de licenciatura sobre distintas variedades dialectais, nas que adoito se fai unha descrición pormenorizada de diferentes aspectos lingüísticos, tamén dos trazos fonéticos e fonolóxicos⁶.

Todas estas investigacións tiveron grande importancia na historia da lingüística galega e, ademais, permitiron coñecer o galego vivo, o galego oral. Porén, en todas elas omítese o estudo da prosodia, coa única excepción de Porto Dapena (1977), onde hai un capítulo dedicado á entoación. Teremos que agardar ata os anos noventa, de novo ao abeiro do Instituto da Lingua Galega, para atoparmos os primeiros traballos monográficos nos que se trata dunha forma sistemática a entoación do galego, seguindo unha perspectiva dialectal (Sobrino Pérez 1997) ou coa intención de realizar unha descrición dun patrón oral común para as interrogativas galegas (Fernández Rei 1995) (vid. unha revisión bibliográfica dos traballos sobre a prosodia do galego en Fernández Rei 2005).

Pola súa vez, no ámbito románico a situación era semellante, pois os diversos atlas lingüísticos confeccionados (Atlas Lingüístico Románico, Atlante Linguistico Italiano, Atlas Lingüístico de la Península Ibérica, etc), tamén se centraban fundamentalmente en aspectos de morfoloxía, léxico e fonética

5. Empréganse signos de interrogación, admiración, etc., mais tamén é frecuente a inserción de comas que contraveñen a convención ortográfica coa intención de marcar fronteiras entoativas (por exemplo, entre un suxeito e un predicado).

6. Pódense consultar as referencias de todos estes traballos monográficos sobre falas de Galicia en Regueira (1996) e na bibliografía informatizada da lingua galega: <http://www.cirp.es/bdo/bil/bilega.html>.

segmental, pero non fornecían información ningunha sobre a prosodia das diferentes linguas románicas, a pesar de que a recolección da información se realizaba oralmente. Foi nesta situación na que Michel Contini concibiu a idea de confeccionar un atlas lingüístico dialectal no que, por fin, se subsanase a sistemática ausencia da prosodia neste tipo de traballos (Contini 1992). Grazas ao seu impulso nace o proxecto *Atlas Multimédia Prosodique de l'Espace Roman* (AMPER), coa intención de achegar datos obxectivos da prosodia dialectal románica, a través dunha metodoloxía rigorosa e avalada por investigadores de reputada experiencia nos campos da dialectoloxía e da fonética. Como xa salientamos, este traballo non se acometera ata este momento, de aí a súa novidade e orixinalidade no marco da cartografía lingüística.

3. ¿QUE É O AMPER?

O AMPER é hoxe un proxecto de ámbito internacional no que colaboran diferentes universidades de Europa e América. A coordinación deste proxecto está a cargo dos profesores Michel Contini (Université Stendhal, Grenoble 3) e Antonio Romano (Università di Torino), que na altura do nacemento do proxecto pertencían a un grupo integrado no *Centre de Dialectologie* da Université Stendhal en Grenoble. Posteriormente, este centro de dialectoloxía desapareceu e en 2007 foi trasladado, mantendo aínda unha certa autonomía, ao ICP (*Institut de la Communication Parlée*).

Como xa adiantabamos, o proxecto ten como obxectivo principal o estudo e a comparación dos trazos prosódicos nas distintas variedades lingüísticas dentro do ámbito da Romania. O AMPER segue o enfoque da fonética acústica, empregando medicións de frecuencia fundamental, duración e intensidade, o que permite acadar resultados fiables e non propor simples apreciacións subxectivas, que dependen sempre dun certo prexulgamento, afortunado ou non, por parte do investigador. Por outro lado, segue unha perspectiva dialectolóxica, dado que pretende afondar nas diferentes variedades xeoprosódicas de cada lingua románica integrada no proxecto.

A principal finalidade do AMPER é a confección dun atlas prosódico en formato multimedia que se poida poñer a disposición dos usuarios na rede. Este formato supoñía unha grande novidade nas investigacións de dialectoloxía no momento da súa creación, posto que son poucos os atlas lingüísticos que incorporan a posibilidade de escoitar material sonoro⁷ e ningún na-

7. Véxase, por exemplo, *VIVALDI: Vivaio acústico delle lingue e dei dialetti d'Italia* (<http://www2.hu-berlin.de/Vivaldi/>), no que se pode escoitar nun arquivo de son a pronuncia real de diferen-

quela altura que fornecese información sobre a prosodia das variedades lingüísticas que tratan. No entanto, recentemente publicouse na web un atlas interactivo co obxecto de difundir materiais para o estudo da prosodia e a entoación nas variedades do catalán: o *Atles interactiu de l'entonació del catalán*⁸. Neste atlas ponse a disposición dos internautes diferentes tipos de materiais: discursos libres dos falantes, que aparecen tanto en audio como en vídeo; exemplos en audio de diferentes tipos de enunciados inducidos, cos correspondentes gráficos de F0; e gravacións dos informantes empregando o corpus Map Task.

O atlas do AMPER, pola súa vez, está formado por unha serie de mapas falantes que permiten escoitar a entoación das diferentes modalidades oracionais, así como mostrar os gráficos cos valores de F0, duración e enerxía para as comparacións entre as diferentes variedades lingüísticas románicas (véxase a descrición do proxecto en Romano & Contini 2001; Romano 2002; Contini et al. 2002; Lai & Romano 2003; Contini et al. 2003):

Figura 1: Exemplo de gráficos de F0, duración e enerxía tomados da páxina web do proxecto⁹

tes palabras e frases coa súa correspondente transcrición fonética, ou o *Atlante Linguistico et Et-nográfico del Piemonte Occidentale* (<http://www.alepo.it/default.htm>), no que aparecen breves vídeos dos informantes de cada punto de enquisa.

8. Pódese consultar no enderezo <http://seneca.uab.es/atlesentonacio/presentacio.html>

9. <http://w3.u-grenoble3.fr/dialecto/AMPER/BDAMPER/index.php>

Para abranguer a totalidade do traballo previsto e tratar con maior precisión as diferentes variedades románicas, creáronse unha serie de equipos de traballo: hai grupos en todo o estado español, Francia, Italia, Romanía, Portugal, Brasil, Chile, Venezuela... Estes equipos traballan independentemente e atendendo ás características particulares de cada unha das linguas que estudan, pero seguindo as directrices metodolóxicas xerais que marca o proxecto global. Realízanse frecuentemente encontros entre estes equipos de traballo para expoñer os resultados acadados, debater os diferentes problemas que xorden e, en definitiva, manter a coherencia metodolóxica. As publicacións derivadas dos estudos realizados polos distintos grupos son xa moi numerosas¹⁰.

4. METODOLOXÍA DO AMPER

Existe unha problemática de base en calquera investigación que pretende acadar resultados obxectivos no estudo da prosodia dunha lingua dada: obter unha prosodia espontánea, real, que represente efectivamente a prosodia utilizada polos falantes e asemade conseguir que os datos obtidos sexan sistematizables. No caso dun traballo como o AMPER no que, ademais, se pretende debuxar un mapa da entoación románica, debemos engadir a esa dificultade a de que os datos recollidos teñen que ser comparables. Así, por un lado, a escolla dun corpus total ou parcialmente libre, no que o falante poida decidir as respostas, limita moito a posibilidade de facer comparacións entre as diferentes variedades lingüísticas e dificulta a sistematización dos resultados. Por outro lado, nun corpus máis ríxido, no que se orienten ou dirixan as respostas do falante para acadar unhas oracións cunha determinada estrutura, pérdese unha boa parte da espontaneidade e naturalidade das realizacións do falante. Para paliar este problema na medida do posible, no AMPER decidiuse elaborar catro tipos de córpora diferentes (Contini et al. 2002):

1) Corpus fixo: con este corpus preténdese que os falantes entoen unha serie de oracións fixas cunha estrutura sintáctica determinada. Para iso, utilizamos unha serie de fichas de debuxos, que representan diferentes oracións. Antes de facermos a gravación presentámoslles estes debuxos aos informantes e indicámoslles que se busca unha entoación neutra ou non marcada. Este tipo de corpus permítenos controlar o número de sílabas da oración, a co-

10. Pódese consultar unha compilación bibliográfica recente en <http://w3.u-grenoble3.fr/dialecto/AMPER/pub.htm>.

locación dos acentos e outras variables, que fan posible a comparación da entoación con outras linguas integradas no proxecto. Con este corpus estudamos unicamente dúas modalidades oracionais: as interrogativas de tipo absoluto e as enunciativas (neutras ou non marcadas en ambos os casos).

A principal dificultade deste corpus é que as oracións que se deben construír son moi pouco frecuentes na fala cotiá, polo que o entrevistador debe controlar que a entoación que os informantes realicen sexa o máis próxima posible á súa habitual. En Fernández & Escourido (2008) expóñense os principais problemas metodolóxicos que atopamos na adquisición do corpus fixo, así como en que medida o resto dos corpóra do proxecto (inducido, libre e *map task*) serven para comprobar a fiabilidade dos datos recolectados.

2) Corpus inducido: neste caso describímoslle ao falante unha determinada situación cotiá, na que se debe situar para facer unha pregunta, respondela ou expresar un estado de ánimo determinado, tal e como faría nunha situación natural (vid. exemplo na figura 2). Trátase de conseguir a entoación máis espontánea do informante, posto que as respostas non seguen un patrón sintáctico e dependen da propia elección.

Entrevistador: *Non levas reloxo, necesitas saber a hora. Pasa un veciño ao teu lado, que lle dis?*

Informante: *Ten hora? / Pódeme dicir a hora? / Que hora ten? / Que hora é? / Sabe que hora é?*

Figura 2: Exemplo do corpus inducido

Neste corpus, pídeselles aos informantes que lembren situacións comunicativas nas que se atopan día a día e que reproduzan en estilo directo expresións que empregan na súa vida cotiá. Porén, os falantes xeralmente non son quen de abandonaren a influencia que ten o contexto comunicativo no que inevitablemente se sitúa a entrevista, de xeito que enuncian frases que non sempre son as máis habituais ou espontáneas e empregan con frecuencia expresións en estilo indirecto encabezadas por “*eu diríalle que...*”.

3) Map Task¹¹: preséntanse dous mapas dunha mesma zona, inventada ou non. Nun deles hai unha ruta marcada, co seu inicio e a súa meta, que no outro non aparece (este é o que se lle dá ao informante). Esta ruta pasa por unha serie de lugares que poden ou non coincidir nos dous mapas e que mesmo poden ter diferentes nomes. O informante debe poder seguir o percorrido da ruta que se lle describe oralmente, facendo as preguntas necesas-

11. Baseado no HCRC Map Task Corpus. Para máis información consultar a web: <http://www.hcrc.ed.ac.uk/maptask/>

rias para logralo. O obxectivo é a recollida das expresións xurdidas do diálogo, no que abundan os equívocos, rectificacións, aclaracións, preguntas, etc.

Con este tipo de corpus, os informantes adoitan ter dificultades para entenderen cal é o proceso e a finalidade do mesmo. Demándaselles un proceso de abstracción, como é o de situarse nun mapa e poder debuxar un percorrido por el, pero con frecuencia quedan bloqueados sen saber que facer ou mesmo buscan referentes reais aos motivos alí representados¹².

4) Corpus libre: recóllese un monólogo do informante sobre calquera tema, sen intervención do entrevistador sobre as súas eleccións en relación coas estruturas, modalidades, etc., aínda que adoito se lle suxire un tema, se lle fai algunha pregunta ou se intenta iniciar unha conversación.

A información que se recolle no atlas multimedia reflicte os datos analizados correspondentes ao corpus fixo, pois como comentabamos ao principio, son estes os que nos van permitir escoitar os mesmos enunciados en variedades diferentes e, por conseguinte, realizar a comparación. No atlas aparecerán os datos dun informante masculino e dunha informante feminina por cada punto de enquisa previsto. Os outros córpora son empregados para comprobar que as realizacións obtidas no corpus fixo se corresponden coa prosodia representativa da variedade lingüística en cuestión e que se trata de realizacións neutras do enunciado demandado (Fernández & Escourido 2008).

5. AS INVESTIGACIÓNS SOBRE O GALEGO NO MARCO DO AMPER

Baixo a coordinación da profesora Elisa Fernández Rei, o grupo AMPER-Galicia leva investigando, segundo as directrices do proxecto xeral, dende o ano 2003. Un dos primeiros pasos do grupo galego foi a elaboración do corpus fixo específico para o noso caso, que foi o utilizado nas primeiras gravacións a unha informante natural de Santiago de Compostela e a outra de Goián. Este corpus estaba concibido como un corpus de proba, que nos permitise detectar posibles erros e aspectos que puidesen ser mellorados. Posteriormente, a partir da experiencia proporcionada por estas primeiras probas elaboramos os córpora definitivos e establecemos os puntos de enquisa (figura 3).

12. Nunha das gravacións, unha das nosas informantes, tras explicarlle que queríamos chegar ao punto denominado “meta” que aparecía no mapa e que se correspondía cun campo de patacas, ela entendeu que a nosa pretensión era a de que nos indicara onde se situaba a leira onde ela mesma tiña plantadas patacas.

Os puntos de enquisa foron escollidos coa intención de termos unha representación global de todo o territorio lingüístico. Con todo, partiamos da hipótese de que o litoral costeiro era onde íamos encontrar unha maior variación prosódica, pois estudos previos sobre a prosodia galega (Sobrinho 1997, Fernández Rei 1995, etc.) ofrecían datos que apuntaban nesta dirección. Foi así como escollemos só catro puntos no bloque central e outros catro na oriental¹³ (vid. distribución dialectal proposta en F. Fernández Rei 1990), mentres que no bloque occidental seleccionamos sete puntos de enquisa.

Prevese a posibilidade de gravar en dúas localidades por cada punto de enquisa, nun núcleo rural e nun núcleo urbano. Ademais, en cada punto non só se poden gravar informantes do mesmo sexo, senón que a base de datos tamén permite codificar falantes de distintas idades e de distintos niveis de estudo. Isto poderíanos permitir facer un estudo non só de variación diatópica da prosodia, senón tamén de variación diastrática. Con todo, no atlas multimedia só aparecerán representados por cada localidade un home e unha muller sen estudos superiores e pertencentes a un núcleo urbano.

Figura 3: Puntos de enquisa previstos

5.1. *Algúns exemplos da prosodia dialectal galega*

O estado actual da investigación aínda non nos permite debuxar un mapa completo da entoación do galego ao longo de todas as súas variedades dialectais, pero si facer xa unha primeira aproximación que nos permita ver as peculiaridades dalgunhas zonas.

13. A extensión xeográfica do bloque oriental é moito menor ca a do central, mais esta sobre-representación relativa débese a que esta zona limita con outras variedades lingüísticas, como o astur-leonés e o castelán, o que a fai unha área especialmente interesante para a comparación.

Os gráficos que mostramos a continuación representan exemplos do corpus fixo de 6 informantes naturais de seis dos puntos de enquisa que foron analizados no proxecto: Carballo (gráfico 1), O Incio (gráfico 2), Ribadeo (gráfico 3), A Pobra do Caramiñal (gráfico 4), Camelle (gráfico 5) e O Grove (gráfico 6). En todos os gráficos representamos o comportamento da frecuencia fundamental na oración *O ferrolán falaba co cómico*, na súa realización enunciativa (curva con liñas continuas) e interrogativa (curva con liñas descontinuas).

Gráfico 1: *O ferrolán falaba co cómico(?)*
dunha informante de Carballo

Gráfico 2: *O ferrolán falaba co cómico(?)*
dunha informante do Incio

Gráfico 3: *O ferrolán falaba co cómico(?)*
dunha informante de Ribadeo

Gráfico 4: *O ferrolán falaba co cómico(?)*
dunha informante da Pobra

Gráfico 5: *O ferrolán falaba co cómico(?)*
dunha informante de Camelle

Gráfico 6: *O ferrolán falaba co cómico(?)*
dunha informante do Grove

Nos gráficos anteriores podemos observar¹⁴ como a entoación das interrogativas (liñas descontinuas) de Carballo, Ribadeo, O Incio e A Pobra é moi semellante: a frecuencia fundamental ascende progresivamente no suxeito ata chegar á súa tónica; nesta sílaba alcánzase un ton alto, que se mantén ata a última sílaba acentuada da oración, onde F0 cae abruptamente. O caso dos dous últimos gráficos son completamente diferentes se os comparamos co resto das mostras descritas. Tanto a interrogativa de Camelle como a do Grove se caracterizan por presentaren un pico tonal destacado, no entanto na primeira informante (gráfico 5) aparece dentro do suxeito e na segunda informante (gráfico 6) no complemento.

En canto ás enunciativas (liñas continuas), as seis informantes realizan unha soa frase de entoación, é dicir, non se establece unha fronteira prosódica entre o suxeito e o predicado. Este comportamento é moi frecuente en oracións que presentan suxeitos con poucas sílabas, mentres que naquelas oracións nas que os suxeitos son máis longos (suxeitos con modificadores), a tendencia é a contraria: maioritariamente rexistramos entoacións nas que aparece un límite entre o suxeito e o predicado (Fernández et al. 2005b).

Se atendemos á relación entre o acento e a entoación das enunciativas anteriores, podemos ver como nas seis falantes hai unha tendencia, máis ou menos marcada, a realizar dous picos tonais asociados ás tónicas do suxeito e do complemento: no primeiro pico alcánzase o máximo sobre a sílaba tónica do suxeito e no segundo pico prodúcese un descenso paulatino de F0 asociado á tónica do complemento. A enunciativa de Ribadeo non segue este esquema descrito: hai unha desacentuación dentro do suxeito (F0 descende suavemente sen grandes variacións) e aparece un pico tonal na sílaba tónica do complemento. Esta diferenza que encontramos na enunciativa de Ribadeo fronte ás do resto das informantes poida que non se deba a unha variación dialectal, senón a unha diferenza estilística. A informante de Ribadeo posiblemente interpretou o complemento como a unidade informativa máis importante da oración e por tanto focalizou este elemento.

5.2. *Métodos de control*

Debido ás peculiares características do corpus fixo, o proxecto conta cunha serie de recursos para verificarmos, por un lado, a exactitude e fiabili-

14. Facemos un comentario dos gráficos anteriores, pero débese ter en conta que son mostras illadas dunha soa informante por zona, polo que esta descrición debe ser interpretada coa debida precaución. En todo caso, as xeneralizacións feitas baséanse en estudos previos máis detallados (vid. por exemplo Escourido 2006, Fernández Rei et al. 2005a, 2005b, 2007a, 2007b).

dade das medicións que realizamos e, por outro, que as realizacións que recellemos sexan realmente as representativas da zona que enquisamos, así como que se trata de enunciados cunha entoación neutra ou non marcada.

5.2.1. A síntese

É importante dispor dun método que nos permita comprobar que as medicións que realizamos son fiables e que os cálculos que obtemos responden realmente á prosodia analizada. Para iso, emprégase a síntese, que se obtén a partir dos datos da frecuencia fundamental, da duración e da enerxía que o programa *MatLab*¹⁵ calcula por cada vogal da oración. Coa síntese estamos a descartar o contido léxico-semántico da oración, quedándonos unicamente cos trazos prosódicos ou suprasegmentais. Se somos quen de identificar o son sintetizado co son real do que é resultado quere dicir que a medición que fixemos é correcta.

Dentro do proxecto AMPER existen traballos nos que se empregaron este tipo de sons sintetizados para a realización de tests perceptivos co obxecto de comprobar se a entoación é pertinente na distinción entre enunciativas e interrogativas e tamén para saber se a prosodia permite identificar as interrogativas de diferentes rexións (Martínez et al. 2006, Martínez et al. 2007, Moutinho et al. 2005).

5.2.2. A neutralidade

No proxecto, buscamos enunciativas e interrogativas non marcadas ou neutras, nas que non haxa ningún matiz expresivo, ningún foco, ningún significado pragmático, etc. Isto, que na teoría parece doado, resulta bastante complicado na práctica, posto que é moi difícil convencer aos falantes de que realicen sen ningún tipo de matiz frases tan pouco frecuentes como as que presenta o corpus fixo. Ademais, moitas veces é difícil determinar se algunha peculiaridade na entoación dun informante é resultado de que está a engadir un significado expresivo, por exemplo, ou se ben forma parte da súa maneira habitual de falar, do seu estilo. Deste xeito, en boa parte dos casos é complicado sabermos se hai algún tipo de significado paralingüístico por detrás da entoación recollida.

15. O Dr. Antonio Romano (Università di Torino) deseñou, para este programa, unha serie de rutinas específicas coas que traballan os membros do proxecto AMPER para o cálculo dos parámetros da prosodia (Romano 1995; Romano 1999). Estas rutinas foron melloradas posteriormente grazas á colaboración entre enxeñeiros e lingüistas: nunha primeira fase na Universidade de Aveiro e, posteriormente, na Universidade de Oviedo.

A valoración que poida facer o propio enquisador —sexa ou non nativo da zona analizada— é suficiente en casos coma o do gráfico 7. O exemplo deste gráfico descartouse posto que se produce unha focalización clara dentro do suxeito da oración: hai un pico tonal moi pronunciado sobre a tónica do suxeito, que é perfectamente percibido no arquivo de son real.

Gráfico 7: O Mé dico falaba co cómico pequeno (foco no suxeito)¹⁶

Porén, hai outros casos en que unha focalización ou calquera outro significado non é tan claro e non é fácil de determinar. Por exemplo, na interrogativa do gráfico 8, o pico que aparece sobre a pretónica do complemento, non sabemos se se debe a un trazo dialectal, a unha característica da informante para as interrogativas neutras ou se realmente este tipo de realizacións ten algún tipo de connotación expresiva, como pode ser unha maior implicación da falante na resposta que esa pregunta demanda.

Gráfico 8: O ferrolán falaba co cómico? feita por unha informante de Carballo

16. Este caso de focalización dentro do suxeito é diferente ao que aparece rexistrado en Escourido (2007), onde se describen unha serie de mostras nas que o foco se produce realmente nas sílabas pretónicas do suxeito. No exemplo que reproducimos neste gráfico hai unha relación di-

Os córpora que empregamos non nos permiten acceder a este tipo de información non lingüística, posto que non podemos controlar estritamente o contexto comunicativo que o falante imaxina e que orixina diferentes interpretacións sobre o corpus fixo. Talvez a única forma de recoller esta información non lingüística sexa por medio de *test perceptivos*, é dicir, cuestionarios que permitan facer valoracións lingüísticas por parte de oíntes da zona analizada a partir dunha serie de estímulos sonoros reais ou sintetizados, co obxecto de sabermos se as mostras que recollemos son realmente representativas para as enunciativas e interrogativas neutras da zona.

Ata o de agora, fixéronse poucos test perceptivos no proxecto: por un lado, con falantes do galego, do catalán e do español canario (Martínez et al. 2006; Martínez et al. 2007) e por outro con falantes de diferentes variedades do portugués (Moutinho et al. 2005). En ambos os traballos valorábase a partir de sons sintetizados o grao de identificación que os oíntes fan da súa propia variedade e das alleas. Sería moi útil realizar test que nos permitan determinar a presenza de trazos paralingüísticos e identificar se verdadeiramente estamos ante a variedade representativa da zona enquisada.

5.2.3. A representatividade

É frecuente que, en certas zonas dialectais que se caracterizan por unha entoación diferente ao resto no dominio lingüístico galego, encontremos diferentes patróns prosódicos nun mesmo informante e teñamos que decidir cal delas é a máis habitual ou representativa. Cando o entrevistador é orixinario da zona enquisada, esta decisión pódese deixar ao seu criterio. No entanto cando a variante dialectal non é a mesma que a do entrevistador debemos recorrer a outros mecanismos. Para a valoración do corpus fixo botamos man dos córpora máis espontáneos de que dispón o proxecto: inducido, Map Task e libre.

Por outro lado, nestas zonas en que o entrevistador posúe unha variante dialectal diferente á do entrevistado, xorde frecuentemente outro problema: que o informante non realice no corpus fixo a entoación máis representativa da zona, posto que de todos os córpora do proxecto este é o que os falantes senten como máis artificial. É o caso do gráfico 9 dunha falante de Cangas do Morrazo, no que mostramos dúas realizacións diferentes recollidas para

recta entre o foco e o acento, dado que se produce un incremento considerable da frecuencia fundamental sobre a sílaba tónica. Trátase de dous xeitos diferentes de marcar un elemento do enunciado, pero habería que comprobar se teñen algún significado pragmático diferente que dependa do contexto discursivo.

90 Escourido Pernas / Fernández Rei / González González / Regueira Fernández

unha mesma oración. O comportamento do contorno é radicalmente diferente, nunha delas o tonema é ascendente e na outra descendente.

Gráfico 9: diferentes entoacións de *O soldado falaba co cómico rápido?* dunha falante de Cangas

Para sabermos cal é a entoación habitual da falante, recorremos aos outros corpóra: no corpus libre encontramos esta realización espontánea para unha interrogativa neutra (gráfico 10).

Gráfico 10: *Ques chocolate?*, oración extraída do corpus libre da mesma falante de Cangas

A frecha do gráfico indica a posición da sílaba tónica en *chocolate*. Esta entoación é diferente ás mostradas no gráfico 9, tomadas do corpus fixo. Neste caso, no complemento da oración prodúcese un ascenso que culmina na sílaba tónica, mentres que a postónica cae bruscamente cara á base tonal da falante. Ningunha das entoacións do gráfico 9 segue este comportamento: na curva con liñas descontinuas, a sílaba tónica inicia un ascenso tonal que é continuado polas postónicas; na curva con liñas continuas, iníciase un descenso da frecuencia fundamental na tónica, que continúa nas postónicas.

6. CONCLUSIÓNS

O AMPER nace co obxecto de apprehender unha parte da oralidade que non estaba representada nos atlas lingüísticos tradicionais, que é a prosodia das linguas románicas. Isto supón deseñar un sistema de atlas lingüístico novo nos estudos de dialectoloxía e que consiste na elaboración dunha serie de mapas falantes por cada dominio lingüístico que permiten escoitar a entoación de cada oración ao mesmo tempo que acceder aos gráficos de frecuencia fundamental, duración e enerxía.

As investigacións seguen diferentes ritmos de traballo, dependendo dos recursos de cada grupo de traballo do AMPER, no entanto, cando se desenvolvan todas as análises poderemos ter unha panorámica da prosodia na Romanía e ver como se comportan as fronteiras lingüísticas entre as diferentes linguas románicas.

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

- Contini, M. (1992): "Vers une géoprosodie", in G. Aurrekoetxea & X. Videgain (eds.): *Nazioarteko Dialektologia Biltzarra Agiriak*. Bilbao: Euskaltzaindia/Real Academia da Lingua Vasca, 83-109.
- Contini, M.; J. P. Lai; A. Romano; S. Roulet; L. de Castro Moutinho; R. L. Coimbra; U. Pereira Bendiha & S. Secca Ruivo (2002): "Un projet d'atlas multimédia prosodique de l'espace roman", in B. Bel & I. Marlien (eds.): *Proceedings of The 1st International Conference on Speech Prosody*. Aix-en-Provence: Laboratoire Parole et Language, 227-230.
- Contini, M.; J. P. Lai; A. Romano & S. Roulet (2003): "Vers un atlas prosodique parlant des variétés romanés", in J.-C. Bouvier et al. (eds.): *Mélanges offerts à X. Ravier*. Toulouse: CNRS Univ. de Toulouse-Le Mirail, 73-84.
- Escourido Pernas, Ana (2006): *Descrición acústica da prosodia dunha fala de Camelle. Contribución para o proxecto AMPER*. Traballo de Investigación Tutelado. Universidade de Santiago de Compostela.
- Escourido Pernas, Ana (2007): "Aproximación ao estudo da focalización no galego", in M. González; E. Fernández & B. González (eds.): *Actas do III Congreso Internacional de Fonética Experimental*. Santiago de Compostela: Xunta de Galicia, 261-277.
- Fernández Rei, Elisa (1995): *Aproximación á entoación dos enunciados interrogativos en galego. Estudio Acústico*. Memoria de licenciatura, Universidade de Santiago de Compostela.
- Fernández Rei, Elisa (2005): "Situación actual das investigacións prosódicas sobre o galego", *Bolletino dell'Atlante Linguistico Italiano* 29, 147-159.

- Fernández Rei, E.; M. González González; L. Xuncal Pereira & M. Caamaño Varela (2005a): "Achega á entoación dunha fala do centro de Galicia. Contribución para o AMPER", *Géolinguistique* Hors de Série 3, 87-102.
- Fernández Rei, E.; A. Escourido Pernas; M. Caamaño Varela & L. Xuncal Pereira (2005b): "A entoación dunha fala de Santiago: fronteira prosódica entre suxeito e predicado", *Estudios de Fonética Experimental* XIV, 141-165.
- Fernández Rei, E.; A. Escourido Pernas & M. Caamaño Varela (2007a): "Caracterización prosódica das interrogativas da Costa da Morte e do Morrazo", in M. González; E. Fernández & B. González (eds.): *Actas do III Congreso Internacional de Fonética Experimental*, Santiago de Compostela: Xunta de Galicia, 305-315.
- Fernández Rei, E.; A. Escourido Pernas & S. Gómez Castro (2007b): "Acento e entoación nas frases con extensión en dúas variedades do galego (O Incio e Camelle)", in Josefa Dorta (ed.): *La prosodia en el ámbito lingüístico románico*. Tenerife: La Página, 55-71.
- Fernández Rei, E. & A. Escourido Pernas (2008): "Problemas metodológicos en la adquisición de datos prosódicos a partir de corpóra", *Language Design*, Special Issue 2, 249-257 (Antonio Pamies; Mari Cruz Amorós & José Manuel Pazos (eds): *Experimental Prosody*).
- Fernández Rei, Francisco (1990): *Dialectoloxía da lingua galega*. Vigo: Xerais.
- Fernández Rei, Francisco & Carme Hermida Gulías (eds.) (1996 [2003²]): *A nosa fala. Bloques e áreas lingüísticas do galego*. Santiago de Compostela: Instituto da Lingua Galega/Consello da Cultura Galega. Tamén dispoñible na web: <http://www.consellodacultura.org/arquivos/asg/anosafala.php>.
- Lai, J. P. & A. Romano (2003): "Etat d'avancement du projet Atlas multimédia prosodique de l'espace roman (AMPER)", *Bollettino dell'Atlante Linguistico Italiano* 26, 199-203.
- Martínez Celdrán, E.; A. M. Fernández Planas, J. Dorta Luís & E. Fernández Rei (2006): "La intercomprensió d'interrogatives absolutes amb tonemes descendents del català, de l'espanyol de canàries i del gallec", *Estudis Romànics* 28, 7-28.
- Martínez Celdrán, E.; A. M. Fernández Planas; J. Dorta Luís & E. Fernández Rei (2007): "Reconocimiento de variedades lingüísticas a partir de la entonación: el caso de algunas interrogativas de Tenerife, Santiago de Compostela y Barcelona", in M. González; E. Fernández & B. González (eds.): *III Congreso da Sociedade Española de Acústica Forense*. Santiago de Compostela: Xunta de Galicia, 225-247.

- Moutinho, L. de C.; R. L. Coimbra; A. Teixeira & M. Pereira (2005): "Variação entoacional em três áreas dialectais de Portugal Continental", *Géolinguistique* Hors série 3, 19-37.
- Pike, K. L. (1945): *The intonation of American English*. Ann Arbor: University of Michigan Press.
- Porto Dapena, J. A. (1977): "El gallego hablado en la comarca ferrolana", *Verba*, anexo 9, 41-49.
- Regueira Fernández, X. L. (coord.) (1996): *Guía bibliográfica de lingüística galega*, Vigo: Edicións Xerais.
- Romano, A. (1995): *Développement d'un environnement de travail pour l'étude des structures sonores et intonatives de la parole*. Memoria DEA en *Sciences du Langage*, ICP, Univ. Stendhal.
- Romano, A. (1999): *Analyse des structures prosodiques des dialectes et de l'italien régional parlés dans le Salento (Italie): approche linguistique et instrumentale*. Tese de doutoramento, Grenoble: Université Stendhal.
- Romano, A. (2002): *Un projet d'Atlas multimédia prosodique de l'espace roman (AMPER)*, in F. Sánchez Miret (ed.), *Actas do XXIII CILFR*, Tübingen: Niemeyer, vol. I, 279-294.
- Romano A. & M. Contini M. (2001): *Un progetto di Atlante geoprosodico multimediale delle varietà linguistiche romance*, in E. Magno Caldognetto & P. Cosi (eds.): *Multimodalità e Multimedialità nella Comunicazione. XI Giornate di Studio del "Gruppo di Fonetica Sperimentale" dell'Ass. Italiana di Acústica*. Padova: Unipress, 121-126.
- Sobrino Pérez, M. A. (1997): *A entoación do galego do Baixo Miño. Aproximación descriptiva*. Memoria de licenciatura, Universidade de Santiago.

A LITERATURA DE TRANSMISIÓN ORAL

Domingo Blanco

Resulta, a primeira vista, un paradoxo falarmos de literatura, filla da escritura segundo a súa etimoloxía, *littera*, como obxecto cultural transmitido oralmente, como se dunha lectura en voz alta se tratase. Cómpre, pois, precisar que o termo “literatura” ha de entenderse como unha forma específica de arte verbal, sen que importe que a súa creación e transmisión se fagan a través da letra escrita ou da voz en vivo ou mesmo gravada.

Pero tamén é certo que a escritura que deu nome a este arte, ao longo dos séculos serviulle, sobre todo, de base para a súa conservación e difusión oral, que foi a maneira habitual de espallarse a literatura ata ben despois de establecemento da imprenta na nosa sociedade. E non podía ser de outro xeito, pois, como sabemos, ler e escribir foron actividades minoritarias ata a alfabetización de grandes masas da poboación, consecuencia directa da extensión da instrución pública que comeza no século XIX e que tivo en Galicia características especiais, nomeadamente dúas: a alfabetización só foi posible nunha lingua allea —o castelán— e o proceso non se consumou ata datas moi tardías (o período da segunda República).

Non foi, pois, un milagre que a inmensa maioría da poboación de Galicia permanecese apegada á literatura transmitida oralmente na súa lingua habitual, o galego, ata ben entrado o século XX. Alén diso, o progresivo espallamento da escritura permitiu a un nutrido grupo de galegos instruídos transcribir moitas pezas literarias orais e, en consecuencia, dar conta ás xeracións seguintes, instaladas xa na cultura de transmisión escrita, da enorme variedade, riqueza e espallamento social desta literatura que os mestres alemáns do século XIX bautizaran co nome de *Volksliteratur*, e que foi traducido como Literatura do pobo ou Literatura popular¹.

1. Nas páxinas seguintes reproducense parcialmente contidos doutros traballos meus xa publicados, nomeadamente, Blanco (1996) e Blanco (1998).

O que hoxe entendemos por literatura popular de tradición oral vén sendo un conxunto variado e variable de temas, formas e xéneros de arte verbal usados e transmitidos oralmente no seo dunha comunidade cultural, é dicir, o uso con pretensión artística (por modesta que sexa) da lingua dunha comunidade. Maniféstase ás veces como forma simplemente falada (contos, lendas, anécdotas, etc.), outras veces vai asociada á música (letras de cancións) ou mesmo á danza, e outras —as menos— preséntase como parte dunha representación escénica. En Galicia esta literatura ten una considerable importancia, tanto pola abundancia da súa produción como por ter conservado vivo ata hoxe un variado repertorio de grande interese histórico, etnolóxico e, mesmo, artístico, aínda que o recoñecemento do seu valor cultural supuxo un longo e dificultoso proceso aínda sen pechar definitivamente. A meirande parte da que hoxe se conserva está en galego e unha pequena parte en castelán. Presenta, en fin, unha serie de trazos que a caracterizan diante da literatura canónica de transmisión escrita e que, basicamente, son:

- a) execución e transmisión oral.
- b) variabilidade: non hai dúas execucións iguais dunha mesma peza.
- c) aceptación colectiva —total ou parcial— por parte do grupo sociocultural na que se emprega.
- d) o nome do autor (que poucas veces se coñece) carece de relevancia.
- e) é un elemento funcional máis dentro do grupo social, onde se emprega para entreter, divertir, ensinar, establecer lazos de unión, ridiculizar defectos, aturar o traballo, galantear, agredir, pedir, gabar, entre outras funcións. Unha peza só é verdadeiramente popular cando é aceptada pola comunidade e se integra no conxunto das funcións comunitarias; e, cando perde as súas funcións, deixa de empregarse, vai esquecendo e acaba por desaparecer.

O repertorio conservado da literatura galega de transmisión oral, amais dalgunhas pezas curtas de teatro e de xéneros semiliterarios, como as fórmulas e xogos verbais —case sempre en verso— ditos, esconxuros, oracións, e, sobre todo, adiviñas e refráns, presenta dúas modalidades xenéricas básicas: o relato curto (conto e lenda) e a canción. Os textos conservados da primeira —agás unhas poucas excepcións— están en prosa; os da segunda, todos en verso.

Hoxe sabemos que esta literatura de tradición oral tivo en Galicia unha espléndida vitalidade dende —polo menos— o comezo do século XVIII ata o final do XIX: a súa abundancia, riqueza e variedade eran enormes, segundo os testemuños daquel tempo. O seu uso estaba xeneralizado entre a meirande parte da poboación —maioritariamente analfabeta— e para case todas

as ocasións da vida. Conservaba plenamente as súas funcións tradicionais (divertir, relacionar, etc.) no seo daquela sociedade. Moi amplo era tamén o seu repertorio, como testemuñan as cuantiosas recolleitas que se fixeron naquel tempo e que, así e todo, non recollen máis que unha pequena parte. A formación deste repertorio seguiu un dobre proceso: dunha banda a invención ou adaptación de cantigas, contos, adiviñas, etc., para unha situación e un auditorio concretos, e doutra a escolma das mellores ou máis graciosas que creadores, re-creadores e oíntes gardaban na memoria para dicilas ou cantalas cando houbera ocasión: eran as chamadas “coplas sabidas” ou “contos vellos”, que forman o cerne do repertorio tradicional desta literatura.

O carácter altamente funcional deste material verbal impulsaba constantemente o proceso de creación de novas pezas: en cada ocasión festiva inventábanse coplas (a improvisación era habitual) e calquera anécdota graciosa ou feito misterioso daba pé a un conto ou unha lenda. Nel, a muller tiña un marcado protagonismo, especialmente como creadora e intérprete de cancións. Pódese dicir que todos os seres, obxectos e sucesos da realidade cotiá eran tema da literatura oral do pobo: “Apenas hay acto de la vida, hasta el más vulgar, que no tenga su copla”, escribe Murguía. Era, pois, esta literatura unha ferramenta moi estimada e empregada para desenvolver unha chea de funcións importantes no seo daquela sociedade: velaí a clave que permite explicar a súa riqueza, variedade e espallamento.

Os escenarios e situacións en que se manifestaba —ben como acto verbal enxebre, ben acompañada de música e baile ou de xogos— variaban segundo cada ocasión. As principais situacións adoitaban ser as festas —relixiosas ou profanas—, xa foran públicas (romarías, Antroido, Maio, Reis, etc.), xa comunais (asociadas aos traballos agrícolas: fías, tascas, espadelas, seiturias, etc.), xa familiares (vodas, sobre todo); os escenarios: a eira, o campo da festa, o adro da ermida, o alpendre ou a sala e o rueiro. Pero había, dende logo, situacións non festivas nas que esta literatura estaba presente.

En xeral, cada xénero quería unha situación e un escenario concretos (aínda que moitas veces adaptábase a varios): os contos e lendas botábanse nas xuntanzas laborais ou familiares de noite nas cociñas e con xente de toda idade; a taberna foi o escenario masculino por excelencia, onde se xuntaban os amigos (e, ás veces, os rivais) e se xogaba, contaba e cantaba o que noutros escenarios se silenciaba ou suavizaba; polos camiños cantaban os arrieiros, sen ninguén que os oíse, para aturar a monotonía; nas costuras cantábanse de cotío cantigas e cantigas; nas zapaterías, contos de toda caste; e mais en canta xuntanza houbera ocasión para o entretemento ou un anaco de tempo agradablemente compartido.

Algúns destes escenarios tiveron especial importancia como viveiros de cantigas, contos e outras formas de arte verbal de transmisión oral: os fiadei-

ros (xuntanzas laborais e festivas do tempo de inverno), as ruadas (festas sinxelas, “pobres” —sen gaiteiro—, nas que o canto e o baile acompañábanse cun modesto pandeiro e mais con cunchas e ferreñas) e as regueifas (disputas en verso entre varios contrincantes polo pan da voda), onde se inventaron e espallaron centos de cantigas en galego, repetidas máis tarde aquí e acolá polos que as oíran.

Entre os que asistían ás festas e xuntanzas adoitaba haber algúns, moi estimados, con dotes especiais para a interpretación, como ocorrencia, boa voz, repertorio amplo, capacidade para improvisar, graza para contar, habilidade no manexo de instrumentos, etc., e eran eles os que máis contribuían a animar as reunións. Chamábanos para as festas de certa importancia, onde adoitaban competir con outros, e xuntaban ao seu arredor unha ampla concorrencia de oíntes, e tiveron grandísima importancia como transmisores e difusores da literatura oral popular. Tamén había verdadeiros especialistas en regueifas, que —malia as liortas que ás veces causaba o atrevemento do seu contido— atraían moita xente nas zonas onde eran usuais. Moi estimados eran, así mesmo, os bos contadores de contos, lendas e historias.

Pero, de cotío, calquera que participara en ruadas, fías e outras xuntanzas podía (e, ás veces, debía) interpretar pezas literarias (contos, adiviñas, etc. pero, sobre todo, cantigas): unhas sabidas de antes e recordadas entón e outras improvisadas alí mesmo; moitas veces había unha especie de competición entre individuos ou entre grupos (por exemplo, mozos contra mozas ou os dun lugar contra os doutro) que rivalizaban en botar coplas e outras mostras de enxeño: competir cantando era unha boa maneira de animar a festa. Estes cantares de desafío —habituais— deron pé a formas máis específicas como a enchoiada (na que dous mozos compiten por unha moza), o parrafeo (disputa con texto prefixado) e, sobre todo, a regueifa, que é a forma de desafío cantado máis especializada, máis coñecida e tamén máis agresiva. Moitas das pezas recollidas dende o século XVIII como parte do repertorio tradicional proceden, con toda seguridade, destes distintos tipos de desafíos. Sirvan de exemplo estas, de ton moderado, recollidas no século XVIII polo padre Sobreira (transcrito por Pensado 1974: 261, e reproducido en Blanco 1992: 139):

[Moza]:

¡Ou que piñeiro tan alto
Enriba ten mil enredos.
O galán cando namora
nunca ten os ollos quedos.

[Mozo]:

¡Ou que piñeiro tan alto!

¡Que piñas tan coloradas!
¡Que rebique ten as nenas
en mentres non son casadas!

e mais esta, que recolle A. Suárez (1982: 17) de ton máis agresivo, que procede dunha regueifa:

O novio que hoxe se casa
algún día xa foi meu,
agora chupádelle os osos
ca carne cominlla eu.

O CONTO E A LENDA son as principais formas do relato oral galego. O conto, que é a forma máis abundante, é, basicamente, como é sabido, un relato en prosa (se ben existen algunhas narracións en verso catalogadas como contos), en xeral breve, de carácter ficticio e cunha certa inconcreción na caracterización das personaxes, do espazo e do tempo. A lenda é tamén un relato breve no que interveñen forzas ou personaxes sobrenaturais, pero, a diferenza do conto, ten pretensións de verosimilitude e presenta moita máis concreción no tempo, espazo e mesmo nos personaxes. Moitas veces estes dous tipos de relato non resultan fáciles de diferenciar.

Se ben o relato galego presenta unha notable variedade de temas, é a realidade concreta dos oíntes un factor condicionante decisivo na súa configuración verbal; o tipo de público, a capacidade do narrador e a función que se lle asigne ao relato determinan o seu grao de “realismo”. Así, unha simple anécdota, ocorrida quizais nun entorno próximo aos que escoitan e contada con humor, resultará interesante para un público concreto e bo coñecedor do seu medio, e a súa función básica será a de divertir, ademais de informar; mentres que un conto marabilloso, con personaxes e situacións fantásticas e forte carga simbólica, irá dirixido aos que non precisan coñecer o miúdo da realidade (nenos, por exemplo) para disfrutar dun relato de ficción e aprender, ao mesmo tempo, normas elementais de conduta. Xa que logo, un narrador non poucas veces é un re-creador que modifica e adapta un relato segundo as circunstancias da súa execución: público, lugar, tempo dispoñible, etc. Segundo a maior ou menor presenza da realidade concreta no narrado, pódense distinguir na literatura galega de tradición oral cinco tipos básicos de relato:

1. Relatos anecdóticos: é o tipo máis dependente da realidade inmediata e adoita ser moi breve na súa forma, intenso no seu efecto cara ao público e tinxido de trazos locais, de maneira que aínda

que o feito presuntamente real que lle serve de base non sucedera na zona onde se conta, aderézase con detalles que o encadren na realidade local dos que escoitan; moitos relatos deste tipo, mudando algúns aspectos do seu contido ou da súa forma, resultan válidos para calquera lugar e público e son, por iso, “exportados” con facilidade, entrando así no proceso de folclorización.

2. Relatos da realidade acostumada: neste tipo —que é o máis abundante— personaxes e ambiente pertencen á realidade coñecida polo público (normalmente, a do mundo rural galego), pero teñen carácter enteiramente ficticio (son *conto*, non verdade) e a esaxeración intervéñen con frecuencia na configuración do contido. Unha carencia de algo desexable (a fame, a escaseza material, a solteiría, etc.) empurra aos personaxes a intentaren superala realizando feitos por veces arriscados, por veces enxeñosos e por veces ridículos, pero case sempre fóra das normas habituais de conduta social, o que os leva a obter resultados dispares (éxito ou fracaso) que producen un efecto de comicidade ou de exemplaridade nos que escoitan.
3. Relatos da realidade sobrenatural: aquí o mundo máxico superponse ao real, vén en axuda del e modifica as leis que rexen os actos humanos dos personaxes do relato, que son así regulados por un ser ou un suceso sobrenatural, conforme ao sentir común. O desencadeante adoita ser tamén unha carencia material ou moral. Unhas veces é a satisfacción das necesidades elementais o que forza a intervención de elementos máxicos sobre a realidade problemática dos desposuídos (que é a materia habitual destes relatos); outras, esta carencia é de índole moral e está estreitamente relacionada coa conduta negativa (segundo o código moral da comunidade) dun personaxe, que é castigado grazas á intervención de forzas máxicas ou divinas. O efecto é sempre exemplarizante.
4. Relatos de animais: a realidade aparece aquí transformada conforme a un sinxelo código de símbolos, segundo o cal unha serie de animais familiares ao home presentan sentimentos, condutas e costumes humanos, especialmente a fala (que é o seu principal trazo caracterizador), a fame que impulsa os seus actos (comer e non ser comido), e unha xeira de vicios e calidades propios dos humanos: astucia (o raposo), burremia (o lobo), fachenda (o galo), etc..
5. Relatos marabillosos: son os máis afastados da realidade dos oíntes. Carecen de calquera pretensión de verosimilitude e os personaxes, o tempo e o espazo diferéncianse claramente dos que son habituais nos outros tipos de relato; nunca falta a presenza de ele-

mentos máxicos ou esaxerados. En todo o espazo cultural europeo presentan practicamente a mesma estrutura, baseada nun conxunto limitado de funcións fixas e uns poucos personaxes básicos. Constitúen o tipo de relato de ficción por excelencia e, sen embargo, é posible que reflectan unha realidade remota na que a humanidade pasou dunha sociedade arcaica (cazadora, nómade, endógama) a outra moderna (agraria, sedentaria, exógama), o que a penas se percibe —despois de varios milenios de reelaboración literaria— na súa forma actual.

Na maior parte dos casos, os relatos galegos proceden de diversas tradicións orais e escritas orixinadas en lugares indeterminados e espallados polo ámbito indoeuropeo que, para poderen entrar no repertorio galego de tradición oral, tiveron que sufrir una xeira de modificacións para adaptarse ao novo público e seren aceptados por el. Un bo exemplo diso é o conto titulado *Pra quen cucou o cuco* (en *Contos populares da provincia de Lugo*, nº 200, recollido na escola de Guitiriz no curso 1955-56):

O tío Xan do Outeiro e máis o Bailón de Corbite, viñan un día prá vila de Guitiriz, pra arreglar a cobranza do susidio da vellez. Vindo polo camiño, sintíron cucar o cuco, e díxolle o tío Xan ao Bailón:

—Cucou pra min.

E díxolle o Bailón:

—Non, bo, que cucou pra min.

E, sobre desto, tiveron tal disputa, que acordaron levar o asunto a un avogado. Ao chegar ao despacho, contáronlle ao señor avogado o choio que os levaba xunto dil. I o avogado, despois de rascar un pouquiño a cabeza, díxolles:

—Poñan cincuenta pesos cada un, e despois dígolles pra quen cucou o cuco.

Sacaron de carteira e botaron encima da mesa os cincuenta pesos cada un.

Entón o avogado, botando mau aos cartos, dixo:

—Agora dígolles pra quen cucou o cuco: cucou... pra min.

Vencellado a un lugar (a vila luguesa de Guitiriz, neste caso) e cuns protagonistas con nome propio (o tío Xan do Outeiro e o Bailón de Corbite), coñecidos polo público da zona e posiblemente veciños (se ben Xan do Outeiro é tópico antroponímico das pezas cómicas populares en Galicia). Nesta versión luguesa cada un dos dous personaxes que oíran cucar o cuco manteñen e porfían que foi para el e confían na autoridade do avogado, que se aproveita da súa simpleza e lles saca os cartos. Trátase de personaxes clásicos do conto tradicional galego (os paisanos teimosos e pleiteiros, o avogado astuto e ganancioso, caracterizados todos eles como tipos que se repiten

con frecuencia noutros contos), un entorno físico e social familiar (o camiño da vila, o subsidio de vellez) e unhas actitudes xeneralizadas no seu grupo humano (a consulta ao avogado e, sobre todo, a crenza en agoiros ou sinais da natureza como o canto do cuco, ao que aquí se lle atribúe o evidente significado de 'promesa de prosperidade', vid. Chevalier & Gheerbrant 1993: 385).

Parece de toda lóxica deducirmos —polo menos se non estamos familiarizados co mundo da transmisión folclórica— que o conto probablemente se orixinara en Guitiriz, a partir duns personaxes célebres e dunha anécdota sonada (real ou inventada), como sucede con tantos outros relatos desta caste. A moi estreita adaptación da materia narrativa a un auditorio concreto e local resulta aquí evidente, de maneira que o conto perdería boa parte da súa efectividade ou da súa aceptación noutras zonas onde o nome dos personaxes careza de sentido ou de connotacións, o lugar resulte descoñecido ou mesmo o canto do cuco nada signifique ou signifique outra cousa. Por iso resulta, cando menos, sorprendente descubrimos que o escritor e editor valenciano do século XVI Juan de Timoneda o recolle —como outras moitas pezas do folclore oral daquel tempo— na colección de contos e anécdotas *El Sobremesa y Alivio de caminantes* (Timoneda s.a.: 231); que en 1627 tamén o ilustre paremiólogo Gonzalo de Correas o inclúe e explica no seu *Vocabulario de refranes y frases proverbiales* (Correas 1967: 479-480); que se recolle, así mesmo, no libríño anónimo alemán *Burger-Lust* de 1663 (Moser-Rath 1984: 147) e que, ata mediados do XVIII, rexístranse ata media ducia de versións do conto nesa lingua (Moser-Rath 1984: 458); e que, xa a fins do século XIX, é recollida tamén en Portugal no Porto por Teófilo Braga (1987 [1914]: 262-263). Lugares distantes, linguas diferentes, públicos heteroxéneos: ¿qué conclusións podemos tirar? Da versión portuguesa, nun principio, cabe pensar, que por mor do continuo intercambio cultural con Galicia, puidera ter unha estreita relación de familia, pero as versións castelás e alemás non parecen ter relación ningunha coa realidade galega que presenta o conto: o público valenciano do século XVI e, dende logo, o alemán do XVII e XVIII, mal saberían onde queda Guitiriz e moito menos quen eran Xan do Outeiro e o Bailón. Entón ¿onde e cando puido nacer este contiño e como se espallou?

Tanto a súa antigüidade coma a súa orixe resultan bastante problemáticas, o mesmo que determinar se algunha das versións coñecidas pode ser a fonte das outras. En todo caso non se encontra no *Motiv-Index* de Stith Thompson, polo que cabe pensar que podería tratarse dun relato de orixe ibérica. O sentido común e o método filolóxico inclínanse a atribuír, en principio, máis antigüidade ás versións testemuñadas máis cedo. Timoneda ponno como explicación do dito popular “Por mi cantó el cuclillo”, polo que hai que supoñelo bastante anterior á súa recollida, suposición dunha tradición

oral que vén confirmada pola autoridade do mestre Correias; ademais parece probable que unha colección de facecias tan divulgada entre un público amplo e variado como a citada estea na orixe —polo menos— da versión portuguesa e da galega, dada a secular relación entre uns e outros.

Pero, se así fose, ¿como chegou a acadar o carácter marcadamente local da versión luguesa? Seguindo o proceso propio da transmisión folclórica: partindo dunha trama argumental básica, un receptor crea —ou recrea—, á súa vez, un texto no que se operan todas as transformacións necesarias para que resulte 1º intelixible, 2º aceptable e 3º agradable á comunidade de oíntes á que este transmisor pertence, é dicir, sofre unha nova adaptación a un público diferente. As transformacións son, pois, de tres ordes: as da primeira (que poida ser entendido) atinxen ao idioma, que, neste caso, houbo de variar; as da segunda (que poida ser aceptado) teñen que ver co xeito de expresión, coa adaptación á fala da comunidade, e mais coa familiaridade dos personaxes e do asunto para a ese novo público; neste caso hai que subliñar a importancia —decisiva— da interpretación do canto do cuco como promesa de prosperidade e non como signo de infidelidade conxugal, tal como o entendía o público das versións castelás e mais da portuguesa; as da terceira (que poida ser estimado, é dicir, que manteña ou acrecente a súa eficacia literaria) afectan ao deseño e caracterización dos personaxes, á trama, á situación e ao *modus dicendi*: aquí os personaxes das versións castelás foron parcialmente substituídos por outros (incluídos os nomes) máis axeitados ao novo auditorio (o xuíz de Timoneda —solemne de máis— polo avogado —moito máis frecuentado e accesible—, dous “pacíficos, honrados y buenos hombres” —segundo a versión de Timoneda— por dous paisanos de aire pintoresco, concretos e ben coñecidos, entrados xa en anos pero non en sentido); o escenario cambia: de novo substitúense os trazos xerais polos concretos (a vila de Guitiriz, o subsidio da vellez, os cincuenta pesos) e cheos de connotacións para o novo público; e obsérvase un trazo de estilo propio da fala oral: a repetición onomatopeica (cucou o cuco) que reflicte axeitadamente a teimosía dos protagonistas. O cerne da trama argumental queda intacto, incluída —acertadamente— a lección final. Calquera transeúnte (un arrieiro, un soldado, un vendedor ambulante, un criado, uns segadores, etc.) puido levalo consigo ata a Terra Cha onde unha verdadeira recreación, axeitada para ser comprendida e gustada, conseguiu facer desta vella anécdota unha peza viva de literatura en galego de ampla difusión despois dun intelixente proceso de recreación.

O outro xénero dominante na literatura galega de transmisión oral é A CANTIGA, que constitúe o continxente máis numeroso do seu repertorio. Unha clasificación de base funcional abranguería os seguintes tipos: infantís, de labor, de festa e baile (a meirande parte das producidas en ruadas e xuntanzas

ocasionais), rituais ou de costumes (en festas anuais como Antroido, Nadal, Maíos, de romarías, etc.), de disputa (regueifas e outros desafíos) e de entretemento (os cantados fóra da festa ou celebración, de carácter máis individual). As cantigas populares galegas presentan tres trazos formais característicos na súa versificación: formas estróficas breves, isosilabismo e asonancia. As estrofas máis frecuentes son a copla, a muiñeira e o terceto, xunto co romance e as formas dos ditos e xogos infantís (xeralmente pareados). A súa temática sitúase no amplo marco da poesía folclórica occidental: os asuntos máis tratados son os sentimentos persoais (amor, soidade, desexo, reflexión), o trato social (galanteo, diversión, burla, disputa, etc.), a vida familiar (maís, sogras, etc.), o traballo, a festa, o medio natural (animais, paxaros, ríos, etc.) e a devoción relixiosa. Fronte ao tópico do sentimentalismo atribuído decote á literatura galega, a actitude predominante no cancionero de tradición oral é o humor, que —ben como comicidade aberta, ben como ironía— impregna case todos os temas, dende o amoroso ata o relixioso. Tal como o coñecemos hoxe, parece formado case todo durante os séculos XVIII e XIX; algunhas pezas son do XVII e unhas poucas, pola súa forma e temática, parecen supervivencias da tradición popular medieval.

A estrofa dominante dende o século XVII (polo menos) é a *copla*, composta case sempre de catro versos de oito sílabas (ás veces —poucas— de seis) con rima asonante nos pares, pero que, na súa execución, adoita presentar cinco ou seis versos (ben por repetición, ben por engadírselles ao remate versos baleiros); constitúe tamén a base da maioría das composicións longas, coma o romance, a regueifa, o parrafeo, etc.; polo xeral, adoita cantarse formando series.

Manteñen aínda unha presenza importante o terceto e a muiñeira. Esta estrofa antiga, que acompaña a danza e melodía do mesmo nome, presenta habitualmente a forma de dístico monorrimo de arte maior (estrofa de dous versos longos que riman entre eles) de ritmo ternario (xeralmente dactílico) e con cesura, pero —a diferenza do seu emprego na Idade Media— sen refrán; ás veces forma series paralelísticas nas que os versos dun dístico son repetidos parcialmente nos do seguinte, mesmo empregando a técnica medieval do *leixaprén* (*Vendédem'os bois e vendédem'as vacas / e non me vendades o pote das papas. / Vendédem'o pote, vendede o cunqueiro / mais non me vendades o meu tabaqueiro*). É a forma estrófica e rítmica máis característica da poesía tradicional galega.

O terceto, xeralmente de rima asonante nos impares, vencellado hoxe con formas románicas semellantes e non célticas, como en principio se afirmaba, é forma especialmente abundante e característica nas comarcas do Occidente galego. Moitos tercetos derivaron en cuartetos ao engadírenlles un verso máis ou, simplemente, repetilo; cántanse tamén formando series.

O romance, xénero máis abundante (sobre todo na Galicia interior) do que se pensaba no século XIX, é a forma máis habitual da narración en verso. Adoitan estar en galego os de carácter humorístico ou familiar e, por veces, os líricos, pero a meirande parte están en castelán ou con abundantes castelanismos. Cantábanse acompañando aos labores de seitura, arrinca do liño, arada e outras semellantes; e, como sabemos, era un xénero habitual no repertorio dos cegos cantores. Os ditos e xogos dos nenos son, polo xeral, formas irregulares con rimas en pareado; ás veces cántanse e outras son recitados ou salmodiados. En fin, os vilancicos cantados polo pobo teñen como tema principal o nacemento de Xesús e as súas circunstancias e son a materia —total ou parcial— dos cantos de Nadal, Aninovo e Reis.

As cantigas constituían un modo especial de comunicación e de expresión naquel mundo de cultura oral, pero non polo seu contido, que se axustaba moitas veces (non sempre: xa vimos que algunhas cantábanse en soidade) ás necesidades da comunicación directa nun contexto concreto, coñecido e aceptado e ía sobre todo dirixido a un interlocutor (ou varios); o seu valor como ferramenta privilexiada da comunicación “artística” permitía expresar cantando tanto ocorrencias momentáneas como toda caste de temas cotiás (e outros que non o eran tanto); velaí algúns exemplos²:

- un dito gracioso:

Santo San Xusto da Fraga
casamenteiro das vellas,
¿por qué non casais as mozas?
¿qué mal vos fixeron elas?
Chamácheme pouca roupa;
se tes moita, teu proveito:
menos teño que despir
de noite cando me deito.

- unha gabanza:

Na misa estando un domingo
miraches para min e riches:
así a Dios lle parezas
como a min me pareciches.
Miniñas de Vilanova
ben vos podeades gabar,
que non hai Virxen no mundo
coma a Virxen do Cristal.

2. Os exemplos citados nas páxinas seguintes están tomados de Blanco (1992).

- unha queixa:

Olvidácheme por pobre,
eu a ti non sei por que;
ti pagácheme, eu pagueiche:
cada un garda o que ten.

Fun á tua casa por verte
e axexei polo ferrollo:
a ladra da tua mai
meteume un pau por un ollo.

- unha reflexión:

Os prados queren procuro,
os labramios labrador;
o que solteiro morreu
nunca foi namorador.

A moza que sai bonita
bastantes traballos ten;
n'hai cousa como ser fea:
non da traballo a ninguén.

- unha petición:

Xoaniña, Xoaneira,
dame un caravel, Xoaniña,
da túa caraveleira.

Ai, Maruxiña, non vaías á herba,
que vén o vento, Maruxa, e toda cha leva,
toda cha leva, lévacha toda,
ai, Maruxa, Maruxa, non seas tola.

- unha imprecación:

Mala arriada te leve,
muiño de Gondesán:
leveí os zapatos novos,
truxen as zocas na man.

Mala morte mate ós homes
esganados cun cordel;
Madre miña de Mourente,
gardádeme o meu Manuel.

- advertencias:

Toda a froitiña se come
senón o verde limón;
meniña que é parrandista
dunha sale, de outra non.

Solteiriño, non te cases,
mira que che ha de pesar:
a vida do solteiriño
é moi mala de olvidar.

- declaracións:

Manuel, Manueliño,
Manuel feito de cera,
quen me dera se-lo lume
que eu a Manuel derretera.

Moreniña, por morena
téñoche o ollo botado;
has de ser miña mullere
ou non hei de ser casado.

- consellos:

Nas palabras dos canteiros,
meniñas, non vos fiés:
collen os picos e vanse.
Meniñas ¿qué lles farés?

Non hai cantiga no mundo
que non teña seu refrán;
nunca ninguén faga conta
senón do que ten na man.

- burlas:

Meniña dille a teu pai
que se veña ver connigo;
tanto é o que me debe
que non me paga contigo.

Moza da camisa allea,
a do pañuelo emprestado,
dice a dona do xustillo
que lle leves o refaixo.

- preguntas e respostas de toda caste:

–Casadiña de tres días

¿quen che levou o color?

–Nin solteira nin casada

nunca cho tuven mellor.

–Cantan os galos pra o día,

érguete, meu ben, e vaite.

–¿Cómo me hei d'ir, queridiña,

como me hei d'ir e deixarte?

E así practicamente todos os temas de conversa que se podían manter naquela sociedade plenamente instalada na comunicación oral.

Pero se os contidos son, en xeral, materia común de comunicación que todos poden comprender, a forma lingüística da cantiga si que ten algo de especial: o verso, a métrica, a rima, a relativa complexidade da construción da estrofa, a brevidade (é dicir, a condensación do contido) e, dende logo, a competencia idiomática que esixe (sobre todo se se improvisa no momento), que non estaba ao alcance de todos, cando menos non de maneira convincente e no intre oportuno. Por iso o público admiraba aos que sabían falar en verso e con xeito. Esta configuración verbal, de elaboración máis complexa que as formas comúns de comunicación, esta forma “artística” dá-lle ao contido que transmitía un valor especial, máis contundente, máis expresivo, que crea máis expectativas nos oíntes e participantes.

Tamén o feito de ser cantada confírelle á cantiga varios trazos que lle dan un carácter diferente e, se cabe, aínda máis especial entre as formas de arte verbal: a música transmítelle unha certa solemnidade, tamén certa distancia que suaviza, ensordina o contido verbal; certa sensación de artificio, que sitúa o enunciado nunha dimensión distinta, un pouco fóra das regras da comunicación directa e transmite unha sensación de menor inmediatez ao diálogo entre o que canta e os que escoitan; un sentido “artístico” nunca lonxe da admiración (ou da decepción) inseparable da expectativa dos que escoitan; tamén serve —xunto coa configuración verbal (especialmente a métrica) da que é solidario— para equilibrar a mensaxe verbal que transmite o conxunto (temperar o impacto directo, disimular incoherencias, resaltar mensaxes pouco expresivas) e para complementar o artificio da mesma métrica, da que é un elemento artístico inseparable. Estes dous poderosos medios formalizadores da literatura cantada —a métrica e a música— son, pois, os que dan á cantiga a seu carácter singular —especialmente apreciado— como forma de comunicación verbal.

Ademais, este plus de esixencia, de complexidade da cantiga continuaba na súa execución en público: non é tan sinxelo cantar (ben) coma falar; e aí

é onde factores coma a voz, a graza, o enxeño, a capacidade para atacar ou defenderse con xeito e outros inclinaron algunhas cantigas cara ao éxito, a memorización e a transmisión posterior. En xeral, pódese afirmar que o contexto da cantiga tiña na maioría dos casos (festas, xuntanzas, disputas) unha complexidade que non se atopa nos xéneros narrativos. O repertorio de melodías das cantigas, sendo abundante, presenta menos variedade que o das letras, pois case sempre unha mesma melodía servía para moitas letras. Este compoñente musical das cantigas ten sido de cotío esquecido ou ignorado na análise e valoración destas pezas, por máis que ás veces resulta decisivo para o seu éxito e transmisión.

A compoñente literaria, a letra, ten como materia prima a fala dos seus oíntes, o código lingüístico dunha comunidade, e ten como fronteira o repertorio verbal desta. O uso do idioma vén condicionado por dous factores esenciais: a execución oral e un público posuidor dunha competencia idiomática limitada e moi concreta (ligada aos usos locais e ao rexistro coloquial) e, en todo caso, iletrado na súa inmensa maioría. A sinxeleza idiomática como imperativo para unha comunicación eficaz é, polo tanto, unha esixencia ineludible na lingua literaria destas pezas, que non terían razón de ser nin posibilidade de existir se non foran comprendidas polos oíntes.

A literatura do canto galego de tradición popular emprega unha retórica en consonancia coa sinxeleza idiomática e necesidade de comunicación directa que lle é consubstancial. Así, os recursos que máis abundan son dous procedementos tan elementais coma eficaces, que comparte co resto das literaturas orais de Occidente: a repetición e a antítese, que responden ás funcións básicas de intensificar e contrastar conceptos. Sírvanos como exemplo da primeira esta cantiga recollida en 1880 (pero, sen dúbida, de moi antiga tradición):

Como colebrexan as troitas no río
eisí colebrexa teu corpo froloido;
como colebrexan as troitas na iauga
eisí colebrexa túa cara salada

E como mostra da segunda, esta copla ben coñecida na nosa literatura e presente, así mesmo, nas das áreas culturais veciñas:

Algún día por te ver
abría sete ventanas;
ahora por te non ver,
todas as teño cerradas.

Cando, ás veces, os cantadores non desexaban que unha cantiga fora enteiramente comprendida ou, polo menos, non comprendida por todos os oíntes, a enunciación explícita dun contido con mención de feitos ou persoas era substituída pola alusión, que permitía tratar calquera tema (sempre que se fixera con tacto), que os iniciados identificaban sen dificultade e que evitaba tensións e conflitos:

¿Acórdaste ti, meniña,
daquela noite de vrao?
Ti contabas as estrelas,
eu as areas do chao.

A hipérbole e a ironía son tamén dous trazos característicos na lingua literaria das nosas cantigas, tanto pola súa frecuente presenza como pola visión do obxecto que impoñen e que coincide, en boa medida, coa perspectiva humorística, que tanto peso ten no cancionero galego. Como exemplos dun e doutra:

Meu maridiño foise por probe,
deixou un fillo, atopou dezanove:
gracias a Dios e a tódolos Santos,
siquera me dixo de quen eran tantos.
Miña nai ten unto vello
dos porcos que ha de matar,
tamén ten verzas na horta
das coias que ha de prantar.

Son moi abundantes tamén os apóstrofes, coma nesta:

Esta noite e mais a outra
e mais a outra pasada,
miña pereiriña nova
¡case quedas abalada!

E a elipse, que vén compensar os efectos da repetición, coma na seguinte copla, marcada polo paralelismo sintáctico e semántico:

Te-lo sombreiro de croques,
chaqueta de vareadas,
polainas de rebeliscos,
zapatos de mordiscadas.

Como corresponde a un xénero de execución e transmisión oral, a lingua das cantigas populares galegas abunda en fórmulas e frases fixas, que se repiten de vez en cando e teñen a función de facilitar a construción da estrofa, especialmente cando esta se improvisa. Así, achamos con frecuencia versos que se repiten iguais en varias cantigas, como “*Miña mai e maila túa*”, “*O cura e maila criada*”, “*Pasei pola túa porta*”, “*Este pandeiro que toco*”, etc.; estes *versos de apoio* multiplícanse nas coplas repentizadas, como as regueifas, especialmente cando duran varias horas, e nas fórmulas sintácticas que se enchen segundo cada ocasión. Vállannos como exemplos as dúas coplas do Padre Sobreira reproducidas na páxina 98 e mais estotra, tamén recollida por Sobreira e construída segundo o esquema “As rapazas de [un lugar] / teñen [un defecto ou unha virtude, / as de [outro lugar] / teñen [o contrario]:

As nenas de Bonaval
traguén prata nas orellas;
mas as da Caldeiraría
traguén cagallas de ovellas.

Hai, en fin, fórmulas, que poden ser estrofas enteiras, de iniciación (*A regueifa está na mesa, / que é de pan de centeo, / o muiño que a moeu / non tiña capa nin veo*), de salutación (*Que viva por moitos anos*, etc.), de despedida (*Esta vai de despedida...*; *Adiós, miña meniña...*) e outras.

As estrofas de dous, tres e catro versos (que son as que máis abundan) adoitan presentar unha estrutura bimembre; o primeiro elemento pode ser un imperativo, un vocativo ou unha condición, pero, con máis frecuencia, unha enunciación; o segundo elemento é complementario do primeiro, xeralmente unha explicación ou unha continuación, un desenvolvemento, unha comparación, unha resposta ou unha conclusión. É tamén frecuente que a bimetración sexa dobre, é dicir, que se dea en cada unha das partes da estrofa, como nesta letra na que se combinan paralelismo e antítese:

Non quero zapato baixo
que se me enterra na area;
non quero amores de lonxe,
que os teño na miña aldea.

Os procedementos de relación entre un elemento e outro, ademais dos consabidos de tipo fónico e métrico (rima, regularidade dos versos, etc.), son de carácter sintáctico (unha parte é o suxeito e a outra o predicado, por exemplo) e semántico (relacións de semellanza ou de diferenciación, en

correspondencia cos recursos da repetición e antítese que temos visto) e, en menor medida, secuencial (repetición de versos enteiros ou parte deles). Os procedementos sintácticos implican a distribución das funcións oracionais entre as dúas partes da estrofa, de maneira que a cada unha asígnaselle unha función sintáctica ben delimitada no enunciado global. As variantes son numerosas: a estrofa pódese artellar en dúas proposicións dunha oración xustaposta (como o exemplo anterior), nas dunha composta por coordinación (*O vello perdeu a vella / entre a muruga do liño // e agora o vello chora / polo seu agarimiño*) ou como suxeito fronte a predicado, ou suxeito + predicado fronte a complementos nunha oración composta por subordinación (*Páxaro mixiriqueiro / beiche de cortar o pico // porque levas os recados / a donde está don Benito*), amais dunha xeira de combinacións semellantes, entre as que sobresaen a secuencia pregunta + resposta (*Nena que vende-las peras, / ¿cantas che mandaron dar?// Para ti, meu queridiño, / non mas mandaron contar*) e a presenza da función apositiva (case sempre axudada polo apóstrofe) nun dos elementos (*Divino san Cayetano / feito de pau de cerdeira // libraime, santo bendito, / dunha muller cabuxeira*).

Os procedementos semánticos, ademais de presentar —como vimos— unha relación xeral de sentido na que a segunda parte da estrofa é desenvolvimento ou explicación da primeira ou comparación de accións paralelas, adoitan establecer unha relación de semellanza ou contraste entre ambas partes mediante a presenza —ás veces repetida— de unidades léxicas (palabras ou mesmo frases enteiros) de sentido, ben oposto, ben semellante, como na muiñeira e na copla seguintes:

Quérote moito polo tempo enxoiro;
 polo mollado, nin pouco nin moito
 Rabeache pola peneira,
 rabeache por peneirar,
 rabeache por ter un mozo,
 rabeache por te casar.

Moitas veces, sen embargo, o primeiro elemento da estrofa non é senón un pretexto para a enunciación do segundo, que é o verdadeiro portador do sentido:

Catro con cinco son nove,
 para doce faltan tres;
 se che falei algún día,
 aquí me tes outra vez.

Non sempre a estrutura das cantigas é bímembre: con moita frecuencia é enumerativa e dela resultan tantas partes como permitan as dimensión da estrofa, como na coñecida “*Vexo Vigo, vexo Cangas, / tamén vexo Redondela, / vexo a ponte de Sampaio, / camiño da miña terra*”, e en moitas outras.

A TRANSMISIÓN E CONSERVACIÓN deste conxunto de pezas de arte oral presentan en xeral máis complexidade do que cabía esperar da súa relativa sinxeleza. No caso de Galicia, cando, a partir de 1867, xorden as primeiras voces queixándose da invasión de cantigas en castelán que ameazaban con substituír as tradicionais en galego (Valladares, Murguía, Saco), este mundo de oralidade en galego empézase a sentir ameazado, e foi este sentimento un dos principais factores que motivou o transvase á escritura desta literatura de execución e transmisión oral, de maneira que quedase preservada dunha posible desaparición. E foi así —presa, fixada e reducida na escritura— como chegou ata hoxe a maior parte deste repertorio que, doutro modo, teríase esquecido ou deteriorado irremisiblemente. Salvouse pero sufriu unha fonda transformación.

A maioría das pezas que hoxe conservamos da literatura de transmisión oral chegaron a nosoutros principalmente de dúas maneiras. A primeira, a través da voz humana, seguindo unha cadea de transmisión que non se interrompeu nunca, se ben modificando algo, ás veces, o texto orixinario: aínda hoxe podemos escoitar contos ou cantigas, vivos na nosa tradición oral, que teñen centos de anos de antigüidade e foron transmitidos de viva voz ata chegar á nosa xeración. Foron tamén moitos, sen embargo, os que, circulando noutro tempo de boca en boca, viron interrompida a súa transmisión e nunca chegaron ata nós ou chegaron moi deformados: dalgúns deles sabemos que existiron, doutros só temos a suposición da súa existencia.

En efecto, ese instrumento de comunicación universal e eficaz que é a voz humana, presenta unha limitación determinante: só é capaz de chegar a oíntes próximos e nun tempo presente, e, deste xeito, unha cantiga ou un conto executados oralmente só poden ser transmitidos aos oíntes que estean alí naquel intre preciso; estes poderán transmitirlos, á súa vez, a outros oíntes repetindo o procedemento e introducindo en cada nova reprodución —de maneira consciente ou inconsciente— variacións (en xeral pequenas) respecto ao texto orixinario. Así, calquera coñecedor e usuario da literatura transmitida oralmente vaise fornecendo ao longo da súa vida dun repertorio de cantigas, narracións e outras formas, de maneira que, de todas as pezas literarias que vai escoitando, só conserva na memoria (e repite, cando vén ao caso) as que, por diversos motivos (oportunidade, beleza, graza, alusións, adaptación a unha situación, etc.) lle gustan ou interesan, mentres que a maioría, que pasan sen pena nin gloria e esquécenlle axiña, constitúen o

que podíamos chamar o “repertorio ocasional”, que se renova constantemente.

O segundo modo de transmisión de pezas literarias populares é a través da escritura: nun momento determinado un individuo instruído escoita unha peza oral que lle resulta interesante e, non confiando na fragilidade da memoria humana, decide conservala escribíndoa nun papel, co cal —se ten sorte— asegura a súa pervivencia por moito tempo. Ben é certo que este procedemento supón unha redución, un empobrecemento (especialmente cando se trata de cantigas, combinacións inseparables de texto e melodía) respecto á súa existencia oral, pero permitiu que moitos textos que serían moi probablemente esquecidos na transmisión oral puideran superar os atrancos do espazo e do tempo e chegar ata nosoutros.

No tempo actual existen tamén outros modos de transmisión descoñecidos no pasado: a gravación magnética da voz, que vén sendo empregada de cotío na segunda metade deste século nas recolleitas de material literario e literario-musical, con evidentes vantaxes sobre a escritura, e a gravación audiovisual, que permite conservar (polo menos parcialmente) un elemento fundamental na execución de textos orais: o contexto no que se executa, que, en moitas ocasións, é a clave para podermos entender o verdadeiro sentido e valor dunha peza literaria.

Este conxunto de pezas de arte verbal creadas (case sempre), interpretadas e transmitidas oralmente, ao ser trasladado á escrita, é dicir, cambiando o vehículo da súa transmisión, cambiou tamén o seu público, afastando os analfabetos, que constituían o público tradicional desta literatura oral, e acercándose aos letrados; e modificou substancialmente a *performance* dos xéneros orais en varios aspectos importantes: pasouse así na percepción dunha cantiga da voz humana aos signos gráficos, do aire ao papel, do son ao silencio, do oído á vista, dun público presencial concreto —con frecuencia partícipe— a uns lectores individuais descoñecidos e, en fin, dunha realización variable a un texto fixado. O público receptor, heteroxéneo, entre o que hai coñecedores das versións orais das cantigas transcritas pero —sobre todo— descoñecedores, recibe un resultado único dunha transmisión —complexa de seu— que lle pon diante dos ollos ese repertorio oral, que agora presenta unha realidade substancialmente distinta a aquela que os colectores coñeceran cando decidiron conservalo e facelo chegar aos lectores do seu tempo e, en último termo, os lectores de calquera tempo.

Moitos aspectos substanciais da cantiga popular quedaron no camiño neste proceso; o principal foi a compoñente musical no caso das cantigas, pero tamén outros elementos da *performance* oral como a entoación, a calidade e inflexións da voz, a graza dos intérpretes na execución, as reaccións e intervencións dos oíntes, e o ambiente en xeral. A crítica actual tende a sa-

liantar (e non lle falta razón) a importancia do contexto e a execución dos diversos aspectos que fan callar unha comunicación oral nun momento e situación concretos como factores decisivos para configurar o relato ou o canto orais na súa dimensión real (é dicir, a que tivo no momento da súa execución) e non a reconstrución de que foron obxecto na translación e adscrición forzada ao mundo da literatura escrita, onde pasaron a ser obxecto de simple lectura, xulgados agora segundo os canons propios da literatura feita para lectores. En efecto, o desaxuste non ofrece dúbidas: a letra dunha cantiga, *lida* nunha folla de papel, resulta case sempre valorada de moi distinta maneira que cando é *escoitada* na súa enunciación oral e acompaña da dunha melodía (que pode por si soa provocar o seu éxito, como vén ocorrendo a cada intre na canción convencional do noso tempo).

En realidade, estes dous modos de transmisión supoñen na práctica dúas existencias (Wiora 1959) ben diferenciadas: unha existencia *primaria* na que estas obras literarias, creadas ou adaptada para se transmitiren e difundiren mediante a voz humana entre un público concreto de oíntes, desenvolven no grupo social unha función ou unha serie de funcións, como temos visto. Cando unha peza da tradición oral perde o seu valor funcional no grupo social, déixase de usar, esquécese e desaparece. A meirande parte das pezas literarias do repertorio oral galego viviron só esta existencia. A existencia *secundaria* desa literatura empeza cando un sector de público con capacidade para ler e escribir fixa por escrito unha parte destes textos executados oralmente e inicia un novo modo de transmisión entre un novo público (letrado) e en novos contextos, nos que predomina a recepción individual, e onde, equiparada funcionalmente á literatura escrita, adoita ser considerada como un valor cultural secundario. Queda, pois, nesta existencia profundamente modificada —empobrecida— como acto de fala, pero apta para unha conservación e transmisión indefinidas. A maior parte do repertorio actualmente coñecido da literatura galega de transmisión oral chegou ata nós nesta existencia *secundaria*.

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

- Blanco, Domingo (1992): *A poesía popular en Galicia 1745-1885*. Vol. 1. Vigo: Xerais.
- Blanco, Domingo (1996): "A literatura popular", in A. Ansedo Estraviz et al.: *Historia da literatura galega*. Vol. 8. Santiago de Compostela: AS-PG / A Nosa Terra, 225-256.
- Blanco, Domingo: (1998): "A literatura no canto popular", in C. Villanueva / Grupo Milladoiro (coords.): *O feito diferencial galego na música*. Vol. 2. Santiago de Compostela: Museo do Pobo Galego, 141-166.

- Braga, Teófilo (1987 [1914]): *Contos tradicionais do povo português*. Vol. 1. Lisboa: Dom Quixote.
- Chevalier, J. & A. Gheerbrant (1993⁴): *Diccionario de los símbolos*. Barcelona: Herder.
- Contos populares da provincia de Lugo*. Vigo: Galaxia, 1963.
- Correas, Gonzalo de (1967): *Vocabulario de refranes y frases proverbiales*. Ed. Louis Combet. Bordeaux: Institut d'Etudes Ibériques et Ibéro-Américaines de l'Université.
- Moser-Rath, Elfriede (1984): *Lustige Gesellschaft. Schwank und Witz des 17. und 18. Jahrhunderts in kultur- und sozialgeschichtlichem Kontext*. Stuttgart: Metzler.
- Pensado, J. L. (ed.) (1974): *Opúsculos lingüísticos gallegos del siglo XVIII*. Vigo: Galaxia.
- Suárez, Andrés (1982): *A regueifa*. Vigo: Castrelos.
- Thompson, Stith (1955-1958 [1932-1937]): *Motif-index of folk-literature*. 6 vols. Ed. revisada. Bloomington: Indiana University Press.
- Timoneda, Juan de (s.a.): *El Patrañuelo. El sobremesa y alivio de caminantes*. Valencia: Prometeo [ed. baseada na de 1563].
- Wiora, Walter (1959): "Der Untergang des Volksliedes und sein zweites Dasein", in *Das Volkslied heute*. Kassel / Basel: Bärenreiter, 9-25

APÉNDICE

CUENTO LVII

Por qué se dijo: *Por mí cantó el cuclillo*.

Paseándose por fuera de la ciudad una tarde dos pacíficos, honrados y buenos hombres, que iban en busca de sus mujeres, oyeron cantar un cuclillo. Dijo el uno dellos:

—Por vos ha cantado el cuclillo, compadre.

—No, sino por vos —dijo el otro.

Vinieron en tanta contienda sobre esto, que fueron delante el juez para que lo averiguase. Viendo el juez la locura dellos, hízoles formar proceso, y al cabo de haber ellos gastado algunas blanquillas, sentenció diciendo:

—Habéis de saber, buenos hombres, que por mí ha cantado el cuclillo; por eso andad con Dios.

(Juan de TIMONEDA, *El Sobremesa y alivio de caminantes*, Valencia, s. a.[1563¹, 1569²].

* * *

POR MI CANTO EL CUQUILLO [sic]; POR EL JUEZ CANTO EL CUQUILLO.

Iban dos caminando, y cada uno tenía al otro por cornudo; oyeron cantar el cu-cu y dijeron uno a otro,: “Por vos cantó”. “No sino por vos.” Agravados ambos fueron a querellarse, y el juez, vista su locura y porfía, dejolos gastar, y al cabo sentenció que por él cantó, por lo que le valió, y así es el refrán todo: “Por vos cantó el cuclillo; no cantó sino por vos; que ni por vos, ni por vos, sino por mí cantó”. Dicen que el cuco no hace nido sino que en los de otras aves come los huevos y pone los suyos, y así se los crían, y parece con esto que los encornuda; de aquí tiene el vulgo el canto del cuclillo por nota de cornudo, y motejan diciendo cuco, cucu. No creo la historia por ser contra la naturaleza de los animales, que aman sus hijos; sino que de la voz de su canto cucu parece va a decir cuerno, y se le atribuye la patraña, porque se dijo cornudo el que padece este agravio de su mujer.

(Gonzalo de CORREAS, *Vocabulario de refranes y frases proverbiales*, Burdeos, 1967, 479-480)

* * *

Zween Lothringer / die sonst sehr gute Freund waren / reyseten mit einander über Feld / vnderwegen saß ein Guggauch auff einem Baum / vnd sang sein lieblich Gesang/ da wolt je einer den andern überreden/ er hätte jhme gegugget/ vnd als keiner dem andern nachgeben wolt / geriethen sie erstlich zu Scheltworten / vnd folgendes gar zu Streichen /schlugen / vnnd verwundten einander sehr übel / daß man sie in dem negst gelegnen Dorff curieren mußte: darauff sie bey selbigem Richter ein Rechtshandel anfiengen / vnnd alla durch selbigen Richters List so lang mit Rechten vnd trölen auffgehalten worden / biß sie vmb jhr Gut kommen / endlichen führet der Richter beyde auff die Straß zu dem Baum / da der Gugger gegugget hat / vnd fragt sie: auff welchem Ast der Gugger gesessen? vnnd als sie vngleiche Meynungen hatten / sprach er : ist er nicht auff disem mittelsten Ast gesessen? Sie sprachen ja / da wand sich der Richter zu dem einen / vnnd sagt: der Gugger hatte jhme nicht gegugget / hernach zu dem andern / so hat er dir auch nit gegugget/ sonder er hat mir geguget/ da waren die zween entscheiden/ machten Friden / vnnd trancken wider mit einander.

(Elfriede MOSER-RATH, *Lustige Gesellschaft. Schwank und Witz des 17. und 18. Jahrhunderts in kultur- und sozialgeschichtlichem Kontext*, Stuttgart, Metzler, 1984, Nr. 147)

PARA QUEM CANTA O CUCO?

Dois vizinhos ouviram cantar o cuco, e tomaram como agouro que era sinal de infidelidade de suas mulheres. Disse um:

— O cuco cantou mas foi para ti.

— Nada, isso não pode ser. Para ti é que ele cantou.

Pegam de teimar, e como nenhum cedia resolveram ir consultar um letrado. Chegaram lá, o letrado ouviu-os, e depois de botar a livraria abaixo, disse:

— Deposite cada um dois pintos antes de tudo.

Os vizinhos entregaram o dinheiro ao letrado, ansiosos de ouvirem a sua sorte; e depois que ele meteu os pintos na algibeira, fingiu um semblante triste, e disse:

— Váose embora na paz do Senhor, porque para mim é que cantou o cuco.

(Teófilo BRAGA, *Contos Tradicionais do Povo Português*, vol. I, Lisboa, Dom Quixote, 1987, p. 262-263. Recollido no Porto).

OS NOVOS XÉNEROS ORAIS¹

Quico Cadaval

Ola, boa tarde.

Hai unha cousa, de todas as cousas sabias que dixo Domingos Blanco, eu penso que hai algunhas que cómpre subliñar pra entender o que está a pasar e o que estamos facendo os que nos dedicamos ó espectáculo da palabra; que é unha cousa que apareceu dun modo [ventureiro], no ano 93, 94, por aí, e parece que está a callar. Quero decir, hoxe os contadores de historias somos practicamente os mesmos ca hai doce anos. Sabedes o que pasa, que hai unha altura que comezas a repetirte ou convérteste nun clásico; e entón basicamente depende do teu axente comercial como vas ser recibido por aí adiante, e eu estoume a repetir moito.

Mais unha das cousas fundamentais, pra min, que dixo Domingo Blanco é que a cultura popular é un acto de conversa, é un acto dialóxico. Grupos non precisamente preestablecidos, senón incluso azarosos, accidentais, homes e mulleres, os dunha aldea e os da outra, os que están máis cheos e os que están menos cheos, os que sofren algún tipo de desarranxo funcional (coxos, cotos, etc. etc., choscós...), dialógase, e ó enxeño dun resposta o enxeño doutro. Probablemente moitas historias melloráronse ou pulíronse, luíronse, polo efecto de probarse como diálogo.

1. Este texto corresponde á transcripción da conferencia pronunciada o día 24 de outubro por Quico Cadaval. Dado que Cadaval é fundamentalmente un contador e que domina con mestría os recursos do discurso e, sobre todo, da narración oral, pareceunos adecuado manter o carácter oral do texto, editando unicamente algúns falsos comezos propios dos textos espontáneos.

A transcripción trata de reflectir, dentro das convencións ortográficas usuais, a lingua utilizada por Cadaval, polo que non efectuamos regularizacións léxicas nin morfolóxicas. Cadaval utiliza gheada (fricativa velar [x]) e seseo (fricativa apicoalveolar [ʃ]) de maneira sistemática.

Despois esa indicación, esa alerta, de que as historias que nos interesan ós seres humanos son moi parecidas, polo menos nos que pertencemos á cultura labrega, que somos todos, os africanos e os europeos. Se cadra desde Mongolia, non sei se opinas o mesmo, el encontra esa historia tan sinalada por todos lados.

Eu unha vez traballei de filmina para Mariño Ferro, na Universidade de Trier e mais na de Berlín; e el falaba do conto popular e eu saía e contaba un, e despois el facía unha práctica que ten un nome horroroso, que é simbólica forense, que é o mesmo que fan os forenses cos cadáveres, non?: ábrenos e tíranlle os órganos, e din como funcionan e sobre todo din como morreu, e cal foi a causa da morte dese conto.

E entón, sen ter nada a ver co que eu pensaba falar, quería, ó fío do que el falaba e como acto de diálogo, precisamente quería comentar dúas cousas. Hai unha cuadra popular, moi popularizada por Leilía, cuase o himno do movemento de cantadoras folclóricas acompañadas de pandeira, que di así:

Eu chorei, chorei
o domingo á tarde
que veña Lourenzo
que veña Lourenzo
que diga a verdade

Esta era cantada máis ou menos como foi recollida polas de Leilía, este sistema que teñen as de Leilía de cantar como vellas que cantan como novas, e que provoca unha nova forma artística en si mesmo. Ese modo de cantar é produto do diálogo das de Leilía, cando traballaban tanto na recolla, coas vellas que tentaban, sen cualidades xa vocais, cantar como cando eran novas, non? A destrución do tempo aí é biolóxica, non é só un elemento que se perde nun conto.

Eu accidentalmente, indo a un festival nunha campá rasa na Serra de Castro Daire, en Portugal, que é pra o sul de... no, un pouco pró norte de Viseu, e alí había un festival de teatro, ó lado dunha capela, e a sala onde se presentaban os espectáculos era a casa grande do cura, que era unha especie de alpendre moi ben construído, que era onde durmían os romeus² que asistían á romaría aquela; era o sitio para durmiren, viñan de moi lonxe, tiñan que subir aquela serra. E agasalláronnos os organizadores daquilo con... con unha recolla popular, e alí estaba: a famosa cantiga que recolleron na raia, por acaso, a Felisa Segade, a de Leilía.

2. Romeiros.

E a min esa cuadra sempre me pareceu extraordinaria porque me parecía un poema xaponés, porque, dalgún modo, en *Eu chorei, chorei / o domingo á tarde / que veña Lourenzo / que diga a verdade* hai un elemento delicadísimo: que hai unha queixa, mais non hai unha denuncia, non di o que pasou. Non pon na rúa, no coñecemento de toda a xente o que fixo Lourenzo, ou o que sabe Lourenzo, sexa o que for —mais parece que Lourenzo fixo algo, non? E entón, cando se fala do haiku, que define tan ben Xavier Queipo cando di que no haiku é unha forma poética onde está prohibido tratar do amor e doutras formas de violencia; e dalgún modo no haiku sempre se fala do amor, só que non se pode pronunciar, non se pode especificar. E entón *Eu chorei, chorei* era unha cousa que a min transmitíame esa idea. Tamén cando, Ezra Pound, cando comeza a amar a poesía chinesa, tamén pon como principal mérito da poesía de Li Po dicir que non di o que ten que dicir; só di:

Eu fun a encontrarme con el
e as miñas medias de seda tiñan o rocío

Quere dicir que non veu en toda a noite. Silvio Rodríguez, por exemplo, di o mesmo dun modo bastante máis noxento, que non sei como as raparigas progresistas teñen esa paixón polo machaca cubano, porque el di:

Creo que la luna ya está alta,
y en la caricia falta
un viaje a la humedad

Que quere dicir: “Vai prás seis da mañán e aínda non fodemos”. E eso encóntrase extraordinariamente poético. Para min non o é.

Non me estou perdendo.

Quero dicir que eu tiña todos estes pensamentos arredor da famosa cuadra-himno de Leilía, e cando chegamos a Castro Daire e nos ofrecen así como presente aquela cousa, aquelas cuabras populares, aparece o seguinte texto:

Eu chorei, chorei
no domingo à tarde,
velaí o meu lenço
que diz a verdade

Entón o que fai é presentar un documento, unha proba documental, do pranto: o meu lenzo está aquí recollido. E eu penso que este aínda é máis poético ca todo o que eu imaxinei do probablemente deturpado, que é a

versión que nos chegou a nós, a través de Leilía. Eu penso que a portuguesa é máis probábel que fose así, porque todo ten sentido, é todo moi cotidiano, como nos acababas de explicar Domingo. E tamén pois nos fala dunha certa circulación sen fronteiras. Entre Galiza e o norte de Portugal non hai nada que falar porque temos a mesma cultura tradicional, non? Somos unha sociedade labrega minifundista, chan acedo, voto conservador.

Quero dicir que aí non hai nada, mais co mesmo asunto de pra quen cucou o cuco, que hai unha operación que eu reconézo nela. Quero dicir, eu quero contar unha historia, e entón el usou “intelixíbel, aceptábel e agradábel”. E entón o do aceptábel é o que chamamos en teatro os mecanismos da verosemellanza. Quero dicir que aquilo puido ser semellante. Porque o teatro serve unicamente para mostrar acontecementos humanos que poidan ser verdade. E aí dentro de todo eso cabe o teatro clásico, o oratorio trágico, o teatro simbolista, cabe todo; non ten que ser todo Almodóvar. Quero dicir, pode haber formas moi estilizadas, mais todo ten que ser verosímil, todo ten parecer que puido ser verdade. Sempre temos o mecanismo onírico de que todo pode parecer soñado, non? E despois temos, ó teatro tamén lle pedimos que sexa unha cousa que nos conecte con outra realidade, que é o acto relixioso. Por eso a traxedia continúa tendo sentido aínda que conte historias intolerábeis ou inverosímiles, nós queremos participar desa ensoñación. Agora si que me acabo de perder.

Quero voltar ó asunto que cando eu quero facer unha cousa verosímil o primeiro que podo facer é que a min cóntanme unha historia en Canarias, ou cóntanme en Colombia, e entón eu sitúoa en Carreira. Sistema García Márquez, *Cen anos de soidade*, que colle o Éxodo e méteo en Colombia, e aquilo funciona bastante ben, se léstedes o libro, non? E precisamente provoca unha literatura apelidada de inverosímil, García Márquez, cando o que está facendo é facéndoa verosímil. É curiosísimo, non? Eu non me perdo, eh, xa veredes.

Eu cando voltei a primeira vez de Colombia, díxéronme: “Como é Colombia?”. Si, moi ben, dixen, Colombia, contei dúas ou tres anécdotas, ou écdotas, e despois preguntáronme: “E é como di García Márquez?”. E dixen eu: “Exactamente así”. “E entón é verdade que cando hai un andazo de...” perda de memoria, como se chama? Isto que estou tendo eu agora, que non me sae a palabra! De amnesia. “Cando hai un andazo de amnesia nunha aldeia, pónenlle ás vacas un cartaz que di: ‘Esto é unha vaca, serve para muxir?’”. É un pormenor de *Cen anos de soidade*. E entón eu digo: “Non, probablemente non acontece eso en Colombia, mais se pasa algo eles vancho contar así”. Porque o folclore, a cultura popular colombiana, non acepta a moderación. Un relato moderado, exacto, preciso, notarial, é inaceptábel, é inverosímil. Quero dicir, ti para ser crido en Colombia tes que esaxerar. Tes

que esaxerar o tamaño do tigre, o tamaño dos seus dentes, o perto que estiveses do gañote dese animal, para que a xente se interese. Eles xa saben que ti non estiveses entre as fauces do tigre. Xa sabe que estiveses a trinta metros e metido nunha carruaxe dun tren, e que vistes o tigre e que tivestes moito medo, mais esixen que lle contes como o tigre saltou e quedou enganchado por unha uña e despois partiuse un vidro do tren no que ti ibas e despois estivo a punto de comerche; se non, non lles interesa a historia e considéranla inverosímil.

Por tanto para facer unha cousa aceptábel podes ter que reducila, como se fala moitas veces: “Esto polo nun filme e ninguén o cre”, dise moitas veces dun feito real. Ou ó contrario, tes que amplificala, con recurso narrativos que sexan da túa experiencia.

Voltando á comunicación, ás historias de avogados, que eu penso... Hai un libro, non? Que son contos da xusticia e dos avogados. Eu penso que o vira. Penso que tivo pouca difusión. E alí encontrei, situado en Pontevedra, con nomes e apelidos, un que sempre contaba meu pai. Que era unha señora, meu pai contaba, unha señora, dicía que era Evangelina, a que compra peixe na praza, e que unha vez puxera ó clareo unhas sabas, que eran as máis finas que tiña, e entón o can de Lojo, o avogado, botouse alí e rasgoulle dúas e encheu todas as outras de lama e das pegadas das patas. E entón a Evangelina, que era unha muller moi lista, foi onda o avogado e dixo que lle quería facer unha consulta:

“Se eu poño ó clareo unha roupa e vén un can de un e mas racha, non ten que pagarmas?”

“Si.”

“E ten que pagarme o precio que tiñan cando as comprei?”

“Home, claro, porque ti tes que comprar unhas novas.”

“Moi ben, pois déame aí 75 pesos porque o seu can rasgoumo.”

“Moi ben. Débesme 25 —díxolle o avogado— porque 100 son da consulta.”

E entón esa historia eu vina situada en outro sitio e contábaa meu pai. Eu penso que ten que ver cunha necesidade social, que é moito máis cómodo falar de Evanxelina e mais de Lojo ca empezar a dicir que é en Pontevedra, sexa onde for. Probabelmente, se se fura vanse encontrar que no século XIII hai textos húngaros que nos contan a historia do can e mais do avogado, non, Domingo? É moi probábel.

E o máis sorprendente, pra min, xa as cousas vanme sorprendendo menos, que é unha pena, non?, pero síguenme dando o mesmo pracer, o que non está tan mal.

Hai un libro extraordinario que é unha pena que non estea en galego nin en portugués que se chama *Narradores na noite*, e o autor é Rafik Schami,

que é un sirio que escribe en alemán, un sirio que exilouse moi novo de Siria. Despois linlle outros libros que penso que eran menos inspirados.

E nesta historia cóntase unha cousa que ten un pouco forma de alegoría ou de conto de fadas, e que está moi ben. O primeiro que conta é a historia dun cocheiro, dun taxista, vamos a decilo, mais aínda se fala de carruaxes de cabalos, que fai a ruta Damasco-Beirut, cando eran o mesmo país. Entón o sistema para apanar un taxi destas características en Damasco é que tu chegabas á praza onde estaban parados os... as carruaxes e viñan todos os taxistas e salomonicamente intentaban levarche ó teu taxi; polo tanto o viaxeiro era maltratado fisicamente. Un puxábao dunha perna, outro tiráballe dos pelos, e todas estas cousas; e tamén ían zoscándose os taxistas entre eles pois para que arriaran a presión que exercían sobre o cliente, e algunha hostia tamén lle caía ó cliente, non?

Entón o protagonista desta historia era un home que non tiña unha forza física, e sempre cando acababan todos, tiñan traballo, e aparecía un viaxeiro, pois podía levalo el. E aquel home acabou sendo o taxista con máis traballo de Damasco. E foi por este sistema. Foi que a aquel, primeiro un, contoulle unha historia para facer menos tedioso o camiño de Beirut para Damasco. Esa é outra das funcións do conto tradicional, que tamén xa a pronunciou Domingos, que é facer que o tempo pase dun modo diferente, que se chama matar o tempo, enganar o tempo.

E entón, el, Alí (non era Alí, vámoslle chamar así), Alí pediulle ó viaxeiro cando acabou a historia que lle contase unha, que lle pagase cunha historia de volta, de modo que o seu repertorio tan estrito de un relato converteuse nun repertorio de dous relatos, que aproveitou na viaxe Beirut-Damasco, cando tamén acababan de zoscarse tódolos taxistas. E a partir de aí foi aumentando o seu repertorio e foise sabendo que había un taxista que era o máis rápido de todos, era o que chegaba a Damasco en menos tempo psicolóxico. O tempo real de camiñada non importaba, o que pasa é que se lle facía máis curto a todos. E entón había un sistema casi de espionaxe para citarse fóra daquela praza. El saía a ferrar o cabalo, porque o tiña mal, e alí nun cornecho collía o cliente sen ter que enfrontarse fisicamente aos outros taxistas, máis fornidos. Isto alegoricamente é moi interesante, que é como a forza da palabra e da imaxinación pode derrotar á forza física.

E este home, pois, acabou tendo un repertorio extraordinario e nas tertulias da noite, onde se reunía cos amigos, era a voz máis esperada. E chegando a unha certa idade coménzase a acordar pola noite con ganas de mexar, por un proceso biolóxico de envellecemento que afecta á próstata, pásalle aos homes. E entón el nunha destas noites acordou e aos pés da súa cama estaba sentada unha velliña, que lle dixo:

“Aí, moito choio me destes, Alí, moito choio me destes! Como me fartei eu de traballar por causa túa!”

E dixo: “Quen es?”

“Eu son a fada da túa voz”

E polo visto en árabe, porque este libro xa o escribiu en alemán, e tiña que aclarar que en árabe a *voz* era a palabra e mais era o discurso e mais era a memoria. É unha palabra que se estende a todo isto, non?

E entón a fada estaba velliña polo moito que tivera que traballar, porque tiña que reter tódalas historias, facilitarllas no momento; cando el se perdía nunha digresión estar a fada preparada para avisarlle; cando el acababa pois un relato lateral, para voltar ó relato principal e todo esto. E díxolle:

“E agora estou moi vella e xa non che podo axudar máis. Quédache pouco tempo: vas quedar sen voz. Ti o que tes que facer é que che fagan nove —penso que son nove— regalos e os deuses poden considerar que che poden mandar unha fada nova e vas recuperar a voz, mais agora só che restan por dicir vinte e unha palabras.”

“Nada máis ca vinte e unha?”

“Agora dezasete, cala a boca...” —e eso que vinte e unha considerouse unha só, non tres!— Cala a boca, porque esas dezasete palabras tes que escollelas moi ben para compor a frase que lle facilite ás túas persoas queridas, ou que che queren, a maior información posíbel para informar de todo o que acabamos de dicir.”

Evidentemente, como *voz* é palabra e é discurso e é memoria, non servía eso de “xa llo escribirei cando fique mudo”. Só lle quedaban dezasete palabras, orais ou escritas.

E quedou con esta convición e pasou todo o día sen falar, sorprendendo a todo o bazar de Damasco, que sempre tiña a súa ronda de visitas e contando anécdotas e falando destos e doutros. Viron que el estaba calado, e a pesar de que o interrogaron el non falou nada porque estaba dándolle voltas ás dezasete palabras que lle podía dar aos seus amigos a información necesaria. A frase naturalmente non nos facilitada polo autor, mais cando se reuniron na tertulia da noite el dixo as palabras, pensaron que estaba a brincar, fixéronlle unha serie de putadas do tipo de queimarlle a man a ver se falaba, e el gritaba, efectivamente, mais non falaba. E despois de dar moitas voltas ás cousas, decidiron que os amigos eran nove e que evidentemente os deuses cando falaban de nove presentes estaban a falar de que cada un deles tiñalle que dar un. E despois pensaron unha chea de cousas: xoias, perfumes, nove noites durmindo baixo nove ceos diferentes, e todas estas cousas da cultura árabe. E ó final caeron na conta que tiñan que contarlle nove historias.

E ben, non vos vou contar todo o libro, porque aí veñen as nove historias. E aparecen nove tipos de narradores diferentes, que contan desde instrumental diferente, con diferentes problemas prácticos para contar historias... Hai un que di que non pode contar ningunha, porque el na súa vida, el non tiña graza para eso, que na súa vida conseguiu interesar a ninguén, que el non sabía ningún conto, que non sei que. Que ese, ese é o personaxe, que ese si se chama Alí, que é un dos que máis me interesou a min porque é o que pensa que non sabe ningunha historia. E é o que estivo emigrado na América, entón el ó final vailles contar como é América.

E é un dos... o que eu considero os catro tipos de narradores dos que eu me lembro, ou que eu conseguín... que é o narrador exótico. Que a forma máis funesta do narrador exótico son que os que contan o servicio militar, que é un dos xéneros orais máis terroríficos e intolerables, mais pertencen ó mesmo ca Sinbad. Sinbad cando conta as súas grandes viaxes é o mesmo tipo de narrador que o que che conta a súa mili en Melilla, como veu unha vez unha orella espetada cunha chincheta no cartón do cuartel, etcétera, etcétera.

De todos modos, a historia que me chamou máis a atención daquel libro foi unha historia que conta o, digamos o máis rico de todos, o máis culto, a un que lle chamaban o Xei que Vermello. Era un home que se metera en políticas, que fora un adversario de Nasser, cando quería facer a república árabe unida, Nasser. E este chegara a ser ministro, e era da aristocracia bereber —bereber non, ¿como se chama? Si, bereber. Non, chámase beduína. E este home conta unha historia que contaba meu pai sempre no Nadal.

Tardei en chegar, pero é interesante, ¿non? Esta é unha historia dun home, basicamente...

Eu resúmovola, porque se cadra xa a coñecesdes, e os contos, chistes moi demorados son moi decepcionantes, porque só teñen unha función que é sorprender no final, cando a xente xa sabe o final, o interese diminúe moi-tísimo.

É a historia do que aposta que é capaz de morder o ollo, o propio ollo, cos seus propios dentes. E entón aposta unha cantidade grande de diñeiro e cando está feita o... o lote, tira a dentadura postiza e morde o ollo e vólvea a poñer na boca. E entón a todo o mundo lle parece que, vamos, que a cousa é legal, pero que houbo unha astucia aí, e el di que son os seus propios dentes porque os pagou, ten a factura do protésico dental e entón di que eso non é.

“Moi ben, pois se queredes morder o ollo sen sacar os dentes da boca, pero tedes que dobrar a aposta.”

Dobran a aposta, saca o ollo de vidro... e mórdeo, non?

E eso está contado moi demoradamente no libro de Schami ou Scami³, como se chame ese home. E tamén meu pai tiña costume de contalo moi demoradamente, porque é unha parte do tributo que cobran os grandes narradores. Meu pai era. Era un narrador extraordinario, só que a súa estratexia estética fundamental era a naturalidade, simular a falta de artificio, que eso é unha cousa moi difícil de conseguir. Por exemplo, hai unha escola letal, que está alentada por un cubano, que é un tipo pouco recomendable, tanto na familia como no mundo académico, que se chama Francisco Garzón Céspedes, e que conseguiu tirarlle diñeiro a moita xente durante bastante tempo. E el di que cando un narrador sobe a un palco ten que facer unha práctica escénica e entón todos os seus preconceitos teatrais, todas as formas teatrais anticuadas que el practicaba convertíunas no dogma da forma de narrar. El comeza sempre así:

—Había una vez, había una vez, había una vez un hombre, aquel hombre, aquel hombre, aquel hombre iba caminando subiendo una montaña...

Esto é a sopa de pedra, o conto tradicional galego e portugués, que el gritaba durante sete minutos interminables, porque estabas moi preocupado por saber que lle pasaba a aquel home. É unha forma, é unha forma afectada que nos separa, ou polo menos a min separábame. Eu creo que eso é fundamental no agradábel, a terceira parte, que é facer a comunicación fluída. E eu non son un apóstolo da naturalidade nin da cotidianeidade, só que non teño outro instrumental. Eu é un instrumental no que me manexo con comodidade, mais admiro as persoas que fan formas estilizadas: a xente que vén de África, por exemplo.

Un negro galego que se chama Marcelo Ndong, que algúns de vós vos lembraredes del, porque era mimo. E é un mimo chamativo, os negros, porque pintan a cara de branco: inda non houbo unha evolución no mimo africano de pintar a cara doutra cor, non? Porque pintar a cara de branco foi unha convención do mimo europeo, que foi cristalizada ou conxelada polo defunto Marcel Marceau. E el voltou á súa terra natal, a Guinea Ecuatorial, e alí dedicouse á actividade cultural. E un dos traballos que fixo, a parte de montar *Os vellos non deben de namorarse* con nenos da etnia fang... Si, dirixiu aquela cousa, con máscaras africanas. Non hai documentos: probablemente sexa mentira, pero penso que tal como estaba narrado era verdade, que é outro dos mecanismos. E entón el é da etnia fang, que é a do norte, e el visitou os vellos e recuperou os contos e el cóntaos en lingua fang, e sae

3. O apelido deste escritor escríbese normalmente como Schami, coa grafía alemana "sch" para o son equivalente ao do galego "x", aínda que nalgúns traducións dos seus libros aparece como Shami.

ó estranxeiro a contalos en español. Podería contalos en galego, porque ten unha competencia bastante boa na súa segunda lingua. El di sempre que el é Panchiño, o negro do conto de Castelao. Di, eu son Panchiño. Eu creo que será o título do libro autobiográfico de Marcelo. Entón Marcelo, chega a un festival, a Canarias ou a Guadalajara, e dinlle que vai para o escenario non sei que, e que vamos contar todos de pé, por exemplo. Eso todo vén das igrexas que hai na narración, que din que hai que facer as cousas dun certo modo, ¿non? E Marcelo di:

“Non, eu vou contar sentado.”

“Non, pero é que vamos contar todos de pé.”

“É que eu vou contar sentado. É que se conta sentado.”

Eu non conto sentado, eu conto de pé. Mais para el é un primeiro paso indiscutíbel, porque el está copiando. Quere dicir, el está repetindo unha forma que el veu facer e que a el parécelle satisfactoria, que é o dos avós fang, que se sentan nun sitio concreto e comezan a contar, entón hai un momento en que toda a expresión parte de aquí. E el non quere facer eso de pé, nin quere entrenar, nin... Di, se fixeses de pé sería máis ameno, terías máis mobilidade, podías pórtelo debaixo do foco amarelo e despois pasar a debaixo do foco vermello nas escenas de violencia. E el di que non, e di “por favor, este que tendes enriba de min non mo cambiedes nas escenas de violencia”.

E para vir dun mimo, denota un coñecemento moi exacto do que é o acto de narrar. O acto de narrar require dunha certa transparencia, quere decer, poñer poucas cousas entre tu e a historia. Aínda que eu teño afirmado que narrar, o que eu fago é un acto teatral, é unha forma escénica. Tamén o cabaré é unha forma escénica, e o striptease. Si, pero no striptease hai que pórse en pelotas a ritmo, no cabaré hai que cantar, tal cousa, Moon of Alabama, e ó contar historias hai que contar historias. Quere dicir, non debes dificultar o acto de contar engadíndolle ningunha outra cousa. Se cadra eu estou discutindo cunha persoa que non está aquí, cando afirmo eso, e se cadra para vós esto non é moi interesante. Mais cando eu afirmo que o que nós facemos é un acto teatral, sempre me salta alguén dicindo que home claro, que tes recursos teatrais, a voz colocada, ou saber mover os brazos ben é moi útil para contar. E digo eu, é completamente inútil, porque por teléfono non serven para nada, e por teléfono tamén se pode contar, e desde a radio.

Se cadra a xente que me veu actuar pode estar sorprendido cando eu reivindico a transparencia entre o relato e a persoa destinataria cando eu son un pouquiño excesivo na miña expresión. Mais eso tamén é un acto de sinceridade. Eu son así, estoulle contando ó público: eu son así, non me estou facendo así. Eu, é dicir, o filtro que tendes entre a historia e vós son eu. Se lle escoitades contar a outra persoa, debe ser outra persoa. Entón desde ese

punto de vista, que haxa pouco diferenca entre o que está tomando un chiquito no bar e o que despois actúa, que haxa pouco diferenca expresiva e de enerxía, é importante, porque facilita a transparencia.

Ben, entón, vou rematar, porque seguramente queredes coloquiar con Domingos e mais comigo. Hai coloquio, ¿non? Agora lembreime dun chiste.

Entón vou lembrar historicamente o que foi este asunto. No ano, por aí polo noventa e tres, andaba Paula Carballeira polas bibliotecas e eu andaba nos bares e mais na barra contándolle historias aos meus amigos. Entón houbo un momento en que Víctor Mosqueira me suxeriu que fixese daquelo un espectáculo. E Carlos Blanco xa levaba facendo cabaré bastante tempo, un espectáculo que se chamaba *Directamente Paco*, que era unha transformación dun personaxe que facía na Radio Galega, mesturouno cun grupo de rock, con Koros i Dansas. E despois aínda fixo outro espectáculo que é estar de pé e falar e onde a palabra é a parte fundamental do espectáculo, mais era espectáculos concibidos, pensados, como teatro, como cabaré. E hai un momento en que nos poñemos a contar con pouquísima diferenca en Galiza Cándido Pazó, Roger Colom, un mexicano, e mais eu, cuestión de meses. Foi como unha eclosión. E tiña que ver conque tiñamos moito material narrativo acumulado.

Tamén houbo algo que nos estimulou, que foi a presenza de Alejandro Tossati, un actor costarricense, que de repente sentouse na Nasa e púxose a falar. E aquilo era un espectáculo. E entón eu o que sabía que era interesante nunha mesa, pensei que se podía converter nun espectáculo.

Eu esto dígoo brevemente para dicir que nós o que facemos é un espectáculo teatral, e non é un acto social como eran as fiadas ou como eran as reunións tabernarias ou como eran as reunións no campo da feira. É unha cousa que está cerrada. Nós, os artistas individualizados, non populares, como somos nós, estamos obrigados a ter un éxito ou a despertar un interés suficiente para que a xente queira pagar a súa entrada. O artista popular, que saía momentaneamente do colectivo e despois se reintegraba de novo, tiña o premio na... que era como os nenos, o premio da aceptación, do apoio. E entón, había alguén que se repetía máis porque sempre era ben recibido. Había persoas que o tentaban tres ou catro veces, o caso de miña nai, dixo que ela só contou dous contos nas fiadas e que non volveu a contar ningún máis porque ninguén se ría, e dixeron “e teu pai tiña moito mérito”. Entón, o artista popular inténtao e retírase, se fracasa, e o outro permanece. Despois hai outros que son tan exitosos que se fan de rogar, que lle pasaba tamén aos gaiteros, que fixo unha alusión...⁴, que hai que chorar-

4. Refírese ao outro conferenciante, o profesor Domingo Blanco.

lles, chorarlles (...) non sei que non sei canto, “vén á nosa fiada” viviví-vava-vá, “se vai fulana de tal tamén vou eu”; entón había que convencer a fulana para que aquel que contaba ben os contos... Había premio, había o éxito, aparece como mecanismo mais... O profesional o que fai é crear a zona de veda, quer dicir, o escenario: o sitio que é propio do que vai actuar (cantar, danzar, contar), e a zona do pobo, que lle chaman os italianos ó público: *il popolo*. E ese momento en que se separa é cando nós, Avelino González, Paula Carballeira, Pepo Suevos, Cándido, deixamos de ser artistas populares. Estamos facendo unha forma teatral porque temos unha zona de veda.

É interesante socioloxicamente porque fomos ós bares, e xuntamos os bares, os bares convertéronse en teatro. Esa especie de hiena sanguinaria que é a sociedade xeral de autores e editores detectou que alí podía haber diñeiro para eles e foron alí ás portas, a rañar, pedindo que pagasen o mínimo, os 200 euros que queren levar sempre de calquera espectáculo público, e entre os artistas e os donos dos bares resistímonos bastante.

Todos os que citei, tirando a Roger Colom e mais a Pepo Suevos nos seus comezos, facemos esto en galego. Isto tamén é unha novidade, porque hai xente que vai a un sitio a pagar por asistir a un espectáculo oral en galego. Os poderes públicos teñen apoiado, dunha maneira tímida, as expresións no idioma do país e nunca se lembraron de que este podería ser un dos sitios. Hai xente que nunca vai ó teatro, eso é... hai sociólogos ingleses que falan diso. Decimos que Inglaterra é o país do teatro pero hai moita xente que nunca foi a un teatro. Dise que en Cuba a cultura é igual para todos, hai moita xente que nunca entrou nun teatro. O proceso de expulsión de *il popolo* do teatro, que foi... o teatro foi feito pra o pobo en Grecia e no Renacemento, e mais na época isabelina no século de ouro castellano, foi expulsado polo teatro burgués e posteriormente polas vanguardias, e ultimamente polos posmodernistas. Os posmodernistas e os modernos en xeral sacralizaron novamente o acto teatral e dixeron que era só para aqueles elixidos, aqueles que podían entender. Por eso entre unha elite cultural hai un desprezo moi grande das formas de teatro que teñen un éxito popular, porque din para que me serve a min estudar tanto se este ignorante de aquí disfruta o mesmo ca min co espectáculo? E entón a xente que temos nos bares, eses oito, porque a verdade a cousa paralizouse, son a xente que nunca fora ó teatro nin quería ir, e se cadra por levarmos nós o teatro aos bares, que eso foi o cabaré de toda a vida. O famoso cabaré de entreguerras non era Karl Valentin e Bertold Brecht, eran unha chea de artistas perralleiros que estaban en calquera bar de Alemaña e mais de Chequia e de Austria. Entón pódese invertir o famoso verso de Jaime Urrutia, o de *Gabinete Caligari*, que dicía, “somos los que no vamos al teatro, somos los que llenamos los estadios, y somos carne de bar, y somos más de un millón”.

E entón houbo un pequeno proceso que se cadra hai unhas cincuenta mil persoas que en estes dez anos nos viron actuar. Sempre en lugares teatrais non codificados, non en salas de teatro. Penso que foi un fenómeno interesante e que está a acabar. E pra acabar, eu direi que o fenómeno dos chamados monólogos cómicos é un fenómeno bastardo de orixe televisivo; pra min *El club de la comedia* e *Operação triunfo* é o mesmo, é un produto de entertainment. *El club de la comedia* e os chamados monólogos cómicos están inspirados nunha tradición de taberna anglosaxónica e, non sei, Canadá tamén, non sei se eso é aglosaxónico, que é o que se chama *stand-up comedy*, que é a comedia de aguantar alí. Que tu vas a un lugar non teatral, onde non hai zona de veda, poste alí e tes que tentar que o público che permita estar alí. Entón tes que desenvolver unha serie de recursos, basicamente orais, e había esa tensión. Catro anos antes de que se inventase *El club de la comedia*, na Sala NASA de Santiago celebrouse a Ultranoite *stand-up*. E alí estábamos uns cuantos, que son os nomes que estiven citando e algúns máis, que precisamente a falta de aceptación popular devolveu ó público e retirounos da zona de veda.

E eu podería continuar falando e penso que non é recomendábel. Non vos parece? Eu creo que gastei o tempo... Canto vai? Non, non, non me preocupo... O tempo... Nós facemos estas cousas pra matalo e pra enganalo, así que o tempo é importante. Canto matamos? Oh! Moi ben, nada, entón fallo 5 minutos máis.

(...)

Si, podemos pasar ó coloquio... Ía falar un pouco da memoria como instrumento fundamental, e non é un instrumento, como se di?, automático. Un instrumento que se pode treinar, que se pode utilizar e que é un recurso estético: as formas en como o relato vén á túa cabeza. E ten que ver coa fala. Quero decir, cando falaba Domingo de como se acomodara todo o relato do cuco e como un personaxe, o Bailón ese, era Bailón, era un personaxe coñecido, e o outro era un personaxe tópico, que era un Xan. E se é un Xan do Outeiro pois é un tipo dos lados altos, unha persoa inxenue, que non coñece as formas urbanas, un da aldea, un inculto, un lobo do monte, etc., etc. É un personaxe dese tipo. A min, non sei se a outras persoas, inflúeme moito o modo de como a historia chega á miña cabeza. Entón, cando as historias proceden da miña familia, a memoria sensorial e a memoria emotiva matízao todo, e entón eu procuro algunha palabra exacta. É polo que eu difundo desde hai anos aquela expresión de que: “Que desgracia! Que equinocio! Un home morto!”. Simplemente ten unha función extraordinariamente catártica; en todo o mundo, non só no país, en todo o mundo a xente rise moito con eso, por moitas causas, non?, sobre todo por aparecer unha palabra teoricamente científica como é o *equi-*

nocío no medio dun relato tradicional. Se cadra eu encontro un certo pracer en romper a miña imaxe de narrador tradicional ou de que o tradicional sexa algo anticuado e petrificado, senón que o tradicional respondía ás necesidades da persoa que o contaba, e probablemente da persoa que o escoitaba. Nesa historia miña... nesa historia non, na que conto sempre (...) a miña avó fala de que a súa tía se lle aperece, despois de morta, pedíndolle sitio dentro do seu corpo para ser transportada a unha romaría, que estaba ofrecida. Eu penso que eso non lle pasou á miña avó, que xa lle dixo súa nai que lle pasara a ela, e ela fai un mecanismo de verosimilitude elemental. Non é o mesmo decer: "a miña nai un día estaba a durmir e aparecéuselle a súa tía Manuela, que tiña morto no inverno pasado", e eu digo: "miña avó contoume que súa nai contoulle...". E entón cando hai só tres ou catro xeracións é mellor ir a unha cousa próxima e entón ti tes un declarante que cho dixo a ti, sempre podes responder "Eso foi certo?" "Home, foi certo que mo contaron así". E eso realmente é un acto honestísimo de memoria porque ti estás prometendo que contas a cousa igual que cha contaron a ti.

E despois, como na historia de meu pai, do can, de Evanxelina e do avogado Lojo, eu estou máis confortábel se a romaría á que vai miña avó, ca morta dentro do seu corpo, é a da Guía, porque eu de neno fun moito á romaría da Guía; miña nai vendía rabudas e mais empanadas de polbo e cousas así, alí. E entón eu, aínda que non conte como é a romaría da Guía, eu cando chego: "Xuntouse a xente no adro", eu estouno vendo. E fundamentalmente contar unha historia é transmitir unha imaxe a outra imaxe, a imaxe que soporta o relato do narrador á imaxe que se provoca no imaxinario da persoa que escoita.

A cousa foi en Brión, foi en Santa Minia. E eu entendín mal de neno como foi a historia das dúas sombras, porque a concreción do prodixio é que era un día de sol, e entón miña avó ía para a capela da Nosa Señora da Guía e aos seus pés levaba dúas sombras: a súa sombra propia, provocada pola interposición do seu corpo opaco entre o sol e mais a pantalla do chan, e outra sombra completamente sobrenatural que non responde a estas leis físicas. E miña nai contoume que foi a santa Minia e polo tanto foi pola carballeira, estaba todo aquilo toldado, estaba a luz filtrada e tiña aqueles reflexos castaños e verdes, que eran as carballeiras, e o que levaba a miña avó era unha sombra ó seu lado, unha forma humana sin rasgos, escura, que dificultaba o paso da luz para quen mirase. Era un fantasma, cunha forma de sombra no imaxinario de miña nai. E eu pra contalo, no momento de contalo, eu tiven unha imaxe na miña cabeza e apareceron aquelas dúas sombras no chan e estou contando cousas que non debía, porque estes son realmente procesos internos do narrador, que, en esta ocasión, polo propio acto de fa-

lar, que realimenta a imaxinación e vas dicindo unha cousa e mais a outra, cheguín a contar o que non debía ter contado, que é este truco.

Este é outro dos mecanismos, que é o famoso improviso. Tu, por que improvisas? Porque estás alimentando a imaxinación constantemente e a resposta do auditorio alimenta, e hai un momento en que dis unha cousa que nunca terías pensado dicir. E eso pode ficar ben ou ficar mal, pode conservarse, pode pasar a formar parte da seguinte repetición, que xa non será unha repetición, ou non; ou pode que ti penses que eso foi especial para este tipo de público. Eu cando dixen hai un pouco que o corpo opaco de miña avó interferíase na luz solar rístesvos todos porque eu dalgún modo fixen un salto discursivo, estaba contando un relato tradicional e fixen unhas alusións aos meus coñecementos, pobres coñecementos, científicos, e de algún modo a facer chocar dous mundos provoqueei un efecto cómico. E a base do efecto cómico é unha ruptura do previsíbel; o previsíbel é que eu continúe falando de acontecementos sobrenaturais e entón introducir un pouco de didáctica do bacharelato pois é unha ruptura, e riste.

Todo isto era pra dicir que eu cando conto a historia de Ismael o Negro, eu falo en galego dun modo, miña nai fala doutro, que é como eu lembro que fala miña nai, e Ismael o Negro fala en español cun sotaque estre canario e cubano. E eso é un problema literario que temos, e que temos que discutir. Eu debía contar todo en galego? Como fai por exemplo Montalbán cando nun libro fala de tailandeses e o tailandés fala en español. Ou é máis verosímil, máis interesante, o choque lingüístico, o choque cultural, que provoca o mariñeiro Ismael falando en español e miña nai falándolle en galego, e tendo eses diálogos sobre, basicamente, retórica literaria, que era do único que falaban: das fotonovelas. O seu tema preferido era falar das fotonovelas e discutir os mecanismos retóricos da fotonovela. En cambio en outras dúas historias, unha historia dun cineasta alemán, de... Burman, non? —como se chama? Wolfgang Burman—, e un home de respecto xitano dialogan, e dialogan en galego porque o conto eu. E entón aí fago ese recurso literario que ti estás a falar ou a escribir nunha lingua e non valoras o realismo lingüístico.

Finalmente para rematar esta pequena nota sobre os problemas de vivir nun país coma este, unha vez pedíronme en San Vicente do Mar que fixese o espectáculo en español porque había turistas.

E agora si, non? 45 minutos. Podo cobrar?

O USO DA VOZ NA COMUNICACIÓN

Marisa Lois
Médico Foniatra

1. INTRODUCCIÓN

A voz é o instrumento principal con que conta o comunicador e debe aprender a usalo. Con todo, non é o único recurso de que dispón, xa que tamén posúe outros que terán impacto na comunicación oral. Aínda que a voz xa sabemos usala, pasamos por un longo período de aprendizaxe, que vai desde o choro do acabado de nacer, pasa polos primeiros balbucidos e as primeiras palabras emitidas por imitación, ata chegar á comunicación das nosas ideas e emocións. O que acontece é que esta aprendizaxe cos anos vaise esquecendo e deteriorando e damos por suposto que temos unha voz para sempre, que sempre será a mesma e que sempre dispoñemos dela.

Faise necesario coñecer os mecanismos de produción da voz, en que estruturas anatómicas se apoia e que posibilidades nos dá, para evolucionarmos coa nosa voz, non só para non perdela, senón tamén para potenciala e tirarlle o máximo rendemento.

2. ANATOMÍA DA VOZ

Figura 1 Estruturas principais que interveñen no mecanismo da voz.

Esquema baseado na técnica *Estill Voice Training*TM.

2.1. Fonte

A larinxe, por si soa, non cumpre individualmente ningunha función determinada, pero si participa en tarefas importantes. Ten un esqueleto e músculos intrínsecos e extrínsecos que, de acordo ás circunstancias, permítenlle cerrar ou abrir, tensar as cordas vocais e desprazarse verticalmente no pescozo, segundo sexa necesario para comer, respirar ou fonar. O manexo da larinxe vai permitir crear sons agudos ou graves.

Figura 2. Cartilaxes larínxeas (Sobotta & Becher 1974)

2.2. Filtro

A farinx está considerada como o principal resoador. É un conduto músculo-membranoso de dirección vertical, que continúa, por arriba, coas cavidades nasal e bucal e por abaixo coa larinxe e o esófago. É a encrucillada entre a vía aérea e a vía dixestiva.

O filtro permítelles aos sons adquirir individualidade polas características tímbricas.

Figura 3. Complexo muscular da boca, padal, cavidade nasal e farinx, que intervén como modulador e amplificador do son (Sobotta & Becher 1974).

2.3. Potencia

A respiración ten un papel importante na voz, posto que é a través do aire como se xera a enerxía para producir os sons. Denomínase son o conxunto de vibracións (movemento recorrente) dunha masa ou sistema de masas dentro do límite de 20 a 20.000 recorrencias ou ciclos por segundo. Disto dedúcese que o son é un fenómeno mecánico e que como tal require masa e elasticidade. Pódese definir o son, pois, como un paquete de enerxía mecánica modulada.

Figura 4 Mecanismo respiratorio utilizado no xesto vocal (Heuillet-Martin 1992).

2.4. Esforzo

A estrutura músculo-esquelética do corpo é a responsable de que todo o sistema funcione, non só correctamente, senón dunha maneira eficaz. Tanto o traballo muscular como a postura que se teña no momento da emisión de voz son moi importantes na calidade vocal, pero tamén son fundamentais para a conservación da voz. É o que denominamos hixiene vocal.

Figura 5. Esquema postural con estruturas dinámicas e estáticas para una boa emisión vocal (vista frontal) (Morrison & Rammage 1996).

3. FISIOLOXÍA DA VOZ

A fonación é a única función especialmente humana que non ten aparato propio para os seus fins. Así, debe aproveitar os da respiración e a deglución, que malia teren funcións propias máis importante, son utilizados, ocasionalmente e dunha maneira subordinada, para produciren voz.

A larinxe, no momento de producir voz, medializa as cordas vocais (movemento da deglución) e retrae as bandas ventriculares (movemento da respiración).

As cavidades do tubo vocal (farinxe, boca, etc.) modifícanse a requirimento do ton emitido pola larinxe. Nos tons agudos a farinxe acúrtase e estreítase.

O aire en expiración permite, mediante o fenómeno Bernouilli, a vibración das cordas vocais.

O corpo, cunha boa postura, permite o funcionamento do sistema fonatorio, mediante a colaboración do traballo muscular.

Todos os órganos que interveñen na emisión de voz están rexidos, movidos e controlados polo sistema nervioso central. Este é o que ordena os movementos musculares para a produción de son cunha entoación determinada, cunha duración adecuada e cun timbre agradable.

4. CALIDADES DE VOZ

Cando se fala de calidades de voz, faise referencia á variación que estas estruturas nos permiten, xunto coa ampliación no sistema resonancial. Dominar as distintas calidades de voz é útil para a comunicación oral, xa que nos facilita a produción da prosodia e evita o cansazo cando temos que usar a voz durante tempo prolongado ou en situacións pouco favorecedoras.

As calidades de voz, segundo *Estill Training Voice™*, son: falada, *twang*, *falsetto*, *belting*, pranto e ópera.

Estas seis calidades constrúense sobre a base de determinados movementos de estruturas larínxeas, farínxeas, lingua, padal, mandíbula e beizos. A combinación destes movementos permiten obter un número alto de calidades, pero que non se diferenciarían moito unhas das outras. A utilidade céntrase nestas seis, aínda que é interesante coñecer as posibilidades que nos dan estas estruturas para obter voces cunhas características que as farán útiles para o descanso e a rendibilidade da voz.

Cada calidade ten unhas posibilidades na comunicación oral e unha aplicación, sen que isto obste para poder usar as distintas calidades nunha conversa ou en voz cantada ou en interpretación.

Falada: é a que se usa na conversa e ten como característica máis destacada o uso das cordas vocais con masa grosa, o que lle dá unha calidade de voz cun volume e unha intelixibilidade alta en espazos pequenos e sen ruído.

Twang: é unha calidade na que se usan as cordas vocais con masa fina (as cordas vocais estíranse e adelgázase a masa) ou con masa grosa. É unha voz con características tímbricas agudas por ser amplificada nunha estrutura que fai o ligamento ariepiglótico, o que lle permite ser escoitada en espazos abertos e con ruído. Tamén a utilizan os nenos, por teren o ligamento vocal pouco desenvolvido.

Falsetto: é unha calidade na que as cordas vocais non chegan a xuntarse. Non ten volume, nin hai posibilidades de darllo, polo que non é unha calidade útil para a conversa normal. Pode ser usada en determinadas circunstancias en que queiramos enfatizar. É unha voz que soa con moita dozura.

Belting: é unha voz de moita potencia, moito volume, pois traballa con masa grosa e forza muscular. Nesta calidade é imprescindible a boa colocación do corpo, xa que o traballo muscular é moi alto. Só se usa con palabras illadas da frase, posto que non é útil en toda a frase, en tanto que perdería capacidade comunicativa. Ademais, é moi difícil aplicala correctamente sen mancarse. Úsana moito os comentaristas deportivos no momento do gol (goooooo!).

Pranto: é unha calidade que se fai con masa fina, alongando a masa das cordas vocais. É unha calidade na que traballa moito a musculatura extrínseca

da larinxe, polo que é moi útil para descansar da calidade falada cando un ten que usar a voz durante moito tempo. É unha voz aguda de pouco volume, pero é útil en espazos ruidosos, pois é rica en agudos e non cómpre darlle moito volume.

Ópera: é a calidade máis complicada, pola gran cantidade de movementos que precisa para ser construída. É unha voz, que como o seu nome indica, está orientada ao canto operístico. É unha voz que non se usa na comunicación normal.

5. CONCLUSIÓN

A partir de aquí, e tendo en conta que a voz é específica de cada persoa, será interesante que cada quen busque a súa propia voz, xa que a voz non só se orixina na gorxa senón que implica a todo o corpo.

Tamén debemos ter en conta que o impedimento funcional é máis importante ca o anatómico: a voz non depende do que temos, senón do uso que fagamos de iso que temos.

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

- Estill Voice Training*TM <http://www.trainmyvoice.com/index.cfm>
Heuillet-Martin, Geneviève (1992): *Une voix pour tous*. Marsella: Editorial Solal.
Menaldi, Jackson (1992): *La voz normal*. Buenos Aires: Ed. Panamérica.
Morrison, Murray & Linda Rammage (1996): *Tratamiento de los trastornos de la voz*. Barcelona: Masson.
Perelló, Jorge; Montserrat Caballé & Enrique Guitart (1975): *Canto-dicción. Foniatría estética*. Barcelona: Ed. Científico-Médica.
Sobotta, J. P. & H. Becher (1974): *Atlas de Anatomía Humana*. Barcelona: Toray.
Torres, Begoña & Ferran Gimeno (1999): *La voz. Bases anatómicas*. Barcelona: Editorial Médica.

INTRODUCCIÓN Á COMUNICACIÓN NON VERBAL. PANORAMA DE INVESTIGACIÓN

Aitor Rivas

Universidade de Tübingen (Alemaña)

1. INTRODUCCIÓN OU CHÁMALLE BURRO AO CABALO!

En 1900, Herr von Osten mercou un cabalo en Berlín, Alemaña. Cando von Osten comezou a adestrar o seu cabalo, Hans, para que aprendese a contar mediante golpes cunha das súas patas dianteira, non imaxinaba que Hans se ía converter no cabalo máis famoso da historia (Pfungst 2000 [1907]). Hans aprendeu rapidamente a contar e enseguida soubo sumar, restar, multiplicar, dividir e mesmo aprendeu a solucionar problemas de fraccións. Como isto non lle parecía abondo, von Osten exhibiu a Hans en sesións públicas, nas que o cabalo contaba a cantidade de persoas presentes ou simplemente a cantidade de persoas que gastaban lentes. Sempre respondía escaravellando na terra e dando golpes cunha das súas patas dianteiras. Así Hans podía dicir que hora era, usar o calendario, lembrar o ton dunha música e facer moitas outras proezas. Despois de que von Osten lle ensinase a Hans un alfabeto que podía codificar con golpes de casco, o cabalo puido responder practicamente calquera pregunta, oral ou escrita.

Enseguida recibiu o alcume de Hans “o listo”. Debido ás repercusións en varios campos da ciencia e tamén a que moitas persoas desconfiaban de que existise algunha trampa, constituíuse un comité investigador para decidir se nas actuacións de Hans había algún engano. Para integrar esta comisión de expertos en cabalos convocaron a un profesor de psicoloxía e filoloxía, a un director de circo, veterinarios e oficiais de cabalaría. Un experimento realizado con Hans, no que excluíron a von Osten, non presentou ningunha mudanza na aparente intelixencia de Hans; a comisión afirmou que non había ningunha fraude.

A convocatoria dunha segunda comisión foi o comezo da fin de Hans “o listo”. Pedíuselle a von Osten que murmurase un número no ouvido esquerdo do cabalo, mentres outro experimentador facía o mesmo no dereito. Díxéronlle a Hans que sumase ambos os dous números, resposta que non coñecían nin os observadores nin von Osten nin o experimentador. Hans “o

listo” fracasou e seguiu fracasando noutras moitas probas. Posteriormente o psicólogo Pfungst (2000 [1907]) descubriu que Hans só respondía unha pregunta se alguén dentro do seu alcance visual coñecía a resposta. Cando se lle formulaba unha pregunta ao cabalo os observadores adoptaban unha postura de expectación e aumentaban a tensión do corpo. Cando Hans chegaba ao número correcto de golpes, os observadores relaxábanse e, probablemente, facían un lixeiro e involuntario movemento coa testa que era para Hans o sinal de deixar de golpear.

Uns anos máis tarde Pfungst comprobou que todos os comunicantes que obtiveran respostas do cabalo, mentres miraban como golpeaba a pata ou movía a testa, estábanlle a dar pistas inconscientemente por medio de modificacións mínimas da posición da súa testa debido a cambios de tensión muscular. Estes sutís movementos eran extraordinariamente difíciles de evitar, aínda que a persoa que preguntaba soubese que estaba a dar estas pistas. Pfungst chegou a rexistrar nun quimógrafo os cambios na tensión muscular destes observadores.

A historia de Hans “o listo” paréceme moi axeitada para esta introdución aos estudos de comunicación non verbal. A intelixencia de Hans non residía na súa capacidade para verbalizar ou comprender ordes verbais, senón na súa capacidade para responder a movementos case imperceptíbeis e inconscientes de quen o rodeaban.

O ser humano comunícase continuamente, moito máis por actos e xestos ca por palabras. Sons, toques e até a distancia mantida entre dúas persoas son sinais: actos comunicativos que só son manifestacións aparentes da comunicación non verbal. Mostrar co dedo polgar que todo está ben, responder cun “hmmm-hmmm” gutural en vez de responder si ou non, afastarse de alguén que está moi preto ou tentar diminuír o espazo comunicativo para se achegar son actitudes de quen preferimos en moitas circunstancias os comportamentos non verbais ao uso da palabra.

Birdwhistell (1972 [1970]), un dos pioneiros na investigación non verbal, comparou o estudo da comunicación non verbal co estudo da fisioloxía non cardíaca. É unha comparación ben escollida, pois non é sinxelo facer unha disección soamente do comportamento humano verbal e outra exclusivamente do comportamento non verbal. Algúns investigadores ligados ao estudo destes temas preferimos non separar as palabras dos xestos (creo que sería practicamente imposible), e por este motivo analizarei a xestualidade sempre en contacto coa linguaxe verbal.

Moitos investigadores, seguindo as ideas de Hall (2005 [1968]), quen sostíña que o 60% da comunicación persoal é absolutamente non verbal, cren que importa moito máis o que transmitimos cos nosos xestos ca o que dicimos verbalmente.

Aínda así, a pesar de que a comunicación non verbal ten unha presenza importantísima nas nosas comunicacións cotiás, non se trata en ningunha materia da educación formal e tampouco ocupa un lugar importante nos estudos universitarios sobre comunicación. É un terreo que fica á marxe, moi preto dos marcos de moitas áreas e, xa que logo, penso que debería ser tratado multidisciplinarmente por todas elas.

A comunicación non verbal é un fenómeno que os expertos en comunicación lingüística habitualmente deixan á marxe porque, por exemplo, traballan con gravacións sonoras (non con vídeo), por razóns de conveniencia (é máis doado gravar voz e traballar con eses formatos) e metodolóxicas (hai que traballar con elementos que están fóra do texto, non serven as ferramentas da análise do discurso, etc.).

Desexo que esta presentación sexa unha humilde contribución ao estudo do comportamento non verbal e que, a partir de agora, xurdan máis propostas investigadoras arredor destes temas en Galiza.

2. UN POUCO DE HISTORIA OU ALGÚNS EXEMPLOS DO QUE SE FIXO E DO QUE SE FAI NOS ESTUDOS SOBRE A COMUNICACIÓN NON VERBAL

Non pretendo neste epígrafe facer un repaso exhaustivo de todos os traballos que existen sobre a comunicación non verbal, mais si que me gustaría achegar nestas liñas unha perspectiva xeral deste eido que, como o lector ou lectora pode imaxinar, aínda está en boa parte a ermo.

Os romanos foron os primeiros en se decataren da importancia da comunicación non verbal, dos xestos. Cicero (ou Cicerón)¹, o máis importante orador do seu tempo, estudou e clasificou as expresións faciais como un xeito de manifestar os sentimentos que acompañan as palabras. Marcus Fabius Quintilianus (Quintiliano) escribiu a *Institutio Oratoria*, unha serie de doce libros onde dá consellos para ser un bo orador. No terceiro destes libros di:

E así, toda acción, como dixeran, divídese en dúas partes: voz e xesto, destas dúas unha move os ollos e outra os ouvidos; por estes dous sentidos todas as impresións penetran no espírito.

M. F. Quintilianus, *Institutio Oratoria* (traduzo de Díez Coronado, 2003: 374)²

Quintilianus dividiu a ciencia da oratoria en dúas partes: a voz (*vox*) e o movemento (*motum*). Dentro do *motum* deulle unha relevancia especial á

1. A información sobre Cicero e Quintilianus está recollida de Díez Coronado (2003).

2. A tradución desta cita, como a de todas as demais que aparecen no traballo, é miña.

xestualidade, é dicir, todo aquilo que non era voz e que interviña na comunicación. Dende entón e até hoxe, os mellores oradores, artistas e políticos coidaron especialmente o movemento, isto é, o seu comportamento non verbal.

Antes do século XX, como moi ben recolle no seu brillante e conciso artigo o profesor Payrató (2006), habería que dividir os traballos sobre os xestos en dous tipos: os que se achegan máis ás monografías e os que se parecen máis aos atlas lingüísticos.

Austin (1966 [1806]) foi o primeiro investigador que se atreveu a facer un estudo sobre a xestualidade e sementou coa súa obra o interese polos estudos das expresións faciais. De Jorio (2000 [1832]) presentou o primeiro traballo coñecido sobre un repertorio xestual determinado. É unha curiosa obra na que intenta deducir os significados das actitudes corporais nas obras de arte clásicas a partir dos xestos dos seus contemporáneos napolitanos. Ademais, relaciona os significados coa historia de cada xesto e coas peculiaridades do seu contexto sociocultural. Máis tarde, Darwin (2003 [1872]) fala sobre o significado dos xestos nos animais e nos seres humanos e a transmisión dos sentimentos mediante a xestualidade.

Até os anos corenta do século pasado non comezan a xurdir os estudos máis importantes. Danguitsis publica en 1943 a primeira monografía dialectal que inclúe un apartado sobre os xestos. Logo aparecen os inventarios culturais de xestos de Efron (1972), os estudos de proxémica de Hall (1959) e un interesante atlas do folclore suízo de Geiger e Weiss (1950) onde explican a distribución dos saúdos. Outro intento de atlas é o de Rohlfs ("Influence des éléments autochtones sur les langues romanes", en 1959) que fai un estudo do xesto empregado como negación.

Pero a única investigación de xeografía xestual a nivel europeo feita cun criterio científico é o traballo de Morris, Collet, Marsh e O'Shaughnessy (*Gestures, their origin and distribution*, 1979) onde, a pesar das moitas carencias, despois de recoller datos con enquisas realizadas en corenta cidades europeas, analizan a distribución de vinte emblemas (un tipo de xesto típico dun grupo social e que pode funcionar á marxe da linguaxe verbal).³

Mais previamente ve a luz o primeiro traballo de quinésica de Birdwhistell (1952). O antropólogo estadounidense iniciador dos estudos quinésicos, co seu coñecidísimo artigo "Un ejercicio de kinésica y de lingüística: la escena del cigarrillo", marcou un fito nos estudos sobre a quinésica, pois puxo en práctica as súas teorías anteriores do movemento do corpo nunha escena concreta, realizando unha análise moi detallada.

3. Todas as referencias dos últimos tres parágrafos están tomadas de Payrató (2006).

O principal impulsor destes estudos no século XX descubriu que entre os “quines” ou “quinemas” (conxunto de unidades mínimas de movemento), se observamos a acción gravada, a cámara lenta, existen ás veces unhas expresións que el denominou “micromomentáneas”. Son unhas rapidísimas expresións que se transmiten involuntariamente cando a persoa entra en conflito consigo mesma. Hai persoas (por exemplo os bos oradores, políticos, etc.) que saben agochalas mellor ca outras, pero sempre existe algún momento, por pequeno que sexa, onde despois dunha detida observación podemos percibir esas incongruencias.

Isto explicaría por que algunhas veces, sen saber moi ben como, unha persoa non nos dá boas vibracións. Aparentemente di a verdade, pero hai algo nela que non nos convence. Será que o noso cerebro, como lle acontecía ao cabalo Hans, percibe cousas que nós non sabemos interpretar?

Despois de Birdwhistell, nas últimas décadas do século XX, o número de traballos sobre a comunicación non verbal multiplicouse. É por iso polo que só vou comentar sucintamente algunhas investigacións que me parecen máis interesantes.

Meo Zilio e Mejía (1980-1983) fixeron un dicionario de xestos de España e de Hispanoamérica. É unha ampla obra (en sentido metafórico e tamén no literal) porque os dous volumes inclúen moitos xestos que podemos comprender e analizar grazas, entre outras cousas, aos gráficos que acompañan a cada un deles. Na obra anterior de Meo Zilio (1961), moito máis sinxela, xa se intuía a súa metodoloxía de análise.

Fernando Poyatos é probabelmente o investigador que máis traballos dedicou ao estudo da comunicación humana dende unha perspectiva multidisciplinar (antropoloxía, psicoloxía, semiótica, literatura, etc.) e cunha gran repercusión en todo o mundo. De xeito xeral, Poyatos (1994a, 1994b) propón a súa concepción da *tripla estrutura básica da comunicación humana* (lingüística, paralingüística e quinésica) moi válida e esencial para calquera persoa que se queira introducir neste campo. Outro aspecto salientábel na súa investigación é que se serve de todas as fontes que pode, é dicir, selecciona material de inventarios fraseolóxicos de diferentes culturas, da observación directa, dos propios informantes, da televisión, do cinema, de xornais e, sobre todo, de obras literarias.

En 2001 a investigadora francesa Danielle Bouvet preséntanos unha proposta moi válida para a análise quinésica que consiste en estudar todos os movementos dos ollos, das cellas, da testa, do tronco, da boca e das mans que se observan no transcurso dun relato. Son o que ela chamou marcas posturo-mimo-xestuais, en alusión á postura, á mímica e aos xestos. Diferenza principal entre a mímica e a xestualidade é que a mímica é voluntaria, con intervención consciente do emisor, mentres que a xestualidade pode ser

consciente ou inconsciente. Na súa obra Bouvet (2001) analiza os xestos (principalmente emblemas) que fai unha narradora nun conto infantil.

En canto aos estudos feitos en Alemaña gustárame destacar os traballos que realiza Roland Posner na actualidade e mais o seu equipo (Thomas Hanke, Reinhard Krüger, Thomas Noll, and Massimo Serenari), co seu *Berliner Lexikon der Alltagsgesten* (Diccionario berlinés de xestos cotiáns)⁴.

En América, alén dos traballos de Poyatos e Meo Zilio-Mejía, podó citar Indij (2006), quen publicou un divulgativo diccionario de xestos arxentinos. Este autor, sen ser especialista na comunicación non verbal, presentou unha importante compilación de xestos arxentinos. Fai unha clasificación moi interesante entre xestos case universais e xestos propios dunha comunidade. Como establecer os límites? Como sabemos até que punto unha comunidade comparte uns xestos propios? Eis a pregunta que se tería que resolver despois dunha longa discusión dende diferentes áreas do pensamento.

Sen seren especialistas en teorías sobre a comunicación non verbal, paréceme de xustiza citar aquí o traballo de Wojdel e Rothkrantz (2005), dous investigadores neerlandeses que desenvolveron un modelo para transcribir animacións faciais inspirado no *Facial Action Coding System (FACS)* proposto por Ekman e Friesen (1969). Os *FACS* son 44 Unidades de Acción que se corresponden coas mudanzas das expresións da cara. Alén disto, no seu traballo definiron as regras que seguen as Unidades de Acción e describen como inflúen nas outras unidades. Creo que se deben aproveitar iniciativas coma esta para arrimar o lombo e traballar en conxunto con persoas doutras disciplinas que, probablemente, nos axuden moito na nosa tarefa investigadora.

Alén dos seus traballos sobre sinais conversacionais, a investigadora portuguesa Galhano Rodrigues (2007) tamén lle dedicou un espazo nos seus estudos á comunicación non verbal do portugués. Traballou directamente sobre unha gravación en vídeo de interacción cara a cara, e para transcribir as conversas e a xestualidade empregou o programa ANVIL 3.5.1., creado por Michael Kipp (*Deutsches Forschungszentrum für künstliche Intelligenz*) na Universidade de Saarland, en Alemaña.

Dentro do estado español, en Cataluña, Lluís Payrató é unha das persoas que mellor está a traballar sobre o xesto, orientado sobre todo cara á dialectoloxía xestual. Na actualidade probablemente sexa Barcelona, xunto con Berlín, un dos centros máis importantes da investigación verbo da comunicación non verbal, con varios traballos de investigación abertos. O profesor Payrató quere levar adiante un proxecto de dialectoloxía catalá e ten uns in-

4. Pódese acceder desde: <http://www.ims.uni-stuttgart.de/projekte/nite/BLAG/>

teresanísimos traballos (Payrató 1991, 1993, 1994, 2006) que o avalan e nos que se intúe un prometedor futuro para o noso campo de estudo.

E en Galiza, que se move? Con respecto ao galego, polo menos que eu saiba, non existe ningunha análise relacionada coa comunicación non verbal anterior ao meu traballo. Si que existía un breve artigo teórico onde a profesora Carmen Cabeza (2000) fai un resumo dos aspectos esenciais da comunicación visual mais orientado, é certo, cara ás linguas de signos.

3. ALGÚNS CONCEPTOS BÁSICOS OU COMO EXPLICAR UN TEMA TAN Estraño

3.1. *Que é a Comunicación Non Verbal?*

Para Knapp (1992 [1980]) a comunicación non verbal é unha dimensión oculta da comunicación que se desenvolve a través dos ritos corporais, a aparencia, a distancia interpersoal e os xestos; e observa tamén que ten tanta ou máis importancia ca a palabra. A falta dun nome máis axeitado, denomínase *comunicación non verbal*. É dicir, falamos de comunicación non verbal para referirmonos ao conxunto de signos (movementos, cheiros, expresións do rostro, etc.) moito máis complexos ca a linguaxe verbal que serven para comunicar (voluntaria ou involuntariamente).

Como se pode observar, a linguaxe do corpo deixa ver moitas cousas de nós e tamén de quen nos rodean. O corpo é, por riba de todo, un centro de informacións e, moitas veces, aquilo que menos coñecemos de nós mesmos é o noso principal vehículo de comunicación. Un observador atento podería ver nunha persoa case todo aquilo que ela está a agochar, conscientemente ou non. Por iso, todo o que non se di con palabras se pode atopar no ton de voz, na expresión do rostro, na forma do xesto ou na actitude de cada individuo.

Birdwhistell (1972 [1970]), a figura central nos estudos quinésicos do século XX, postulou sete regras sobre a comunicación non verbal que me parecen importantes:

1. Como os outros eventos na natureza, non hai ningún movemento nin expresión do corpo que non teña significado no contexto en que xorde.
2. Como os outros aspectos do comportamento humano, a postura, o movemento do corpo e as expresións faciais están padronizados e, por iso, suxeitas a unha análise sistemática.
3. Tendo en conta as posíbeis limitacións impostas por determinados substratos biolóxicos, até se demostrar o contrario, os movementos sistemáticos do corpo dos membros dunha sociedade son considera-

- dos unha función do sistema social ao que pertence ese grupo.
4. Tanto a actividade visíbel coma a acústica influencian sistematicamente o comportamento dos outros membros de calquera grupo particular.
 5. Até que se demostre o contrario, tal comportamento será considerado como se tivese unha función comunicativa que pode ser investigada.
 6. Os significados que proveñen dese comportamento son unha función tanto do propio comportamento, como das operacións mediante as cales é analizado.
 7. O sistema biolóxico particular e a experiencia de vida de cada individuo contribúen con elementos idiosincráticos para o seu sistema quinésico. Pero a calidade individual ou sintomática deses elementos só poderá ser determinada a través da análise do sistema máis amplo do que fai parte.

3.2. *A estrutura tripla básica: linguaxe-paralinguaxe-quinésica*

Poyatos (1994a, 1994b) presentou unha concepción da comunicación moi innovadora e mesmo se podería dicir que foi revolucionaria. Para el, a comunicación interpersoal consta dunha tripla estrutura básica indisolúbel, artellada arredor dos seguintes piares: a linguaxe, a paralinguaxe e mais a quinésica. Dende o meu punto de vista é importantísima a súa contribución, sobre todo porque ousou pór a paralinguaxe e a quinésica ao mesmo nivel ca a linguaxe verbal. E isto é novidoso porque foi o primeiro en estudar estes tres sistemas simultaneamente, dentro do que el denominou *continuum verbal-paralingüístico-quinésico*.

Darei agora algunhas pistas sobre a paralinguaxe e a quinésica, dous aspectos importantes dentro da comunicación non verbal.

3.2.1. A paralinguaxe

A paralinguaxe é o conxunto das cualidades non verbais da voz e os seus modificadores e mais as emisións independentes producidas ou condicionadas nas zonas comprendidas nas cavidades supraglóticas, a cavidade larínxea e as cavidades infraglóticas, así como tamén os silencios momentáneos que empregamos consciente ou inconscientemente para apoiar ou contradicir os signos verbais, quinésicos, proxémicos, químicos, dérmicos e térmicos, simultaneamente ou alternando con eles, tanto na interacción coma na non-interacción.

Na paralinguaxe podemos distinguir as cualidades primarias, os cualificadores, os diferenciadores e os alternantes. Dentro da paralinguaxe inclúense tamén os silencios. O estudo do emprego do silencio nalgúns acontecemen-

tos sociais en Galiza (enterros, momentos de tensión, chistes, etc.) sería un interesantísimo tema para outro artigo.

3.2.1.a. As cualidades primarias

As cualidades primarias son características da voz humana que nos diferencian como individuos, aínda que poidan mudar por diferentes motivos. Son, xa que logo, os trazos persoais que nos “individualizan” (Poyatos 1994a) e están máis próximas aos elementos suprasegmentais da estrutura lingüística. Están determinadas por múltiples factores de índole biolóxica, fisiolóxica, psicolóxica, sociocultural e ocupacional.

Vexamos agora as cualidades primarias máis salientábeis (Poyatos 1994a):

- a) Timbre: é o rexistro ou altura musical da voz, propio de cada persoa, que permite recoñecer a alguén rapidamente. Depende da lonxitude e grosor das bandas vocais (canto máis longas e grosas, máis amodo vibran e máis baixo é o timbre), pero tamén hai diferenzas xeográficas (por exemplo, o timbre do home hispanoamericano é máis baixo ca o do galego). Poderíamos diferenciar varios graos dentro da escala de timbres: moi baixo, baixo, medio, alto e moi alto.
- b) Resonancia: é a segunda cualidade da voz determinada organicamente. A voz humana pode ser farínxea, oral ou nasal, segundo onde resoen as vibracións das bandas vocais. A percepción social da resonancia concorda con certas valoracións estéticas.
- c) Intensidade e volume: a intensidade da voz depende do esforzo respiratorio ou articulatorio e é un dos trazos máis característicos dende o punto de vista da comunicación. Cada ser humano ten un nivel de volume determinado bioloxicamente, pero ademais temos un nivel conversacional relacionado coa personalidade, o status social, a ocupación e o contexto. O volume varía en función do tema da conversa, a posición espacial dos interlocutores, a relación cos demais ou o estado de ánimo.
- d) Tempo: alude á velocidade na enunciación, e inclúe tamén as pausas, o que se recoñece como parte do estilo persoal básico. O tempo está relacionado con certas actitudes e algunhas coinciden co volume.
- e) Ton: é o trazo máis versátil da voz, o que acompaña todos os nosos sons comunicativos. Pode darlle a unha mesma palabra significados distintos sen modificala. Dentro do ton distinguimos catro constituíntes: nivel, campo, rexistros e intervalo.
- f) Duración silábica: o alongamento ou acurtamento das sílabas é unha cualidade do discurso que pode ser permanente na persoa ou propia

de certas situacións. Tamén nos serve para caracterizar certas zonas xeográficas.

- h) Ritmo: todos estes trazos que vimos de ver producen variacións no fluxo verbal-non verbal do discurso que afectan ao ritmo da elocución. Este pode oscilar entre: moi suave, suave, axitado e moi axitado.

3.2.1.b. Os cualificadores

Os cualificadores, que poden ser tamén cualidades básicas, normalmente constitúen distintos tipos de voz: control respiratorio, larínxeo, esofáxico, farínxeo, velofarínxeo, lingual, labial, mandibular, articulario, de tensión articularia e obxectual (Poyatos 1994b:49).

3.2.1.c. Os diferenciadores

Os diferenciadores son un conxunto de efectos, sons e silencios cos que podemos completar ou contradicir as palabras ou os movementos quinésicos que emitimos.

Serven, entón, para caracterizar e diferenciar reaccións e estados fisiolóxicos e reaccións emocionais: o riso, o boquexo, o pranto, etc. É dicir, transmitennos emocións ou necesidades físicas. Poden aparecer cualificando as palabras (por exemplo, falar rindo e chorando) ou sós, separados de calquera mecanismo lingüístico (por exemplo, os arrotos ou os esbirros). Os principais diferenciadores que nos presenta Poyatos (1994b: 87-141) son os que seguen:

- rir (de felicidade, de tristura, por agresión, por nervos, por ameaza...)
- chorar (de compaixón, de dó, de gozo, de ansiedade...)
- berrar (de dor, de medo, de alarma...)
- suspirar (fisiolóxico, de pracer, de nostalxia, de alivio, de sorpresa)
- arfar ou alasar (por esforzo físico...)
- bocexar (de fatiga, de fame, de sono, de aburrimiento...)
- tusir (fisiolóxico, de ansiedade, para chamar a atención, para disimular...)
- rascar a gorxa (de tensión, para advertir a alguén...)
- cuspir (fisioloxicamente, casual, ritualmente...)
- arrotar (fisioloxicamente, como eloxio, por actitude...)
- impar (fisioloxicamente, socialmente)
- esbirrar (coas súas condutas de carácter cortés, relixioso ou supersticioso)

3.2.1.c.1. O riso

Sobre o riso hai moitísimas páxinas e obras escritas. Trátase dun diferenciador e, sen lugar a dúbidas, é un dos máis importantes e frecuentes na nosa vida cotiá. Por iso cremos que é preciso dedicarlle un apartado en por si.

Vexamos agora a definición de riso que nos presenta Poyatos:

Unha serie de movementos de aire bucais ou nasais audíbeis, case sempre irregulares, sobre todo expirados, con variacións na súa tensión muscular, ritmo, características fónicas, acompañados de condutas corporais e faciais variábeis e de posibles reaccións químicas, dérmicas e térmicas, simultáneas á linguaxe verbal ou alternando con ela ou independentes, que expresan sentimentos positivos ou negativos respecto a un mesmo, a outros, a sucesos ou ao ambiente. (Poyatos 1994b: 91)

O riso cualifica a mensaxe verbal confirmándoa, realzándoa, debilitándoa, contradicíndoa, camuflándoa, ocultándoa ou substituíndoa.

O riso aparece como compoñente do discurso e é analizábel sistematicamente como tal, ou nun contexto clínico, ou nunha comparación transcultural das súas normas de aparición (segundo estímulos e situacións), ou no emprego que un novelista ou dramaturgo fai dos distintos tipos de riso e como os intenta describir ou escribir.

Pódense atopar milleiros de sutís detalles nun riso e o importante non é só descubrir perante que tipo de riso nos atopamos, senón coñecer o significado de todos eses pequenos detalles, de todos eses termos que decote empregamos descoidadamente. Eses termos agochan, en cada lingua e en cada cultura, un significado e, ademais, en cada persoa están ligados a unhas características quinésicas e acústicas específicas que se activan cando lemos, escribimos ou dicimos que alguén ri “ironicamente” ou “burlonamente”.

O riso pode tomar, segundo Poyatos (1994b) varias direccións:

- Reaccionar ante un estímulo interno ou externo e negativo ou positivo: “rir de algo ou de alguén”. Por exemplo: rir da caída dunha persoa.
- Rir de algo ou de alguén pero compartindo a nosa reacción con alguén: “rir con”. Por exemplo: rir cun amigo da súa caída (el tamén ri).
- Rir voluntariamente ou non, pero cun fin ou obxectivo concreto: “rir para”. Por exemplo: rir co chiste dun profesor para quedar ben ou para o gabar.

Outro aspecto do riso é o seu control ou non, é dicir, a voluntariedade ou involuntariedade coa que rimos e a conseguinte natureza dese riso. Ten-

do en conta este aspecto atopámonos con varios tipos de risos. Vexamos algúns exemplos:

- Riso voluntario, natural e espontáneo: provocado por un estímulo real ou imaxinario, e sincero no seu móbil e dirección.
- Riso forzado: un riso totalmente voluntario, provocado por unha obriga exterior ou interior.
- Riso afectado: riso finxido para ocultar uns sentimentos, para protexernos ou mesmo para enganarnos a nós mesmos.
- Riso involuntario: ten un carácter involuntario e inconsciente, provocado e unido a un estímulo interno ou a un sentimento, como pode ser a ansiedade ou o nerviosismo.
- Riso social inapropiado: rir dalgún convidado/anfitrión.
- Riso contaxioso: aquel que, sen saber moi ben o motivo, se contaxia rapidamente.
- Riso por cóxegas: respondendo a un estímulo concreto (as cóxegas).
- Riso patolóxico ou paroxismal: un riso que implica perda de control e a non discriminación dos estímulos.

En canto ás motivacións do riso sívome da clasificación de Poyatos (1994b), de onde se pode deducir que se poden encadrar todos os risos existentes nalgún destes catro grandes grupos:

- Riso suscitado por situacións interactivas externas: participamos no estímulo.
- Riso suscitado por situacións non interactivas externas: non participamos activamente no estímulo.
- Riso suscitado por situacións interactivas internas: imaxinamos unha situación interactiva externa.
- Riso suscitado por situacións non interactivas internas: hai un estímulo interior.

Poyatos (1994b) refírese ao riso social e ás súas categorías funcionais e chega a distinguir até nove tipos de riso cos seus correspondentes subtipos:

1. Asociación:

• Riso de acordo	• Riso de flirteo
• Riso de deferencia ou cortesía	• Riso confirmador de alianza(s)
• Riso por solidariedade	• Riso do xogo
• Riso buscando alianza	• Riso compasivo
• Riso buscando estatus	• Riso de afecto e amor
• Riso adulator	

2. Agresión:

- Riso sedutor
- Riso satírico
- Riso desdenoso
- Riso desprezativo
- Riso burlón
- Riso escéptico
- Riso sarcástico
- Riso sardónico
- Riso de desafío ou de ameaza
- Riso cru
- Riso de invasión da intimidade

3. Medo

4. Ansiedade social:

- Riso por ansiedade social
- Riso de apertura
- Riso en actos e celebracións
- Riso dos actos sociais
- Riso por vergoña
- Riso por aglomeración
- Riso de estranxeiro
- Riso de alivio
- Tomar a risa algo

5. Leducia:

- Riso de boa sorte
- Riso de sorpresa
- Riso de saúde
- Riso de diversión
- Riso de satisfacción
- Riso de confianza en si mesmo
- Riso triunfal
- Riso pola desgraza allea

6. Tristeza:

- Riso de dó
- Riso dolorido
- Riso amargo

7. Comicidade e absurdo

8. Riso casual interactivo (que pode ser simplemente un riso cortés)

9. Riso de si mesmo (*autorriso*)

3.2.1.d. Os alternantes

Os alternantes paralingüísticos son vistos, dende o punto de vista de moitos investigadores, como feitos curiosos, pero aos que non se lles prestou nunca excesiva atención. Trátase de emisións non verbais, de carácter voluntario ou involuntario, conscientes ou non, máis ou menos artelladas e para as que non sempre temos un termo preciso. Forman parte, xa que logo, dos fenómenos pertencentes á paralinguaxe. Son, pois, cuasipalabras identificábeis e clasificábeis fonética e funcionalmente e que se empregan co mesmo valor semántico ca as palabras, pero a maioría delas precisan nomes e verbos para sinalalos.

Entre eles, atopamos sons coma o *siseo*, os *clics*, os ronquidos, os bramidos, os xemidos, os *chisteos*, os *bisbilloteos*, chamadas a animais, etc. Os alternantes forman parte dun vocabulario que os falantes coñecen pero que non está explícito en ningures. Isto é, non se estudan nas escolas, pe-

ro apréndense mediante a educación non formal e mediante a observación social.

Poyatos (1994b: 145-146) preséntanos as súas funcións principais:

- Expresar estados emocionais (*bab!* de incredulidade, *bffff!* de alivio) e sentimentos (*uff!* de cansazo, *iupiii!* de ledicia).
- Regular o mecanismo da conversa: unha ingresión de aire farínxea para pedir a palabra ou algúns *clics*.
- Representar algúns sons que non poderíamos describir: “*Plafff!*”, “*Glu-glu-glu*”, etc.
- Referirse a cualidades persoais: un son glotalizado cos labios pechados para indicar valentía ou moita vontade.
- Referirse a actividades: “*Ffffp!*” que indica a rapidez dunha cousa.
- Interaccionar cos animais para chamalos, para imitalos, etc.

Dentro dos alternantes pódense distinguir tres tipos ben marcados: os vocálicos, os non vocálicos e mais os silenciosos.

3.2.1.d.1. Os alternantes non vocálicos

Os alternantes consonánticos son aqueles que están compostos case exclusivamente por sons consonánticos e que teñen difícil designación. Normalmente empregarei nomes e verbos para me referir a eles (que ás veces dan problemas identificativos). Exemplos: “*Chssst*” (*chisteo* para avisar a alguén), “*Sssbhb*” (*siseo* como para pedir silencio).

3.2.1.d.2. Os alternantes vocálicos

Os alternantes vocálicos son os que combinan diferentes vogais para a súa expresión. Exemplos: *Ai!* (de dor), *Obhb!* (de admiración).

3.2.1.d.3. Os alternantes silenciosos

Son todas aquelas pausas momentáneas no discurso que teñan valor comunicativo (sexan ou non voluntarias). Son esas interrupcións, vacilacións, buscas do pensamento, para facer memoria, para evitar dicir algo, como pausas emocionais, etc. Exemplos: “*Teño quince... quero dicir, dezaseis anos*”, “*Como se di... iso de... esa cousa...*”.

3.2.2. A quinésica

Para Knapp (1992 [1980]) o comportamento quinésico —que el identifica nun primeiro momento co movemento do corpo— comprende os xestos, os movementos corporais, os das extremidades, as mans, a testa, os pés, as expresións faciais, a conduta dos ollos e mais a postura. Poyatos (1994a) engade, alén diso, que os referidos movementos poden ser conscientes ou inconscientes, illados ou combinados, aprendidos ou espontáneos, de percepción visual, audiovisual ou quinestésica, é dicir, táctil. A quinésica é, en resumo, o conxunto dos movementos e posicións que teñen valor comunicativo.

Todo aquilo que responda a esta definición pertencerá, tanto para Knapp como para Poyatos, á quinésica. Será este o senso no que empregarei o termo.

Unha vez definida a quinésica, é moi importante a distinción que se establece entre xestos, maneiras e posturas.

3.2.2.1.a. Os xestos

Os xestos son movementos conscientes ou inconscientes (fundamentalmente da testa, a cara ou as extremidades), dependentes ou independentes da linguaxe verbal-paralingüística, que alternan con ela ou aparecen simultaneamente, e que constitúen unha forma principal de comunicación. Por exemplo: os sorrisos cómplices e as chiscadelas de ollos.

3.2.2.1.b. As maneiras

As maneiras son máis ou menos conscientes e máis ou menos dinámicas, principalmente aprendidas e ritualizadas socialmente, poden alternar coas palabras ou ser simultáneas a elas. Por exemplo: o xeito de tusir, coa man diante da cara e o xesto facial que van ligados.

3.2.2.1.c. As posturas

As posturas son estáticas (se se movesen, serían maneiras), conscientes ou inconscientes, ritualizadas, e non ritualizadas. Poden comunicar, igual ca os xestos e as maneiras, o sexo, a posición social, a orixe cultural e o estado de ánimo entre outras cousas. Por exemplo, a postura que temos ao estar en pé ou sentados, etc.

3.3. *Até que punto complementa a comunicación oral e até que punto comunica por si mesma?*

Algúns psicólogos que estudan a postura corporal din que os brazos e as pernas cruzadas indican pouca receptividade para a conversa, e afirman tamén que cruzar e descruzar continuamente as pernas, como tamén ter os dedos na mesa, mover moito as pernas, xogar coas mans, etc. son mostras claras de inseguridade e nerviosismo.

Podemos medir a importancia da comunicación se pensamos nun contexto onde esta non exista. Por exemplo, nunha conversa telefónica tradicional (sen videoconferencia), onde non vemos a outra persoa resúltanos máis complicado entender absolutamente todo o que nos di a outra persoa (percibimos a *vox*, mais non o *motum*). Por iso neste tipo de conversas empregamos elementos que substitúan a xestualidade (servímonos de sinais conversacionais que funcionan moitas veces como marcadores do discurso...).

Se falamos das nosas relacións cotiás sabemos que os xestos transmiten moito máis do que dicimos, reforzan as nosas intervencións orais e ás veces mesmo poden contradicir o que dicimos coas nosas palabras.

A quinésica ten unha funcionalidade ben práctica: axúdanos a explicarnos, soluciona conflitos verbais e sérvenos para establecer relacións nalgúns casos onde as palabras non abundan para expresar os nosos sentimentos.

Por estes ou outros factores, xestualizamos moito máis cando sabemos que nos están a observar ou, por exemplo, cando precisamos facernos entender por alguén que fala (ou pensa) dunha maneira diferente da nosa.

A paralinguaxe e a quinésica poden aparecer dos seguintes xeitos:

- a) Simultaneamente á linguaxe verbal, superpostas a ela.
- b) Como substitutos sintácticos da linguaxe verbal, alternando coas palabras na mesma frase.
- c) Independentemente da linguaxe verbal, onde a paralinguaxe constitúe unha frase sen ningunha ambigüidade, acompañada pola quinésica.

4. A MIÑA PROPOSTA DE ANÁLISE

4.1. *A nivel teórico*

Como xa mencionaba noutros artigos (Rivas 2006, no prelo) achei as propostas de Poyatos (1994a, 1994b), Bouvet (2001) e Birdwhistell (1972 [1970]) moi interesantes e foron eses os modelos que orientaron o meu traballo cara á análise dos comportamentos non verbais.

Velaquí unha listaxe das diferentes posibilidades de movementos que aprendín nas obras destes tres autores e que incorporei ás miñas fichas de análise.

A. O movemento dos ollos

Os ollos son esenciais para entender a información que se nos transmite coa produción oral. Transmítennos moitísima expresividade, en función da persoa e da cultura. Os movementos dos ollos estabelécense arredor destes dous planos:

A.1. Orientación

Dentro das posibilidades de orientación da ollada que se nos presentan, distinguimos fundamentalmente tres:

A ollada dirixida cara ao interlocutor.

A ollada dirixida cara a un punto concreto.

A ollada dirixida nunha dirección para executar algún movemento.

A.2. Abertura

Moitas veces esta abertura está ligada ao movemento das pálpebras que, á súa vez, tamén dependen da forma e dos movementos das pestanas.

B. O movemento das cellas

Este movemento resúmese en dous tipos fundamentais: o de elevación e o de pregamento.

B.1. Elevación

Este movemento amosa distintos significados que se reparten en dous campos semánticos ben distinguidos: a deixe anafórica e mais a sorpresa (con todas as modalidades que esta pode adoptar). Dentro dos movementos de elevación das cellas, hai dúas posibilidades:

Que o movemento de elevación das cellas vaia acompañado doutras mudanzas do rostro. Calquera variación da produción mímica conleva outra variación na expresión da emoción. Pode ir dende unha forte sorpresa até unha expresión moderada.

Que o movemento de elevación das cellas non estea acompañado de mudanza ningunha na expresión.

B.2. Pregamento

Os movementos de pregamento poden representar tres campos semánticos diferentes: ora malestar, ora esforzo, ora reflexión.

Así, os rapaces pequenos indican con estes movementos os seus estados de insatisfacción, malestar e cólera. A maior parte das veces, cando pregamos as cellas, os ollos tenden a pecharse.

C. O movemento da testa

C.1. Inclinación e elevación vertical

A testa adoita elevarse a miúdo. Os movementos que facemos coa testa cara arriba —sen adiantala nin retrasala— remarcen a idea de seguir engadindo cousas (por exemplo nunha enumeración).

C.2. Inclinación lateral

Os movementos que observou Bouvet (2001) sobre a inclinación lateral son unha proxección metafórica que ten a súa orixe nas experiencias do desprazamento.

Tamén poden indicar a duración e mais unha actividade do pensamento (como a consecuencia, a dedución e tamén a intención).

D. O movemento do tronco e dos ombreiros

D.1. Arriba ou abaixo

Acompaña o movemento de testa de arriba-abaixo e ten o mesmo significado ca os anteriores movementos descritos para a testa.

D.2. Adiante ou atrás

Estes movementos indican un rexeitamento e unha oposición ao que se di, ao que se oe, ou a outras reaccións de calquera outro tipo.

E. O movemento da boca

Úsanse sobre todo para facer acenos, para imitar e esaxerar a posición da boca doutras persoas, para pechar con forza os beizos e para sorrir.

F. O movemento das mans

Estes movementos clasifícanse en concretos ou abstractos. Os movementos concretos denomínoos tamén icónicos e os abstractos, metafóricos.

Os xestos icónicos teñen sempre unha forte relación formal co contido das palabras. Poden achegar unha expresión paralela ao que se está a dicir ou dar un significado diferente e complementario do discurso lingüístico.

Os xestos metafóricos, do mesmo xeito ca os icónicos, ofrecen unha imaxe, pero neste caso referida a un obxecto abstracto.

4.2. A nivel práctico ou como se pode representar o movemento?

Esta é unha das cuestións que máis preocuparon aos investigadores nas últimas décadas. Algúns autores optaron por unha simple descrición verbal dos fenómenos quinésicos estudados (Corraze 1980), outros por debuxos que ían acompañados dunha descrición (Birdwhistell 2005 [1984], Pease 1988), outros unha serie de fotografías comentadas (Indij 2006) e máis recentemente, tamén outros formatos coma o vídeo e programas informáticos deseñados para a ocasión (Galhano Rodrigues 2007). Eu, como non podía ser doutro xeito no século XXI, vállome de todos os medios que teño ao meu dispor (a gravación en vídeo, o audio, os fotogramas dos momentos con maior tensión xestual e os programas informáticos para a análise).

Seguindo as indicacións feitas por Duranti (2000 [1997]) e por Calsamiglia e Tusón (1999), en novembro de 2003 realicei nun bar de Carnota dúas sesións de gravación en vídeo cun monologuista, das que escollín a denominada “No ximnasio” para o meu traballo de investigación.

Despois fixen unha transcrición conversacional do texto oral e elixín os doce fragmentos que, ao meu ver, eran máis relevantes para analizar polo miúdo no que respecta ao nivel non verbal.

En canto á metodoloxía da análise, optei por seguir a concepción da *estrutura tripla básica* da comunicación humana de Poyatos (1994 a, 1994b) e as consecuencias teóricas e analíticas que se derivan da mesma, concibindo a comunicación humana como un todo indisolúbel no que a fala non se pode dissociar do comportamento non verbal. Finalmente, tamén seguí o modelo concreto de análise aplicado por Bouvet (2001) no seu estudo do comportamento non verbal dunha contacontos infantil e a súa proposta descritiva (adaptando o modelo de fichas do seu traballo) e interpretativa.

A seguir ofrezco as convencións de transcrición conversacional e quinésica que apliquei ao longo do meu traballo.

4.3. Convencións de transcrición conversacional

As convencións de transcrición que emprego para transcribir os textos (ben na transcrición completa, ben nas fichas de análise) son as que seguen:

a) Numero todas as liñas entoativas. Cada número indicará un segmento de fala unitario dende o punto de vista entoativo.

b) Marcarei as pausas e os silencios do seguinte xeito:

- .. Indicará unha pausa curta (entre 0 e 0,5 segundos)
- ... Indicará unha pausa longa (entre 0,5 e 1 segundo)
- <2> Indicará unha pausa máis longa (indicarei o número de segundos)

c) A prosodia e a entoación:

- { } Entre chaves marcarei o segmento ao que afecta o fenómeno
- [a] Marcarei así os rexistros máis altos ou agudos
- [b] Marcarei así os rexistros máis baixos ou graves
- [f] Marcarei así unha enunciación *fortis* (máis forte)
- [p] Marcarei así unha enunciación *piano* (máis suave)
- [ac] Marcarei así un fragmento acelerado ou máis rápido
- [dc] Marcarei así un fragmento decelerado ou máis lento
- [st] Marcarei así un ritmo en *staccato* ⁵(ou picado)

d) Os grupos melódicos finais aparecerán representados así:

- Última ou dúas últimas sílabas ascendentes
- Última ou dúas últimas sílabas descendentes
- Última ou dúas últimas sílabas sostidas
- Ton truncado (xeralmente por interrupción)

e) Signos non lingüísticos e paralingüísticos

- hhh Exhalación
- he he Risos
- [] Outros comentarios que inclúo

Estas convencións de transcripción están adaptadas do traballo de Celso Álvarez Cáccamo (1990). Alén destas convencións formais, hai outros detalles máis especificamente lingüísticos que quero salientar:

5. O *staccato* ou picado designa un tipo de articulación no que as sílabas se executan con suspensión entre elas, facendo entrecortadas.

- 1.- Na transcripción do texto segúin a normativa gráfica vixente, pero con algunhas particularidades propias dos textos orais.
- 2.- A primeira consoante dos grupos cultos non a representei nos casos en que non se pronuncia (i.e. *xinasio*). De igual xeito, respectei a oralidade do texto e transcribín a conxunción copulativa *e* como *i* onde se realizaba ese son.
- 3.- Como norma xeral non hai indicación tipográfica para os castelanismos. Respecto o emprego de *g* e *j* nas palabras castelás que o precisen (*gilipollas*, *joder*).

4.4. Convencións de transcripción quinésica empregadas nas fichas de análise

CELLAS

- ✓✓ Pregadas
- — En posición normal
- ↖ — Cella esquerda erguida
- ↗ Cella dereita erguida
- ↙ — Cella esquerda baixa
- ↘ Cella dereita baixa

OLLADA

- ○ Chiscadela do ollo esquerdo
- — Chiscadela do ollo dereito
- ○ Arriba
- ○ Abaixo
- ○ Esquerda
- ○ Dereita
- ○ Arriba esquerda
- ○ Arriba dereita
- ○ Abaixo esquerda
- ○ Abaixo dereita
- ○ Ollos moi abertos
- ○ Ollos entreabertos
- ● Ollos pechados
- ⊗ ⊗ Capelexar voluntariamente
- [i] Ollada cara ao interlocutor (audiencia)
- [L] Ollada cara ao lonxe

BOCA

- ◁ Boca torta cara á esquerda
- ▷ Boca torta cara á dereita
-) Sorriso suave
- ⌢ Sorriso con dentes
- ⊖ Boca cara abaixo
- ⊕ Boca moi aberta
- ✕✕ Mastigando

TESTA

- Posición base
- ◊ Inclínada cara á esquerda
- ◊ Inclínada cara á dereita
- Inclínada cara arriba
- Inclínada cara abaixo
- Movementos con volta á base:
- arriba
- Abaixo
- Esquerda
- Dereita
- Arriba esquerda
- Arriba dereita
- Abaixo esquerda
- Abaixo dereita

OMBREIROS		BRAZOS	
	Dereitos, relaxados		Movement circular cara á esquerda e volta á base
	Cargados, erguidos		Movement circular cara á dereita e volta á base
	Ombreiro esquerdo erguido		Abertura do brazo cara á esquerda
	Ombreiro dereito erguido		Abertura do brazo cara á dereita
	Ombreiros caídos		Elevación dos dous brazos cara arriba
	Ombreiro esquerdo caído		Brazo esquerdo estendido e brazo dereito dobrado
	Ombreiro dereito caído		Brazo dereito estendido e brazo esquerdo dobrado
	Ombreiro esquerdo adiantado		Mans detrás da caluga
	Ombreiro dereito adiantado		
	Ombreiro esquerdo retrasado		
	Ombreiro dereito retrasado		
	Tronco botado cara adiante		
	Tronco botado cara atrás		
	Tronco inclinado cara á esquerda		
	Tronco inclinado cara á dereita		

N B.₁ - A dereita e a esquerda sempre son as do espectador, segundo se ven as imaxes.

N B.₂ - Cando algún símbolo vai entre parénteses indica que a realización é lixeiramente máis suave.

N B.₃ - A maior parte dos símbolos son adaptacións de símbolos que tomei de Po-yatos (1994b), Birdwhistell (1979) e Bouvet (2001). Os símbolos que non aparecen recollidos en ningún destes autores creínos eu.

4.5. Exemplo dunha das miñas fichas de análise

O sistema de fichas que emprego para cada fragmento funciona coma un heptagrama, é dicir, son sete liñas onde represento os movementos dos diferentes niveis: as cellas, a ollada, a boca, a fala, a testa, os ombreiros e os brazos.

Tamén escollín unha serie de fotogramas do vídeo que me axuden a relacionar a enunciación verbal coas imaxes e que constitúen unha parte moi importante da miña análise. O número de fotogramas escollidos en cada caso variará en función dos comportamentos non verbais que se produzan e da súa complexidade. Cada fotograma irá acompañado, ao pé da foto, dun número e dunha letra que o identifican. O número indica a ficha de análise á que pertence; a letra, a orde cronolóxica na que se producen. Alén diso, aparece na parte dereita do pé, marcado en negra, o treito conversacional co que se corresponde.

Deseguido achego un exemplo de transcripción conversacional dun fragmento e tamén unha ficha coas anotacións quinésicas correspondentes.

75 ... i tu inxenuamente dices
76 .. nÁ:
77 .. si a mí como estos no::
78 .. no me apetece

Fotograma 4-B
(76) nÁ:

CELLAS	— — —
OLLADA	pp 00 00 [i] [i] [i]
BOCA	— — —
TESTA	.. nÁ: .. si a mí como estos no:: (76-77)
OMBREIROS	Y T (Y)
BRAZOS	— — —

5. CONCLUSIÓN OU E AGORA, QUE?

A xeito de conclusións vou presentar unicamente unhas breves ideas e algunha recomendación para os estudos que, seguramente, agromarán no futuro.

- 1.- Neste traballo intentei mostrar mediante un pequeno percorrido pola comunicación non verbal que os estudos realizados até o momento son, a pesar das súas deficiencias, valiosísimos, pero desgraciadamente tamén escasos e insuficientes para termos un coñecemento profundo

de como funciona a xestualidade e, en xeral, “o non verbal” nas diferentes comunidades.

- 2.- Con respecto á nosa comunidade “galega” os traballos son inexistentes. Creo que non podemos deixar que pase un tren dos estudos da comunicación non verbal por diante nosa e deixalo marchar. Reitero o meu agradecemento ao ILG polo esforzo que fixo neste simposio sobre a oralidade e, dun xeito máis egoísta, por lle facer un pequeno oco a unha disciplina como a comunicación non verbal, esquecida tantas e tantas veces.
- 3.- É importantísimo para os estudos da comunicación non verbal, pero tamén para a Lingüística, que a quinésica sexa incorporada (na medida das posibilidades de cada investigación) a calquera análise comunicativa que se leve a cabo.
- 4.- Paréceme imprescindible, como xa dixeron, traballarmos en conxunto con investigadores especialistas noutras áreas (coma a etnoloxía, a psicoloxía, a antropoloxía, a socioloxía, a informática, etc.) porque só dende a interdisciplinariedade poderemos obter unha visión máis ampla e real do obxecto de estudo.
- 5.- Como se pode representar o movemento? Por definición, o movemento non pode ser capturado pero, de axudámonos dos novos medios dixitais (vídeo —por suposto—, e programas informáticos axeitados) será moito máis sinxelo recoller con comodidade e exactitude todos os comportamentos non verbais que observamos.

Espero que sirvan estas liñas para situar o estado da investigación da comunicación non verbal e que sexan unha axuda para calquera persoa que queira comezar o seu traballo sobre algún dos temas que ficaron abertos.

BIBLIOGRAFÍA

- Álvarez Cáccamo, Celso (1990): *The institutionalization of Galician: linguistic practices, power and ideology in public discourse*. Tese de Doutoramento. Universidade de California, Berkeley.
- Austin, Gilbert (1966 [1806]): *Chironomia, or a treatise on rhetorical delivery*. Ed. Mary Margaret Robb & Lester Thonssen. Carbondale: Southern Illinois University Press.
- Birdwhistell, Ray L. (1952): *Introduction to kinesics. An annotation system for analysis of body motion and gesture*. Louisville: University of Louisville Press.

- Birdwhistell, Ray L. (1972 [1970]): *Kinesics and context: essays on body motion communication*. Nova York: Ballantine Books.
- Birdwhistell, Ray L. (1979): *El lenguaje de la expresión*. Barcelona: Editorial Gustavo Gili.
- Birdwhistell, Ray L. (2005 [1984]): "Un ejercicio de kinésica y de lingüística: la escena del cigarrillo", in Gregory Bateson et al., *La nueva comunicación*. Ed. Yves Winkin. Barcelona: Kairós, 166-97.
- Bouvet, Danielle (2001): *La dimension corporelle de la parole. Les marques posturo-mimo-gestuelles de la parole, leurs aspects métonymiques et métephoriques, et leur rôle au cours d'un récit*. Paris: Peeters.
- Cabeza, Carmen (2000): "Comunicación visual e linguas de signos", in Fernando Ramallo; Gabriel Rei Doval & Xoán Paulo Rodríguez Yáñez (eds.): *Manual de Ciencias da Linguaxe*. Vigo: Xerais, 139-172.
- Calsamiglia Blancafort, Helena & Amparo Tusón Valls (1999): *Las cosas del decir. Manual de análisis del discurso*. Barcelona: Ariel.
- Corraze, Jacques (1980): *Les communications non-verbales*. Paris: Presses Universitaires de France.
- Danguitsis, C. (1943): *Étude descriptive du dialecte de Démirdési. Brousse, Asie Mineure*. París: Maisonneuve.
- Darwin, Charles (2003 [1872]): *The expression of emotion in man and animals*. Boston: Indypublish.
- De Jorio, Andrea (2000 [1832]): *Gesture in Naples and gesture in classical antiquity by Andrea de Jorio*. Traducción, introducción e notas de Adam Kendon. Bloomington: Indiana University Press. Trad. de *La mimica degli antichi investigata nel gestire napoletano*. Nápoles: Dalla stamperia e cartiera del Fibreno.
- Díez Coronado, M.ª Ángeles (2003): *Retórica y representación: historia y teoría de la "actio"*. Logroño: Instituto de Estudios Riojanos.
- Duranti, Alessandro (2000 [1997]): *Antropología lingüística*. Madrid: Cambridge University Press. Trad. de *Linguistic anthropology*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Efron, David (1972): *Gesture, race and culture; a tentative study of the spatio-temporal and "linguistic" aspects of the gestural behavior of eastern Jews and southern Italians in New York City, living under similar as well as different environmental conditions*. A Haia: Mouton.
- Ekman, Paul & Wallace Friesen (1969): "The repertoire of nonverbal behavior: categories, origins, usage and coding", *Semiotica* 1, 49-98.
- Galhano Rodrigues, Isabel Maria (2007): *O Corpo e a fala. Sinais verbais e não-verbais na interação face a face*. Lisboa: Fundação Calouste Gulbenkian.
- Geiger, P. & R. Weiss (1950-1959): *Atlas der schweizerischen Volkskunde*. Erlenbach-Zurich: Eugen Rentsch.

- Hall, Edward T. (1959): *The Silent Language*. Nova York: Doubleday & Co.
- Hall, Edward T. (2005 [1968]). "Proxémica", in Gregory Bateson et al.: *La nueva comunicación*. Ed. Yves Winkin. Barcelona: Kairós, 198-229. Trad. de "Proxemics", *Current Anthropology* 9/2-3, 95-108.
- Indij, Guido (2006): *Sin palabras. Gestuario argentino. Speechless. A Dictionary of Argentine Gestures*, Bos Aires: La marca editora.
- Knapp, Mark L. (1992 [1980]). *La comunicación no verbal. El cuerpo y el entorno*. Barcelona: Paidós. Trad. de *Essentials of nonverbal communication*. New York: Holt, Rinehart and Winston.
- Meo Zilio, Giovanni (1961): *El lenguaje de los gestos en el Río de la Plata*, Montevideo: Libertad.
- Meo Zilio, Giovanni & Silvia Mejía (1980-1983): *Diccionario de gestos: España e Hispanoamérica*. Bogotá: Instituto Caro y Cuervo.
- Payrató, Lluís (1991): *Assaig de dialectologia gestual. Aproximació al repertori d'emblemes del català de Barcelona*. Tese de Doutoramento. Universitat de Barcelona [microficha].
- Payrató, Lluís (1993): "A pragmatic view on autonomous gestures: A first repertoire of Catalan emblems", *Journal of Pragmatics* 20, 193-316.
- Payrató, Lluís (1994): "Emblema: quan el gest ho és tot", *Revista d'etnologia catalana* 4, 20-31.
- Payrató, Lluís (2006): "Breus apunts introductoris per a un projecte de dialectologia catalana del gest", in *Estudis de llengua i literatura catalanes LII. Miscel·lània Joan Veny* 8, Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 309-322.
- Payrató, Lluís; Núria Alturo & Marta Payà (2004): *Les fronteres del llenguatge. Lingüística i comunicació no verbal*. Barcelona: Universitat de Barcelona.
- Pease, Allan (1988): *El lenguaje del cuerpo. Cómo leer el pensamiento de los demás a través de sus gestos*. Barcelona: Paidós.
- Pfungst, Oskar (2000 [1907]): *Clever Hans (The Horse of Mr. von Osten)*. Ed. de Robert H. Wozniak. Bristol: Thoemmes Press. Trad. de *Das Pferd des Herrn von Osten (der Kluge Hans); ein Beitrag zur experimentellen Tier- und Menschen-psychologie*. Leipzig: Johann Ambrosius Barth.
- Posner, R. et al. (eds.) (no prelo): *The Berlin dictionary of Everyday Gestures*. Berlín: Weidler. [Versión electrónica: <http://www.ims.uni-stuttgart.de/projekte/nite/BLAG/>]
- Poyatos, Fernando (1994a): *La comunicación no verbal. I. Cultura, lenguaje y conversación*. Madrid: Istmo.
- Poyatos, Fernando (1994b): *La comunicación no verbal. II. Paralenguaje, kinésica e interacción*. Madrid: Istmo.
- Poyatos, Fernando (2003): "Los comportamientos no verbales como contexto y entorno del discurso oral", *Oralia* 6, 283-307.

Rivas, Aitor (2006): "A retranca na quinésica dun contacontos", *A Trabe de Ouro* 67, 323-342.

Rivas, Aitor (no prelo): "No ximnasio: análise quinésica do relato dun contacontos", in *Actas do VIII Congreso Internacional de Estudos Galegos. Galicia do outro lado do Atlántico – voces reunidas na Babía*.

Rohlf, G. (1959): "Influence des éléments autochtones sur les langues romanes (Problèmes de géographie linguistique)", *Actes du Colloque International de Civilisations, Littératures et Langues Romanes*, Bucarest, 240-247.

Wojdel, A. & L.J.M. Rothkrantz (2005): "Parametric Generation of Facial Expressions Based on FACS.", *Computer Graphics Forum* 24 (4), 743-757.

ADQUISICIÓN DA LINGUA

Miguel Pérez Pereira

Universidade de Santiago de Compostela

1. INTRODUCCIÓN

A presentación que vai seguir realízase desde a ollada dun psicólogo evolutivo que, como tal, está interesado pola descrición do cambio da linguaxe que se produce co desenvolvemento psicolóxico e tamén pola interpretación e explicación deses cambios. Dada a limitación de tempo e a relativamente grande cantidade de información que existe xa sobre da adquisición do galego, tiven necesariamente que tomar unha decisión sobre o tipo de información que ía escoller e sobre a que realizar a exposición. Cingui-meime, logo, ao que ocorre no primeiro desenvolvemento lingüístico, ata aproximadamente os 30 meses de idade, e aos datos que proveñen da investigación que realizamos para construír a versión galega das escalas MacArthur-Bates, denominadas Inventarios do Desenvolvemento de Habilidades Comunicativas (IDHC) (Pérez Pereira & García Soto 2003; Pérez Pereira & Resches 2007). Estes datos son de carácter cuantitativo e, polo tanto, permiten certo tipo de análises, pero non outros de tipo máis cualitativo e que teñan en conta o uso no contexto.

A escala fai unha avaliación do desenvolvemento comunicativo prelingüístico e da capacidade de comprensión e produción inicial da linguaxe no seus aspectos léxicos, morfolóxicos e sintácticos. Ten o formato dun inventario paterno, é dicir, dunha listaxe de preguntas moi concretas que se lle fan aos pais dos nenos. Traballando con nenos moi cativos é difícil poder avaliar o seu desenvolvemento lingüístico mediante probas estandarizadas (tests), porque os pequenos no entran na situación artificial que creamos. Tampouco o método de observación é moi útil porque esixe longas horas de observación e rexistro dos intercambios verbais para poder ter un corpus representativo da capacidade real dos nenos destas idades. Ao seren as emisións lingüísticas moi escasas, os métodos que serven para rapaces máis maiores non teñen sentido con bebés ou nenos moi pequeniños. Os pais, por outra

banda, son excelentes informantes das habilidades dos seus fillos pequenos. Os estudos que hai sobre a fiabilidade e a validez da versión galega das escalas MacArthur e sobre a versión norteamericana e do español de México indican unhas excelentes propiedades psicométricas das escalas (Fenson et al. 2007; Jackson-Maldonado et al. 2003; Pérez Pereira & García Soto 2003, Pérez Pereira & Resches 2007), o que as converte nun instrumento fiable e válido para avaliar a primeira linguaxe.

Primeiramente presentarei algúns datos da mostra que empregamos no noso estudo. A investigación realizouse sobre 1077 nenos e nenas, aínda que seguimos a ampliar a mostra. 377 entre 8 e 15 meses, aos pais dos que aplicamos a forma para nenos pequenos (Palabras e Xestos), e 700 nenos entre 16 e 30 meses, a cuxos pais aplicamos a forma para os nenos máis maiores (Palabras e Oracións). O 66,5% dos nenos proviñan de medio familiar no que estaban en contacto con dúas linguas, nunha ampla variedade de situacións, e o 33,5% restante vivía en familias nas que o galego era a única lingua de uso. O nivel de estudos das nais era 39,9% con estudos primarios, 36,8% medios, e 22,3% con estudos universitarios, tamén había un 1% con un nivel de estudos inferior ao primario. O nivel de estudos dos pais era algo inferior ao das nais.

2. DESENVOLVEMENTO LÉXICO INICIAL

En primeiro lugar vou presentar un par de figuras sobre os resultados que atopamos relativos á comprensión e a produción de vocabulario entre os 8 e os 15 meses de idade (ver Figuras 1 e 2). As gráficas mostran os resultados para os bebés que ocupan os percentís 10, 25, 50, 75, e 90. Indicarei que os especialistas en trastornos da linguaxe consideran que unha puntuación centil por baixo do 10 sería indicativa de trastorno (Bishop 1997), o cal quer dicir que os datos que ofrezco están dentro da variación “normal”, non indicativa necesariamente de trastorno.

A figura 1 indica que os bebés de 8 meses xa comprenden algunhas expresións lingüísticas como interxeccións e sons de animais e cousas, frases feitas e rutinas (adeus, ola, ¡caca!...), esencialmente, e frases en contexto (*dáme, ¡mira!*...), e que durante os 7 meses seguintes comprenderán moitas máis, ata chegar os nenos de 15 meses que se sitúan nunha posición intermedia a unhas 160 palabras. Obviamente, o contexto facilita moito a interpretación e comprensión dos nenos.

Outra información que se desprende da figura 1 é a grande variación individual que existe entre os nenos. As diferenzas son moi importantes xa desde o comezo. Hai pequenos que aos 11 meses non comprenden apenas

ningunha palabra (percentil 10), mentres que a esa mesma idade outros xa coñecen unhas 175 (percentil 90).

Figura 1.- Comprensión de vocabulario de 8 a 15 meses.

Figura 2.- Producción de vocabulario de 8 a 15 meses.

Se comparamos a evolución da comprensión coa da produción entre os 8 e 15 meses de idade, podemos comprobar que a produción (ver figura 2) de palabras é moito menor que a comprensión. Existe unha importante disociación, como dixeron Bates et al. (1995), entre a capacidade de comprensión e a de produción nestas primeiras idades do desenvolvemento da linguaxe. Tamén podemos apreciar que a adquisición do vocabulario comeza realmente sobre dos 12 meses nos nenos de nivel medio, e o seu incremento é moito máis lento que na comprensión. Ao final do período (15 meses) o promedio dos nenos ten unhas 43 palabras diferentes no seu repertorio léxico. As diferenzas individuais aumentan progresivamente en produción, a medida que aumenta o repertorio léxico.

A meirande parte das palabras que se producen entre os 8 e os 15 meses son palabras moi relacionadas coa expresión de afectos, aceptacións e negacións, ou teñen un carácter eminentemente pragmático, moi relacionado co seu uso en situacións ben coñecidas para os nenos, como son rutinas da vida diaria (baño, comida, ir a durmir...) e xogos que realizan frecuentemente cos pais (Barrett 1995; Hoff 2001; Tomasello 2003).

O tipo de palabras máis frecuentes producidas polos nenos de 8, 12 e 15 meses aparecen na figura 3. Para interpretar esta figura, hai que considerar que aquelas palabras que non chegan a unha media de 1 non son producidas pola maioría dos nenos dese grupo de idade.

Apréciase que os bebés aos 8 meses só producen, como moito, unha interxección, por regra xeral. Aos 12 meses, as palabras máis frecuentemente usadas polos nenos son, por esta orde decrecente, interxeccións (*ab, ¡bum!, ai*), fórmulas (*vale, ¡caca!, adeus, ola, a durmir, ¡pumba!*), palabras para designar persoas e xente (*mamá, papá*), alimentos (*auga, pan*), e animais (*guauguau ou can*).

Aos 15 meses, ademais das categorías anteriores, que seguen mantendo a mesma xerarquía de uso cun maior número de exemplares, aparecen xa algúns verbos (*da, cae*), palabras para partes do corpo (*dedo, man, cu*) ou utensilios que hai na casa (*biberón, tele*). Tamén aparece o primeiro cualificativo (frecuentemente *mala*, cando rifa coa nai), e un cuantificador (*máis*).

Figura 3.- Número medio de tipo de palabras producidas aos 8, 12 e 15 meses.

Apréciase que os bebés aos 8 meses só producen, como moito, unha interxección, por regra xeral. Aos 12 meses, as palabras máis frecuentemente usadas polos nenos son, por esta orde decrecente, interxeccións (*ab, ¡bum!, ai*), fórmulas (*vale, ¡caca!, adeus, ola, a durmir, ¡pumba!*), palabras para designar persoas e xente (*mamá, papá*), alimentos (*auga, pan*), e animais (*guauguau ou can*).

Aos 15 meses, ademais das categorías anteriores, que seguen mantendo a mesma xerarquía de uso cun maior número de exemplares, aparecen xa algúns verbos (*da, cae*), palabras para partes do corpo (*dedo, man, cu*) ou utensilios que hai na casa (*biberón, tele*). Tamén aparece o primeiro cualificativo (frecuentemente *mala*, cando rifa coa nai), un cuantificador (*máis*).

Como se pode apreciar, son palabras con moi escaso contido representativo, que se usan esencialmente para a expresión de emocións (dor, sorpresa...), aceptación dun ofrecemento ou proposta do adulto, acompañamento de accións (*¡bum!*, cando come) ou asociadas a situacións de rutinas familiares (*a durmir* cando os van deitar, ou *caca* para indicar algo sucio ou que non se debe tocar, *adeus* en situacións de despedida, etc.) ou xogos (*¡pumba!* cando derruba unha torre de cubos xogando coa nai, ou *da* en situacións de xogo de dar e coller). Ditas expresións úsanse en contextos de acción conxunta ou de xogo cun adulto, e están moi fortemente asociadas a eles, sendo, logo, o seu uso moi contextualizado e tendo un carácter moi pragmático (Barrett 1995; Bloom 2000; Hoff 2001; Tomasello 2003). Os nenos memorizan a palabra asociada a un contexto de actividade que ten un sentido e clara motivación para eles. A palabra asóciase a ese evento e cando están en circunstancias para eles semellantes a ese evento, a empregarán (Bloom 2000). De aí que as primeiras palabras se asocien a contextos moi determinados e presenten unha característica distintiva: a súa contextualización, e tamén o trazo complementario da carencia de xeneralización. As primeiras palabras non se usan en contextos diferentes para referirse ao mesmo obxecto ou acción. Non teñen aínda o carácter conceptual que permitirá o uso da mesma palabra para referirse ao mesmo tipo de obxectos, características, eventos ou accións, que constitúen esa categoría. Por exemplo, e usando o mesmo exemplo anteriormente citado, os bebés dirán *¡pumba!* na situación de xogo de construción de torres coa nai cando o neno ou a nena derruba a torre coa man, pero non noutras situacións diferentes semellantes como cando tira un cacho de pan da mesa ou cando alguén derruba algo.

Haberá, logo, unha clara diferenza cualitativa entre este período inicial e o que vai ocorrer despois, cando os pequenos xa empezarán a empregar moitas palabras para referirse a obxectos, propiedades, accións, acontecementos e estados.

É importante destacar que estas primeiras palabras ou expresións feitas non se pronuncian igual que o modelo adulto, algo que é típico dado o escaso control do aparello bucofonador que teñen os nenos a estas idades. Así, *biberón* dise *bibe*, e *a durmir* poden pronuncialo como *a mimí*, e ten o carácter dunha expresión completa (como se fose en si mesma unha palabra), sen diferenciación dos elementos constituíntes (frase feita ou conxelada).

Os datos recollidos con nenos máis maiores indican que hai un importante incremento do vocabulario entre os 16 e os 30 meses (ver Figura 4). O repertorio léxico pasa dunhas 88 palabras de media ao comezo deste período a practicamente 500 palabras aos 30 meses. A aprendizaxe de novas palabras realízase neste período a un ritmo moito máis rápido que anteriormente.

Figura 4.- Producción de palabras 16-30 meses: Puntuacións centís.

De novo aprécianse marcadas diferenzas individuais. Nenos de 16 meses que se sitúan no percentil 10 teñen un repertorio dunhas 8 palabras, mentres que os que se sitúan no percentil 90 teñen unhas 353. Ao final deste treito evolutivo, cando teñen 30 meses, os que se sitúan na franxa baixa (percentil 10) teñen unhas 275 palabras; pola contra os nenos que teñen un elevado desenvolvemento (percentil 90) dispoñen dunhas 686.

Podemos apreciar tamén que non existe un único punto no que se dea o chamado *vocabulary spurt* (McShane 1980; Dromi 1987) ou explosión de vocabulario, senón varios puntos de inflexión, a partir do inicial aos 19 meses. Os datos coinciden con investigacións recentes que indican que o fenómeno da explosión do vocabulario non é xeral, senón que ten lugar só nalgúns casos (Mervis & Bertrand 1995; Ganger & Brent 2004).

A curva xeral da evolución léxica é moi semellante á atopada no estudo doutras linguas, como o euskera, francés, español de México ou inglés dos EEUU, tal como se pode observar na figura 5, que recolle a media de palabras producidas nos diferentes grupos de idade en nenos falantes destas linguas (Kern 2003; Jackson-Maldonado et al. 2003; Fenson et al. 2007; Arratibel et al. 2005; Pérez Pereira et al. 2007).

Figura 5.- Media de producción de palabras en diferentes mostras.

As palabras máis frecuentes nos nenos deste treito evolutivo aparecen representadas de forma gráfica na figura 6. Nela represéntase o número medio de tipo de palabras producidas aos 16, 24 e aos 30 meses, para poder ter unha impresión rápida dos cambios acontecidos neste treito.

Aos 16 meses as categorías máis abundosas, por esta orde, son os verbos, nomes para alimentos, utensilios que hai na casa, fórmulas, palabras para denominar xente e persoas, nomes para animais, interxeccións, mobles, palabras para denominar partes do corpo, vehículos e xoguetes. Como se pode apreciar, o repertorio léxico está agora integrado esencialmente por palabras que teñen un contido claramente referencial, que reflicte os cambios que están a producirse na capacidade representativa dos nenos, co progreso na capacidade de representación conceptual. A meirande parte das palabras son verbos, que esencialmente se refiren a actividades (*abrir, xogar, comer, subir, andar, correr, dar, coller, lavar, romper, beber, bañar, caer, pegar, traer, quitar, pintar, morder...*), aínda que hai algúns verbos referidos a procesos e estados (*querer, durmir, doer, ter, poder, axudar, ser...*); tamén se encontran palabras doutras categorías, relacionadas con obxectos, seres e persoas cos que están familiarizados ou que teñen relevancia ou son atractivos para os pequenos (*pan, auga, galleta, leite, zume, chocolate, caramelo, can, gato, galiña, elefante, león, mesa, cama, sofá, biberón, tele, teléfono, porta, pelo, dedo, cu, ollo, boca, nariz, mamá, papá, avoa, madriña, tía, neno*, ou o nome propio dun familiar, *coche, tren, barco, lapis, pelota*). As interxeccións perden peso dentro do vocabulario total moi rapidamente, ao igual que o irán facendo durante este período as fórmulas asociadas a situacións de interacción con outros en tarefas da vida cotián e xogos (*upalas, grazas, por favor, pis, ola, adeus, a durmir, ¡caca!, non, colo, pupa, cucú, xa está*).

Figura 6.- Número medio de tipo de palabras producidas aos 16, 24 e 30 meses.

Respecto dos 16 meses, as categorías máis numerosas aos 30 meses sofren certos cambios que están relacionadas cos progresos na capacidade lingüística dos nenos e a aparición da capacidade de combinar palabras. Como se pode observar na figura 6, as palabras que producen os nenos de 24 meses ocupan unha posición intermedia entre os 16 e os 30, polo que evitaremos comentarios adicionais. Aos 30 meses as categorías máis abundantes, de máis a menos, son as que veñen de seguido: verbos, alimentos, utensilios, cualificativos, xente, roupa, mobles, fórmulas, cousas de fóra, animais, pronomes, preposicións, e cuantificadores e artigos. Cabe subliñar a aparición con frecuencias comprendidas entre as 15 e as 30 palabras das categorías de cualificativos (*grande, pequeno, rico, frío, quente, fea, bonito, parvo, sucio, amarelo, malo, enfermo, porco, contento, alto...*), pronomes (*meu, me -dáme-, min -a min-, eu, este, ese, aquel, comigo, contigo, ti, túa, outro...*), preposicións e adverbios de lugar (*a, para, de, por, fóra, aquí, aí, alí, debaixo, detrás, enriba...*), e cuantificadores (*dous, máis, catro, moito, nada, o, a, un, unha, todo...*). O incremento destas palabras relaciónase directamente cos progresos no desenvolvemento lingüístico e coa aparición das frases de varias palabras, que serán cada vez máis frecuentes despois dos 23 meses. Os nenos usarán os adxectivos en combinación con outras palabras cada vez con maior frecuencia (*está rico, es mala...*), e o mesmo ocorre con preposicións e pronomes e artigos e cuantificadores (*un neno, este coche, a pelota, dáme, a min, quero un...*).

Respecto dos nomes para cousas de fóra (*choiva, bambán, escaleira, vento, árbore, ceo, flor, lúa, sol, pedra, area, tobogán, xardín...*), o alto número de palabras nesta categoría semella reflectir a ampliación do ámbito de experiencia dos cativos, que teñen unha vida cada vez máis fóra da casa familiar, e o seu coñecemento máis amplo do mundo.

Desde os 20 meses, a meirande parte dos nenos xa producen os nomes e adxectivos con variación de xénero, polo que moitas das palabras mencionadas aparecen na forma masculina e feminina.

A tendencia que seguen os nenos desde unha linguaxe máis pragmática, con moitas expresións asociadas a certas situacións, ata unha linguaxe máis referencial e predicativa aparece claramente reflectida nas figuras 7 e 8, nas que se representa a evolución coa idade de varias categorías asociadas.

Figura 7. Porcentaxe de categorías léxicas sobre total de palabras producidas por idade: 8-15 meses.

As categorías analizadas están baseadas nas usadas por Caselli et al. (1995) e son: nomes comúns, verbos e adxectivos (denominada *predicados* por Caselli et al. 1995), clase pechada (que inclúe preposicións, cuantificadores e artigos, pronomes persoais e demostrativos, pronomes interrogativos e conectivas) e palabras funcionais e interxeccións e sons de animais e cousas. Pódese apreciar na figura 7 que entre os 8 e 15 meses o predominio das palabras funcionais proporcional ao total das palabras producidas é evidente, sendo os nomes unha categoría moito máis escasa aínda que en aumento, por non falar xa da clase pechada e os verbos e adxectivos, que non chegan apenas ao 5% do total das palabras producidas polos nenos de 15 meses. A partir dos 16 meses apréciase (ver a figura 8) un descenso progresivo da porcentaxe de palabras funcionais e interxeccións, que desde os 27 meses non supera o 10% do total do repertorio léxico dos nenos. Pola contra, os nomes chegan a representar entre un 50% e un 60% do total do vocabulario ao longo de todo o período. Ademais, tamén é de subliñar o progresivo incremento dos verbos e adxectivos que pasan de representar un 5% do total do repertorio léxico dos nenos aos 16 meses a un 17% aos 30 meses. As palabras da clase pechada soben dun apenas 3% aos 16 meses ata un 10% aos 30.

Figura 8. Porcentaxe de categorías léxicas sobre total de palabras producidas por idade: 16-30 meses.

Estas tendencias evolutivas indican con claridade a transición dunha linguaxe máis pragmática a unha linguaxe máis referencial e predicativa, coa aparición cara ao final do período dun certo número de palabras da clase pechada, de función nidamente gramatical.

A figura 9, na que se representa a porcentaxe destas categorías relativas á masa léxica é aínda máis clara. Nela pódese apreciar cómo a medida que aumenta o vocabulario dos nenos hai un descenso pronunciado do peso relativo das palabras funcionais e interxeccións, que pasan de ser un 40,5% cando o repertorio léxico dos nenos é de 0-50 palabras a un 6% cando os nenos teñen un repertorio de 600 palabras. Os nomes comúns, pola contra, manteñen unha estabilidade relativa ao longo do proceso, con porcentaxes algo inferiores ao 45% nos nenos con menos palabras, pero manténdose despois entre un 52% e un 63,5%. Os verbos e adxectivos soben progresivamente desde un 2% a un 19,1% a medida que aumenta o repertorio léxico. Finalmente as palabras da clase pechada soben dun 2% cando o repertorio léxico é de menos de 50 palabras ata un 12% cando supera as 600, mostrando un claro incremento despois das 500 palabras, probablemente asociado a unha linguaxe de maior complexidade estrutural.

Figura 9. Porcentaxe de categorías léxicas sobre total de palabras producidas por masa léxica.

3. A PRIMEIRA GRAMÁTICA

Ademais dos morfemas que fan referencia a obxectos e acontecementos da experiencia, e dos que falamos ata o momento, hai outros que serven para relacionar eses elementos da experiencia entre si e coa perspectiva discursiva do falante. Son os morfemas gramaticais que sinalan nocións como pluralidade, xénero, tempo, aspecto ou persoa. As linguas gramaticalizan certas nocións, pero non outras, como indicou Talmy (1988). Hai nocións que non son expresadas gramaticalmente en ningunha lingua, por exemplo, ningunha lingua dispón de morfemas gramaticais para expresar a cor dun obxecto referido por un nome, ou se o acontecemento ocorre dentro ou fóra da casa. As linguas varían moito no tipo de nocións que expresan gramaticalmente e na forma de expresalas. Hai nocións que son expresadas nunha lingua, pero non noutras, como ocorre co xénero, que nós marcamos morfoloxicamente (masculino, feminino), pero non linguas como o inglés ou o turco. Isto afecta grandemente á gramática da nosa lingua, que ten un carácter distintivo no fenómeno da concordancia de xénero, tamén compartido por linguas diversas como o italiano, alemán, castelán ou portugués.

Pero as linguas varían tamén na forma en que marcan as nocións. Por exemplo, habendo linguas que marcan o plural, como facemos nós, poden presentar importantes variacións na maneira de marcalo. O árabe de Exipto ten un complexo sistema de expresión da pluralidade, con especificación de singular, dual e plural, con moitas formas irregulares, que o converte nun sistema complicado que dificulta a súa adquisición polos nenos. Por iso, debido á súa complexidade e irregularidade, os aprendices do árabe de Exipto teñen dificultades para usalo correctamente ata a adolescencia (Omar 1973).

Noutros casos a dificultade provén non da minuciosidade e diversidade das nocións expresadas, senón das formas que unha lingua ten para expresar unha mesma noción, sen matices diferenciais respecto doutra. O alemán presenta un sistema de marcación do plural que presenta moitos alomorfos do morfema de plural, que ademais se usan dunha maneira moito menos regular que no noso sistema. No noso caso (como en moitas outras linguas) o uso dunha variante ou outra do morfema depende de regras ben claras asociadas á terminación da palabra. No caso do alemán, ademais da maior variedade de alomorfos do morfema de plural, o sistema presenta múltiples irregularidades. Isto tamén complica o proceso de adquisición, de tal forma que non é infrecuente que nenos alemáns de ata 5 anos cometan erros na marcación do plural (Park 1978).

Evidencias coma as citadas levaron a Slobin (1985) a propoñer o principio da claridade e transparencia, que di que canto máis directa e próxima a unha relación biunívoca é a forma de relacionar unha noción subxacente en formas lingüísticas, máis doada é a súa adquisición, e tamén que canto máis regular é a forma de uso das marcas lingüísticas, tamén é máis doado o seu dominio.

Isto, precisamente, semella acontecer coa adquisición do galego. Tanto o plural como o xénero son dous morfemas nominais bastante regulares no seu uso e que presentan, en liñas xerais, gran simplicidade, con escasa variedade de formas para expresar esas nocións (singular/plural, masculino/feminino). Os datos da adquisición confirman que, efectivamente, eses morfemas adquirense bastante cedo. Hai que pensar, non obstante, que as primeiras palabras que producen os nenos non presentan variación morfolóxica, é dicir, úsanse sempre da mesma maneira, e só progresivamente irán os nenos sendo quen de introduciren matices de significado mediante a incorporación de certos morfemas.

Figura 10. Porcentaxe de uso dos morfemas por idade.

A figura 10 presenta os datos obtidos sobre o uso de varios morfemas gramaticais, tanto nominais (plural, xénero e diminutivo) como verbais (xerundio, pretérito imperfecto, pretérito indefinido, pretérito perfecto, persoa). Tomando como criterio a superación da barreira do 50% dos nenos dun determinado grupo de idade que o usan, os resultados indican con claridade que o primeiro morfema de uso espallado é o de xénero, que é utilizado pola meirande parte dos nenos de 20 meses (contrastes como *nenos* / *nena*, *malo* / *mala*). Obviamente, non quere dicir isto que os nenos non cometan erros no seu uso, e moito menos que logren a concordancia de xénero, que demorará ata os 3 anos, aproximadamente, polo que sabemos da adquisición do castelán (Solé 1984, Pérez Pereira 1991). Despois, aos 23 meses, a maior parte dos nenos xa usarán as marcas de plural (*coche/coches*) e participio pasado (*está roto*); aos 35 meses a de xerundio (*xogando*), aos 27 meses as de pretérito indefinido (*caeu, rompeu*), e o diminutivo (*osiño*), aos 29 o pretérito imperfecto (*era, corría, daba*), e aos 30 meses unha diversidade de marcas de persoa verbal. O morfema de futuro non se consegue aínda aos 30 meses, e o seu uso espallado demorará ata despois desa idade.

Figura 11. Porcentaxe de uso dos morfemas por masa léxica.

A figura 11 ofrece datos moi interesantes, pois relaciona a porcentaxe media de uso dos morfemas co repertorio léxico total que teñen os nenos, tamén chamado masa léxica. Pódese apreciar que só cando os nenos posúen un repertorio léxico de entre 301 a 400 palabras comezan a usar maioritariamente unha variedade de morfemas regulares. Nese momento xa usan os morfemas de xénero, xerundio, plural e participio pasado máis do 50% dos nenos. Este dato parece avala a chamada hipótese da masa léxica (Marchman & Bates 1994; Bates & Goodman 1997, 1999), que vén a dicir que para que exista desenvolvemento gramatical é preciso que os nenos dispoñan dun certo número de palabras no seu repertorio léxico. Precisamente estas

autoras cifraron en 300-400 o número mínimo de palabras para que o desenvolvemento morfolóxico e sintáctico despeguen. Esta hipótese ten importantes repercusións sobre as concepción da adquisición da gramática, como veremos despois.

Os resultados achados sinalan que os nenos comezan a usar os morfemas regulares en primeiro lugar, despois os irregulares, e máis tarde producen as sobreregularizacións dos morfemas irregulares (*abrido* en vez de *aberto*, *morrido* en vez de *morto*), confirmando así a secuencia evolutiva expresada por Berman (1986) de que os nenos primeiro usan as formas irregulares dos verbos dunha maneira illada, como ítems aprendidos de maneira individual (*coupo*) e, probablemente, memorística, e despois comezan a producir as formas sobreregularizadas (*cabeu*), indicando que xa dispoñen dun forte sistema de produción dos pasados, indefinidos, etc., que aplican sen ningún tipo de excepcións (Karmiloff & Karmiloff-Smith 2005).

No IDHC recóllese tamén información do desenvolvemento sintáctico de varias maneiras. Unha delas é mediante a pregunta realizada aos pais de se o seu fillo ou filla comezou xa a combinar palabras en frases como *papá coche* (papá está no coche) ou *quero auga*, e con que frecuencia. A análise destes datos ofrece resultados sorprendentes, que aparecen na figura 12.

Como se pode apreciar hai unha clara división entre os nenos que aínda non combinan palabras e os que as combinan algunhas veces polo menos. Aqueles que non combinan teñen un repertorio léxico de menos de 100 palabras, como norma xeral, mentres que os que combinan palabras algunhas veces teñen un repertorio léxico superior a 100 palabras. Tamén entre quen combina palabras a miúdo e quen o fai só algunhas veces hai unha nítida separación. Quen produce combinacións frecuentemente tende a ter un repertorio léxico por riba de 300 palabras, agás os de máis curta idade, que son numericamente moi poucos. En contraste, os que só combinan palabras algunhas veces tenden a ter un repertorio léxico por debaixo de 300 palabras, coa excepción dos de máis idade.

Figura 12. Relación entre vocabulario producido e combinación de palabras.

Se atendemos á cantidade media de palabras que teñen os nenos que aínda non combinan palabras, os que as combinan algunhas veces e os que as combinan a miúdo, podemos apreciar unha diferenza significativa entre estes grupos, que teñen unha media de, redondeando, 87, 232 e 434 palabras, respectivamente. Por tanto, de novo parece que existe unha clara relación entre desenvolvemento léxico e gramatical.

Dita relación obsérvase tamén se analizamos a puntuación obtida polos nenos na complexidade das frases. Neste apartado os pais debían indicar cal de dúas formas de expresar a mesma idea (unha máis evolucionada e outra menos) era a máis parecida á forma de falar do seu fillo ou da súa filla. Por exemplo, os pais debían escoller entre *nene quiere* ou *eu quero*. Na segunda forma aparece o uso, máis evolucionado, do pronome persoal de primeira persoa con función de suxeito e o verbo en primeira persoa. Había un total de 38 pares de expresións, e só se puntuaba cada ítem dos 38 se a nai ou o pai escollía a segunda alternativa. Na parte primeira da figura 13 pódese observar como a partir dos 23-25 meses (aos 24 hai un declive debido ás características da mostra) se produce un aumento importante na puntuación dos nenos. Se atendemos á segunda parte da figura, de novo vemos que existe un aumento importante da complexidade morfosintáctica a partir das 301-400 palabras, como xa observamos tamén no caso do desenvolvemento morfolóxico e do uso frecuente da combinación de palabras. Estes resultados concordan cos obtidos na análise doutras linguas (Devescovi et al. 2005), e indican unha relación clara entre o desenvolvemento léxico e o gramatical, que, polos datos evolutivos (Pérez Pereira & Resches, no prelo), sabemos que comporta unha relación de causa – efecto entre ambos. Logo, a hipótese da masa léxica (Marchman & Bates 1994; Bates & Goodman 1997, 1999) semella ter alicerces empíricos sobre os que sustentarse, e pon en cuestión as ideas que conciben que o desenvolvemento sintáctico se realiza de maneira independente doutros aspectos, e grazas á actuación de mecanismos especializados no tratamento da información sintáctica, como módulos independentes doutros mecanismos de aprendizaxe e sen conexión con eles.

Figura 13. Evolución da complexidade de frases en relación á idade e á masa léxica.

Os Inventarios para o Desenvolvemento das Habilidades Comunicativas fornecen unha gran cantidade de datos que é imposible tratar nesta curta exposición, como as diferenzas entre nenos e nenas no desenvolvemento lingüístico, a comparación que posibilita entre nenos bilingües e monolingües (Pérez Pereira 2008) ou a detallada información sobre da comprensión e produción de cada unha das palabras investigadas en cada idade, que nos permite unha análise polo miúdo da adquisición do vocabulario.

4. COMENTARIO FINAL

Para rematar, quixera subliñar unha conclusión que se pode extraer dos datos presentados: a evidente relación entre desenvolvemento léxico e gramatical. Son moitos os datos que indican esa estreita relación e, sinaladamente, as consecuencias que ten posuír un léxico superior ás 300 palabras para o desenvolvemento gramatical. Estes datos coinciden cos que se desprenden da análise comparativa doutras linguas (Devescovi et al. 2005). Pero sabemos ademais por estudos lonxitudinais realizados que esa relación ten un carácter causal. O desenvolvemento léxico inicial é un excelente predictor do posterior desenvolvemento gramatical.

Estes datos, logo, teñen repercusións sobre das teorías sobre da adquisición da linguaxe, e son máis compatibles coas teorías que contemplan unha relación entre os compoñentes da linguaxe que coas que manteñen a existencia de módulos non conectados entre si e especializados no tratamento de información particular, propio de teorías innatistas.

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

- Arratibel, N.; A. Barreña; M. Pérez Pereira & P. Fernández (2005): "Comparaciones interlingüísticas euskara-gallego del desarrollo léxico y gramatical", in M. A. Mayor; B. Zubiauz & E. Díez (eds.): *Estudios sobre la adquisición del lenguaje*. Salamanca: Universidad, 983-997.
- Barrett, M. (1995): "Early lexical development", in P. Fletcher & B. MacWhinney (eds.): *The handbook of child language*. Oxford: Basil Blackwell, 362-392.
- Bates, E.; P. S. Dale & D. Thal (1995): "Individual differences and their implications for theories of language development", in P. Fletcher & B. MacWhinney (eds.): *The handbook of child language*. Oxford: Blackwell, 96-151.
- Bates, E. & J. Goodman (1997): "On the inseparability of grammar and the lexicon: Evidence from acquisition, aphasia, and real-time processing", *Language and Cognitive Processes* 12, 5/6, 507-584.

- Bates, E., & J. Goodman (1999): "On the emergence of grammar from the lexicon", in B. Mac Whinney (ed.): *The emergence of language*. Mahwah, NJ: Erlbaum, 29-79.
- Berman, R. (1986): "A crosslinguistic perspective: Morphology and syntax", in P. Fletcher & M. Garman (eds.): *Language acquisition*. Cambridge: Cambridge University Press, 429-447.
- Bishop, D. V. M. (1997): *Uncommon understanding. Development and disorders of language comprehension in children*. Hove: Psychology Press.
- Bloom, L. (2000): "The intentionality model of word learning: How to learn a word, any word", in R. M. Golinkoff; K. Hirsh-Pasek; L. Bloom; L. Smith; A. Woodward; N. Akhtar; M. Tomasello & G. Hollich: *Becoming a word learner. A debate on lexical acquisition*. New York: Oxford University Press, 19-50.
- Caselli, M. C., et al. (1995): "A cross-linguistic study of early lexical development", *Cognitive Development* 10, 159-199.
- Devescovi, A.; M. C. Caselli; D. Marchione; P. Pasqualetti; J. Reilly & E. Bates (2005): "A crosslinguistic study of the relationships between grammar and lexical development", *Journal of Child Language* 32/4, 759-786.
- Dromi, E. (1987): *Early lexical development*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Fenson, L.; V. A. Marchman; D. Thal; P. S. Dale; J. S. Reznick & E. Bates (2007): *The MacArthur-Bates communicative development inventories: User's guide and technical manual*. Baltimore: Paul H. Brookes.
- Ganger, J. & M. R. Brent (2004): "Reexamining the vocabulary spurt", *Developmental Psychology* 40/4, 621-632.
- Hoff, E. (2001): *Language development*. Belmont: Wadsworth.
- Jackson-Maldonado, D.; D. J. Thal; L. Fenson; V. A. Marchman; T. Newton & B. Conboy (2003): *MacArthur inventarios del desarrollo de habilidades comunicativas. User's guide and technical manual*. Baltimore: Paul H. Brookes.
- Karmiloff, K. & A. Karmiloff-Smith (2005): *Hacia el lenguaje: del feto al adolescente*. Madrid: Morata. Trad. de K. Karmiloff & A. Karmiloff-Smith (2001): *Pathways to language*. Cambridge, Ma: Harvard University Press.
- Kern, S. (2003): "Le compte-rendu parental au service de l'évaluation de la production lexicale des enfants français entre 16 et 30 mois", *Glossa* 85, 48-62.
- Marchman, V. & E. Bates (1994): "Continuity in lexical and morphological development: a test of the critical mass hypothesis", *Journal of Child Language* 21, 339-366.
- McShane, J. (1980): *Learning to talk*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Mervis, C. B. & J. Bertrand (1995): "Early lexical acquisition and the vocabulary spurt: a response to Goldfield & Reznick", *Journal of Child Language* 22/ 2, 461-468.

- Omar, M. (1973): *The acquisition of Egyptian Arabic as a native language*. The Hague: Mouton.
- Park, T. (1978): "Plurals in child speech", *Journal of Child Language* 5, 237-250.
- Pérez-Pereira, M. (1991): "The acquisition of gender: what Spanish children tell us", *Journal of Child Language* 18, 571-590.
- Pérez-Pereira, M. (2008): "Early Galician/Spanish bilingualism: contrasts with monolingualism", in C. Pérez-Vidal; M. Juan-Garau & A. Bel (eds.): *A portrait of the young in the new multilingual Spain*. Clevedon: Multilingual Matters, 39-62.
- Pérez-Pereira, M.; M. Alegren; M. Resches; M. J. Ezeizabarrena; C. Díaz & I. García (2007): "Cross-linguistic comparisons between Basque and Galician", in M. Eriksson (ed.): *Proceedings from the first European network meeting on communicative development inventories*. Gävle: Gävle University Press, 22-31.
- Pérez Pereira, M. & X. R. García Soto (2003): "El diagnóstico del desarrollo comunicativo en la primera infancia: adaptación de las escalas MacArthur al gallego", *Psicothema* 15/3, 352-361.
- Pérez Pereira, M. & M. Resches (2007): "Elaboración de las formas breves del Inventario do Desenvolvemento de Habilidades Comunicativas. Datos normativos y propiedades psicométricas", *Infancia y Aprendizaje* 30/4, 565-588.
- Pérez Pereira, M. & M. Resches (no prelo): "Relationships between linguistic and behavioral measures during development", in J. Grinstead (ed.): *Perspectives on typical and atypical Hispanic child language development*. Amsterdam: John Benjamins.
- Slobin, D. (1985): "Crosslinguistic evidence for the language-making capacity", in D. Slobin (ed.): *The crosslinguistic study of language acquisition. Volume 2: Theoretical issues*. Hillsdale: Lawrence Erlbaum, 1157-1256.
- Slobin, D. (2001): "Form/function relations: how do children find out what they are", in M. Tomasello & E. Bates (eds.): *Language development. The essential readings*. Oxford: Blackwell, 267-289.
- Solé, R. (1984): "Adquisición y utilización del artículo", in M. Siguán (ed.): *Estudios sobre psicología del lenguaje infantil*. Madrid: Pirámide, 139-165.
- Talmy, L. (1988): "The relation of grammar to cognition", in B. Rudzka-Ostyn (ed.): *Topics in cognitive linguistics*. Amsterdam: John Benjamins, 165-205.
- Tomasello, M. (2003): *Constructing a language. A usage-based theory of language acquisition*. Cambridge, Ma: Harvard University Press.

A EXPRESIÓN ORAL (E ESCRITA).
NOS LINDEIROS ENTRE O ORAL E O ESCRITO

Elisa Fernández Rei

Instituto da Lingua Galega (USC)

1. INTRODUCCIÓN

Ao achegármonos ao estudo da oralidade, ou se se quere da expresión oral, damos con dous paradoxos. O primeiro é que, fundamentalmente desde a aparición do estruturalismo, as gramáticas adoitan manifestar que o seu obxecto de estudo é a lingua oral, que a súa pretensión é describir como se fala ou como se xeran as mensaxes orais, mais na realidade case sempre se describe a lingua escrita ou, no mellor dos casos, producións orais posibles, pero non necesariamente reais. A consecuencia é que se describen aspectos que non adoitan estar presentes na oralidade e que hai moitos aspectos frecuentísimos nas producións orais que non se describen nin explican nas gramáticas. O segundo paradoxo é que os traballos en que se intenta definir ou precisar o concepto de oralidade parecen esixir sempre a contraposición de elementos que caracterizan esta fronte á escrita (Abascal 2004), cando en realidade é a oralidade o nivel necesariamente presente en todas as linguas e, por tanto, neste sentido é o nivel primario. Con todo, esta concepción da oralidade como nivel primario debe entenderse case exclusivamente no seu sentido cronolóxico, porque o desenvolvemento da escrita deu lugar a un sistema que hoxe en día, nas culturas letradas, non se pode considerar derivado, senón simplemente diferente:

(...) Neither speech nor writing needs to be considered primary to the exclusion of the other. Rather, both require analysis, and the linguistic comparison of the two modes becomes an important question. Of course, in terms of human development, speech has primary status. (...) Once a culture has developed written communication, however, there is no reason to regard writing as secondary within that context. (...) From this perspective, neither can be said to be primary; they are simply different (Biber 1988:8-9 apud Castellà 2004:20).

Como consecuencia do primeiro paradoxo, descoñecemos bastante da gramática da lingua oral. E como consecuencia do segundo paradoxo, descoñecemos como sería a visión da oralidade sen o filtro da escritura. Tanto un coma outro paradoxo prodúcese porque existe a escrita e porque a invención e desenvolvemento da escrita cambiou para sempre a natureza e a concepción que temos da oralidade e da propia lingua.

A més, la veu, a través del to i al costat del gest, constitueix la manifestació de la personalitat. Per això, en una mentalitat no alfabetitzada es fa difícil, per no dir imposible, distingir entre la llengua i la persona mateixa. La vista, en canvi, focalitza, crea un distància entre el subjecte (escriptor o lector) i l'objecte escrit (el text en el sentit llatí de textum 'trama, teixit'), i possibilita de concebre el lleguatge com a matèria d'estudi (Castellà 2004:15).

Por esta mesma razón tamén é difícil comprender ben a oralidade dunha sociedade alfabetizada sen prestarlle atención á escrita, porque, como se menciona arriba, a aparición desta última cambiou para sempre a nosa maneira de pensar e razoarl¹ e, por conseguinte, tamén de falar.

Por outra parte, aínda que con frecuencia se alude a esta dicotomía entre oral e escrito, a maior parte dos autores defenden que en realidade se trata dun continuum e que moitas das características que habitualmente se enumeran correspóndense a manifestacións prototípicas. En moitos casos veremos que estamos ante manifestacións híbridas que presentan características tanto da oralidade coma da escrita.

2. ORALIDADE E ESCRITURA

Halliday (1989) propón a cuestión de se podemos dicir que falar e escribir son diferentes maneiras de expresar ou dicir os mesmos significados ou cousas. A resposta é que si, e tamén non: parece claro que, polo menos teoricamente, podemos poñer por escrito calquera produción oral, do mesmo xeito que podemos expresar oralmente calquera texto escrito. Con todo, hai importantes matizacións que facer a esta resposta.

Halliday, para ilustrar esta resposta afirmativa e negativa a un tempo, fai unha analogía co que ocorre cando falamos das diferentes linguas e dicimos

1. É o que algúns autores denominan o xurdimento da "mente alfabética" (*alphabetic mind*). Vid. unha interesante revisión aos cambios acaecidos na oralidade da Antiga Grecia como consecuencia da invención do alfabeto grego en Jahandarie (1999:11-28).

que o que se di nunha lingua tamén se pode dicir en calquera outra. Si, potencialmente, todas as linguas teñen a mesma capacidade para expresaren significados; pero dicimos “potencialmente”, “capacidade de”, non dicimos que efectivamente o fagan. Cada lingua evoluciona na súa propia cultura e adáptase ás necesidades de expresar determinados significados en cada sociedade: por conseguinte, cada lingua desenvolve os mecanismos necesarios para expresar os significados útiles para a súa cultura, pero se cadra non está tan ben equipada para expresar algúns dos significados útiles noutras culturas. Pensemos nos problemas que se presentan na tradución, onde moitas veces a dificultade está en que a obra orixinal está nunha sociedade ou cultura que conta con elementos descoñecidos na lingua de destino.

Mais imaxinemos tamén o caso dunha comunidade onde existe unha cultura tradicional e onde nun momento dado penetra unha cultura nova, de orixe urbana, por exemplo: as culturas invasoras, por dicilo así, non só poden substituír as culturas autóctonas, primitivas ou tradicionais, senón que tamén cambian, e moito, a maneira de falar da xente, pois introducen novas necesidades expresivas. Neste caso non só afecta á cultura material que esa nova cultura poida traer aparelhada, senón tamén dá lugar á aparición de novos usos e costumes sociais, novas situacións comunicativas, que requiren de adaptacións ou innovacións expresivas tamén.

Así, por exemplo, a aparición do teléfono non só trae consigo o termo teléfono e todo o léxico con el relacionado, senón que tamén implica unha nova situación comunicativa e con ela aparecen novos actos de fala coas súas convencións, pois non nos relacionamos, nin falamos, do mesmo xeito nunha conversa cara a cara ca nunha conversa telefónica: non é o mesmo petar na porta da casa dun amigo, que che abra a porta e comezar unha conversa, ca chamar por teléfono a este amigo e que che conteste ao outro lado da liña; deste xeito, as convencións e, por conseguinte, as expresións asociadas a estas dúas situacións tamén son diferentes.

2.1. *Significados paralingüísticos*

Non podemos dicir exactamente o mesmo, porque a lingua escrita deixa fóra todo o significado prosódico, quinésico, proxémico... En xeral, poderíamos dicir que a través da escrita non se transmite a meirande parte do significado paralingüístico que porta consigo a expresión oral. A lingua oral, pola súa vez, non ten os sinais presentes na lingua escrita que indican, por exemplo, a separación en parágrafos ou a cita literal, se ben é certo que hai mecanismos de diverso tipo, sobre todo prosódicos e xestuais, que nos permiten sinalar moitos destes contidos.

Agora ben, isto non significa que todas as manifestacións verbais se atengan estritamente a esta dicotomía. Reparemos, por exemplo, na comunicación telefónica², onde se perde toda a información transmitida a través dos xestos e da posición relativa no espazo, dado que se trata dunha comunicación que se dá simultaneamente, pero onde non se comparte a localización espacial. Neste caso cobran especial relevancia os significados paralingüísticos transmitidos a través da voz (calidade, timbre, intensidade, etc.) e da prosodia. Sería interesante estudar as diferenzas prosódicas e vocais da comunicación cara a cara e da comunicación telefónica, para facer unha pescuda dos recursos que se utilizan, pois poida que se faga un uso máis profuso e coidadoso dos recursos prosódicos. Tamén é posible que non haxa diferenzas importantes na produción e que a prosodia utilizada sexa moi semellante, pero que si aparezan diferenzas na percepción, isto é, que os recursos prosódicos sexan similares, pero que o receptor preste moita maior atención a eles no caso da conversa telefónica, dado que non ten á súa disposición a información que transmiten a expresión facial, os acenos ou a postura.

E do mesmo xeito que hai comunicacións orais onde se perde parte da información paralingüística, tamén hai comunicacións escritas onde se utilizan mecanismos alén dos convencionais para transmitir certa información paralingüística. Así, é moi frecuente nos correos electrónicos, mensaxes de texto a través do móbil, chats ou conversas a través de sistemas de mensaxería instantánea, que se utilicen un grande número de signos de interrogación, admiración, emoticonas ou cariñas, onomatopeias, etc. O máis curioso é que neste tipo de manifestacións escritas, amais de non se respectaren moitas das convencións ortográficas, adóitase facer un uso bastante laxo dos signos de puntuación (é frecuente a ausencia de puntos, comas...), mais úsanse con profusión estes símbolos coa intención sobre todo de transmitir significados expresivos.

2.2. Funcións

Na práctica, a lingua oral e a lingua escrita utilízanse en diferentes contextos e con diferentes finalidades. Deste xeito, aínda que se poida dicir o mesmo na fala e na escrita, non ten sentido que se faga. Non ten sentido que pidas por escrito o xornal no quiosco, aínda que poderías facelo, por-

2. Exceptuamos a videoconferencia. Probablemente tamén sería interesante comparar a xestualidade neste tipo de interaccións, porque é probable que o espazo non funcione do mesmo xeito ca no caso de conversas cara a cara. En todo caso, os significados proxémicos tamén se perden e nese sentido a quinésica funciona por forza de xeito diferente.

que é moito máis práctico facelo oralmente (se non tes ningunha discapacidade que cho impida). Do mesmo xeito, non tería sentido que houbese unha persoa na entrada da porta da facultade dicíndolle a cada un que entra, que neste centro está prohibido fumar (é máis cómodo poñer letreiros que o indiquen). Actualmente, dispoñemos de multitude de sistemas de comunicación, tanto orais como escritos, e en cada caso e en cada circunstancia escollemos a opción que nos parece máis axeitada ou a que é máis acaída ás nosas necesidades, preferencias, etc. Hai veces que prefiro enviar un correo electrónico a facer unha chamada telefónica, quizais simplemente porque quero transmitir unha información, pero non desexo, ou non me é oportuno nese momento, manter unha interacción verbal con esa persoa. En ocasións, poden pesar motivacións económicas, pois é máis barato un sistema de comunicación ca outro.

Finalmente, Halliday (1989) sinala tamén que escrita e fala din diferentes cousas, porque nalgún sentido crean realidades diferentes, definen universos distintos. A escrita crea un mundo de cousas, define o seu universo como un produto; pola contra, a fala crea un mundo de acontecementos, define o seu universo como un proceso. Unha vez máis, esta característica axústase máis ben ao que son expresións orais e escritas prototípicas, pero non a novos modos de comunicación que abren camiños ata agora descoñecidos na expresión escrita: un exemplo claro son os chats, que son basicamente conversacións mantidas utilizando o medio escrito. Tamén hai unha diferenza de grao entre unha conversa mantida a través dunha mensaxería instantánea e unha mensaxe de correo electrónico: efectivamente, no primeiro caso creamos un mundo de acontecementos, mentres que no segundo creamos un produto que será consumido, ou lido, nun momento temporal descoñecido. Porén, son expresións escritas tanto unha coma outra, que comparten algunhas das súas características, pero que tamén amosan as súas especificidades. Pola súa vez, no caso da expresión oral hai exemplos que non se axustan perfectamente á oposición mencionada: non é o mesmo ter unha conversa telefónica ca deixar unha mensaxe no contestador, pois na primeira estamos efectivamente ante un proceso, mentres que na segunda creamos un produto.

A seguinte pregunta podería ser por que, na práctica, non se din as mesmas cousas, ou se se quere, por que mediante o medio oral e o medio escrito non expresamos as mesmas cousas. A resposta teremos que buscala en que a orixe e a natureza dun e doutro sistema son diferentes: a escrita nace para cubrir unha serie de necesidades que se lles presentan ás persoas e isto conforma a súa natureza, dótaa de certas características que finalmente terán unha serie de consecuencias. A escrita nace ante a necesidade de facer perdurable a información e, para conseguir este obxectivo, utiliza un “medio” tamén perdurable: materialízase fisicamente e a lingua convértese en algo

tanxible, unha realidade material que permanece, que podemos ver, deixar de ver e volver a ver cando desexemos. O medio visual permite esta operación, mentres que o medio sonoro non. Porén, é de salientar que isto ocorre mesmo agora que existen tecnoloxías descoñecidas na época en que nacen os sistemas de escritura, como por exemplo os sistemas de gravación magnética ou dixital do son. A razón é que estes dous medios ou materialidades que soportan a linguaxe teñen dúas dimensións temporais diferentes: os sons deixan de existir no mesmo momento en que son pronunciados e con eles desaparece a información que transportaban, mentres que as letras existen, con independencia de que sexan lidas ou non. Volvamos ao exemplo dos letreiros en que se indica que non se pode fumar: se en vez dun letreiro ou dunha persoa avisándonos de que non podemos fumar, o decanato da facultade puxese unha gravación onde se repetise que no centro non está permitido fumar, esa información só chegaría a nós no mesmo momento en que ese enunciado é pronunciado, pois cando a gravación remata, a información xa non existe, xa non é recuperable, teríamos que escoitar outra realización, outra materialización sonora para podermos acceder a esa información, mentres que o letreiro segue transmitindo a mesma información sempre, mesmo cando xa o lemos. Mais isto non significa que non haxa certas circunstancias semellantes á exposta en que se empregue o medio oral: por exemplo, no metro de Londres hai unha gravación que advirte, no momento en que se abren as portas que se teña coidado co oco que queda entre a plataforma e o tren (*Mind the gap*) ou que se estea atento a non dar un golpe coa cabeza ao traspasar a porta (*Mind your head*). Probablemente, aínda que efectivamente é un caso semellante ao exemplo anterior, neste caso é posible, e sobre todo eficaz, facelo oralmente, porque no momento en que se abre a porta, non hai ningún sitio onde poñer un letreiro que nos advirta a tempo, antes de que metamos o pé onde non debemos ou batamos coa cabeza; e tamén se pode facer porque é unha mensaxe curta, unha información sinxela (e necesaria só no momento puntual en que atravesamos a porta).

Por tanto, temos que ter en conta que a natureza do medio que soporta a linguaxe ten outra consecuencia importantísima, que é a cantidade e complexidade da información transmitida: a través do medio sonoro poderíamos dar unha información sinxela como a mencionada anteriormente, pero non outra máis longa ou máis complicada. Normalmente, cando unha información é moi complicada é máis útil tela por escrito, porque así podemos lela con calma, relela para entendela ben, volver a ela cando necesitemos recordala ou nos esquecese algún detalle. Deste xeito, cando compramos unha menciña, o farmacéutico dános o produto, quizais nos dá algunha breve explicación, pero non nos transmite oralmente a información relativa á súa

composición, posibles efectos secundarios, interacción con outros medicamentos, que debemos facer en caso de intoxicación, etc.; pola contra, a menciña leva un prospecto escrito que contén toda esa información. Calquera seguramente tivo a experiencia de que alguén lle dá algunha indicación ou explicación e, se é importante ou complexa, rapidamente se apunta ou se lle pide a esa persoa que nolo dea por escrito. Así, malia existiren gravacións dixitais que nos permiten unha serie de operacións que eran máis dificultosas nas gravacións magnéticas, non adoitamos gardar os tratados de psicoloxía evolutiva ou de narrativa realista rusa en gravacións, porque a lectura permite e facilita certas operacións de decodificación que non permite o medio oral. É certo que existen audio-libros, pero estes son normalmente versións reducidas e o seu uso está asociado a determinadas actividades onde é difícil ler: é dicir, como estamos nunha situación que non nos permite ler, como por exemplo conducir, escoitamos a lectura en vez de ler nós mesmos o texto.

Tamén é certo que aínda que na actualidade aínda hai moitas situacións ou contextos comunicativos en que preferimos ou ben a expresión oral ou ben a expresión escrita, haberá que ver como modifica os usos e hábitos a existencia da videoconferencia e as ferramentas de recoñecemento da imaxe, recoñecemento do texto, síntese de voz, etc. Hai toda unha serie de tecnoloxías que a medida que melloren a súa calidade e aumente o seu uso probablemente influirán no modo de expresión, tanto oral como escrito (e aínda máis na decodificación que destes textos fagamos).

Con todo, o medio oral ten unha vantaxe indubidable, derivada do seu propio carácter efémero: podemos transmitir información máis rápida e facilmente. Da mesma maneira que antes comentabamos que ás veces lle pedimos a alguén que nos dea algo por escrito, moitas veces preferimos que nos transmitan a información oralmente: agás aos que nos encanta ler libros de instrucións, o que calquera quere é que veñan poñerlle a lavadora e lle expliquen de xeito breve e sinxelo como ten que utilizala; búscase unha simplificación da información contida no manual e así reducir considerablemente o tempo empregado en aprender o funcionamento dese aparello.

2.3. Aspectos psicosociais

Non só a natureza e a función de cada un destes medios de expresión é diferente, senón que ademais cada un deles presenta esixencias diferentes aos seus usuarios (Calsamiglia/Tusón 1999:46-47).

O falante ten á súa disposición todo o rexistro dos efectos do “ton de voz”, a expresión facial e os sistemas de posturas e xestos, pero tamén ten

que coordinalos e xestionalos. Con todo iso pode anular o efecto das palabras emitidas, aínda que habitualmente se utiliza para reforzar o significado verbal dos seus enunciados. Estes sinais paralingüísticos estallanlle negados ao escritor.

O falante procesa a súa produción baixo unha presión moito maior ca o escritor: ten que controlar o que acaba de dicir e determinar se concorda coas súas intencións, ao mesmo tempo que enuncia a expresión en curso, que a controla e que planifica simultaneamente o seu seguinte enunciado. Ademais, ten que vixiar non só a súa propia actuación, senón a súa recepción por parte do oínte. Por último, o falante non ten un rexistro do que xa dixo e, agás en certas circunstancias, non ten notas que lle indiquen o que debe dicir a continuación. Pola contra, o escritor pódelle botar un ollo ao que xa escribiu, facer pausas entre palabras (ata de días), consultar o dicionario ou outros libros, comparar o que escribiu coas súas notas, archivar o escrito e cambiar de opinión sobre o que quere dicir.

O falante pode observar o seu interlocutor e, se o desexa, modificar o que está dicindo para facelo máis accesible ou aceptable para o seu oínte. O escritor, no entanto, non ten acceso ás reaccións inmediatas dos seus lectores e todo o que pode facer é imaxinalas.

3. OS LÍMITES ENTRE O ORAL E O ESCRITO

Como xa adiantamos con algúns exemplos, as novas tecnoloxías traen canda si novos contextos para a realización dos actos comunicativos, de xeito que ás veces se traspasan as fronteiras tradicionais entre escrita e oralidade.

Dentro desta dicotomía entre oral e escrito falamos aínda moi pouco dos límites, das fronteiras... de se existe realmente un continuum que vaia desde a conversa espontánea ao texto xurídico. Cando utilizamos o parámetro da canle de transmisión para distinguirmos lingua oral e lingua escrita non parece que se presenten moitas dificultades, pois a lingua oral sería aquela que se transmite a través da canle fónica e a lingua escrita a través da canle gráfica. Porén, hai unha serie de graos intermedios que esta dicotomía non consegue representar.

Por exemplo, as noticias dos telexornais xéranse no medio gráfico, pois escríbense e lense, pero son decodificadas polo receptor en tempo real, utilizando o medio sonoro, aínda que moitas veces con apoio de imaxes, música e texto escrito en forma de titulares. Polo que se refire ao emisor, ten á súa disposición recursos de voz, prosódicos, proxémicos e quinésicos, se ben é certo que todos eles están filtrados pola convención televisiva, que é a

encargada de seleccionar e potenciar os que se considera axeitados. Como en calquera outra comunicación oral, o tipo de información que se transmite (no sentido de cantidade e complexidade) é de índole un pouco diferente á usual nas comunicacións orais, favorecida por recursos como a música, as imaxes, os titulares... Ademais, a expresión estritamente lingüística adoita tomar formas moi sinxelas, sobre todo desde o punto de vista sintáctico. Por outra parte, desde o punto de vista do receptor, é imprescindible decodificar a mensaxe en tempo real e, aínda que os medios tecnolóxicos o permiten, polo xeral non se gravan os telexornais para volvelos escoitar, repetir aquilo que non se entendeu ben... Mais se tomamos en consideración as esixencias ás que está sometido o emisor, vemos que son de índole diferente ás dun emisor normal, pois aquel ten o texto escrito e seguramente non é a primeira vez que o le; ademais, o locutor non pode modificar a súa mensaxe en función da reacción dos seus receptores, pois como lle sucede ao escritor, non ten acceso á súa reacción inmediata.

Outro exemplo interesante é o das conversas na mensaxería instantánea: a canle neste caso é gráfica, pois escríbense e lense, pero móvense nunha dimensión temporal máis semellante á da transmisión oral, porque polo xeral prodúcese e decodifícanse case como as realizacións orais. Con todo, non chegan a xerar un proceso igual ao dunha conversa normal, porque este tipo de comunicacións permiten volver atrás se necesitamos comprobar algún dato ou detalle do que escribimos ou lemos antes, así como refacer o que estamos a escribir mentres imos lendo o que a outra persoa escribe. Os usuarios non teñen á súa disposición os recursos prosódicos e xestuais, pero xa aludimos antes á profusión neste tipo de conversas de signos ortográficos que teñen como finalidade engadir significados expresivos e de emoticonas que pretenden amosar ao interlocutor o estado de ánimo do emisor ou a súa actitude ante a información que transmite ou recibe.

Daquela, para clasificarmos unha determinada expresión como oral ou escrita, ¿cal é o criterio que debemos empregar? A canle a través do que se transmite non parece ser un criterio adecuado e, por tanto, cómpre engadir outros parámetros.

Castellà (2004:21-33) toma de Halliday a distinción entre *canle* e *modo* do rexistro, de xeito que, por unha parte, a canle sería o medio físico ou o sistema a través do que se realiza a comunicación (canle televisiva, canle gráfica, canle electrónica, etc.) e, por outra parte, o modo sería o estilo lingüístico e discursivo que está determinado polas condicións físicas de produción e percepción do texto (modo oral e modo escrito). Xa que logo, a canle non é o criterio para opoñer oral a escrito, senón que é un parámetro máis dos que inciden no modo do rexistro. Xunto a este parámetro da canle de transmisión, atopamos outros como:

Planificación / non planificación
 Monoxestión / polixestión
 Unidireccionalidade / multidireccionalidade
 Simultaneidade no espazo / non simultaneidade no espazo
 Simultaneidade no tempo / non simultaneidade no tempo

Se retornamos aos exemplos anteriores veremos que estes parámetros se combinan de xeito diverso en cada un dos casos: no caso da noticia do telexornal, efectivamente estamos ante unha canle de tipo acústico, pero o discurso é planificado, monoxestionado, unidireccional, non simultáneo no espazo, e simultáneo no tempo; no caso dunha conversa no messenger, aínda que a canle é gráfica, estamos ante un texto non planificado, polixestionado, multidireccional, non simultáneo no espazo, e non necesariamente simultáneo no tempo.

La combinació d'aquests factors fa aparèixer uns grups de característiques lingüístiques que s'anomenen *mode o registre oral* i *mode o registre escrit*. Oral i escrit són, per tant, estils discursius resultants de la influència d'una suma de factors (Castellà 2004:22).

Moitos dos parámetros antes mencionados non son oposicións categoriais nin presentan uns límites perfectamente definidos. É obvio que no parámetro da planificación podemos falar de graos moi diversos de planificación, desde o totalmente espontáneo ata o planificado ata o último detalle ou mesmo memorizado. Polo que se refire á simultaneidade no tempo, as conversas electrónicas, aínda que son a priori simultáneas, permiten unha marxe de reacción máis ampla ca no caso das conversas cara a cara: podemos ler a mensaxe, comezar a escribir a resposta, borrarla, cambiala... ou mesmo reflexionar un tempo sobre a resposta ou a información que queremos transmitir. Aínda máis, é posible estar a conversar, pero sentir o teléfono e ir responder ou atender a alguén que reclama a nosa atención, de modo que deixamos a conversa, con frecuencia sen avisar, e volvemos máis tarde cando nos é posible para retomarmos a conversa no punto onde quedou, sempre que a outra persoa siga dispoñible.

4. ALGUNHAS OBSERVACIÓNS EN RELACIÓN CO REXISTRO

Máis arriba falabamos do *modo do rexistro* para situarmos o oral e o escrito, non como elementos dunha dicotomía, senón dentro dun continuum: o modo oral e o modo escrito son estilos lingüísticos e discursivos determi-

nados polas condicións físicas de produción e de percepción do texto. Con todo, o modo do rexistro combínase con outros factores situacionais, denominados *campo* e *teor*, de xeito que ao se combinaren xeran a construción dunha variedade de texto en sintonía coa situación (Calsamiglia/Tusón 1999: 325 e ss.).

O *campo* é o factor da situación que alude á esfera de actividade e a temática tratada, mentres que o *teor* é o factor situacional que se refire ás persoas, ás súas intencións comunicativas e ás relacións que se establecen entre os interlocutores.

Podríamos dicir que el registro sintetiza diversas combinacións de orden macrotextual y microtextual para dar como resultado una unidad comunicativa que responde a una situación. (...) a través del registro, el habla de los individuos se adapta y acomoda a los usos sociales. Por ello, la competencia en el registro se basa en la familiaridad con situaciones diversas. La participación en situaciones de comunicación variadas, de las más informales a las más formales, es la clave del aumento del repertorio de registro de un hablante. La capacidad de seleccionar el registro pertinente y la capacidad de variar de registro constituye una parte importante de la competencia comunicativa (Calsamiglia/Tusón 1999:330).

O galego, como é ben coñecido, era o código utilizado nas comunicacións orais máis informais, mentres que o castelán era o código escollido para a maior parte das comunicacións formais, e exclusivo no medio escrito. Actualmente, a situación cambiou bastante, pois o galego non só está presente no medio escrito (mesmo nos rexistros máis coloquiais da escrita, como os chats), senón tamén en ámbitos de uso oral onde antes era moi infrecuente (en xuízos, conferencias, televisión, etc.).

Por outra parte, hai que ter en conta que as variedades que aparecen nos distintos actos comunicativos non só dependen de factores situacionais, senón tamén xeográficos e sociais. Ademais, a variedade usada non só serve para acadar de maneira máis eficaz os nosos obxectivos comunicativos, senón que tamén vai contribuír de xeito decisivo a que o noso interlocutor constrúa unha determinada imaxe de nós en relación coa posición económica, formación cultural, orientación ideolóxica...

Desde que comezou o proceso de codificación e, sobre todo, de difusión do galego estándar, do galego considerado correcto, comezaron tamén a aparecer algúns problemas: en parte porque por primeira vez hai falantes que non dominan unha variedade popular da lingua (aprenderon a lingua na escola, a través dos libros ou dos medios de comunicación e non no seu medio natural), e tamén en parte porque o galego estándar veu dalgún xeito a salvagardar o galego da contaminación do castelán. Así, o estándar non é

só unha variedade culta e formal, senón que tamén é a variedade purista, libre de castelanismos. Deste xeito, converteuse na variedade axeitada para esas situacións comunicativas máis formais, pero tamén influíu no resto dos rexistros e niveis, pois moitos falantes usan variedades nestes niveis igualmente libres de interferencias co castelán. Deste xeito, prodúcese a situación de que nun contexto que require unha variedade coloquial, hai falantes que usan a que poderíamos denominar tradicional (interferida polo castelán sobre todo lexicamente), mentres que outros falantes empregan unha variedade coloquial do estándar (con frecuencia interferida polo castelán no nivel fónico, e mesmo gramatical). Aínda que non se poida dicir que ningunha desas dúas non sexa apropiada, si inciden no resultado da comunicación, en tanto que afectan ao *teor interpersoal* (factor situacional dependente da relación que se establece entre os intervenientes no acto comunicativo). Un dos eixes do teor interpersoal establécese na oposición *xerarquía/solidariedade*, de xeito que o uso dunha ou outra variedade pode facer que se estableza ou rompa o vínculo de solidariedade. Por exemplo, se paseamos por unha aldea e queremos saber por onde se vai a un determinado lugar ou se queremos simplemente iniciar unha conversa, non convén que nos identifiquen con falantes urbanos ou dun nivel sociocultural superior ao seu, senón que interesa máis manter o vínculo de solidariedade que nos permita manter unha interacción a través da que consigamos o noso obxectivo. Así, ás veces a variación diastrática non é só un factor persoal, dependente sobre todo do nivel socio-cultural do falante, senón que tamén se pode converter nunha elección dependente do contexto³.

Toda comunicación ten un obxectivo: en función do obxectivo que teñamos, así faremos as nosas escollas, tamén a escolla da variedade (contextual e/ou social) máis axeitada. Cantas máis variedades dominemos, mellor poderemos adaptarnos a cada contexto ou situación e así conseguir máis eficazmente os nosos obxectivos. A variedade estándar xoga coa vantaxe de ser a variedade prestixiada, pero as variedades dialectais e mesmo populares teñen a vantaxe de que permiten establecer un vínculo de solidariedade co grupo, que moitas veces benefician os obxectivos que queremos conseguir.

Na lingüística galega tense traballado bastante na variación xeográfica, pero o estudo da variación contextual e da variación social está aínda por facer. Ademais, penso que sería moi interesante investigar a interrelación entre ambos os eixes de variación, sobre todo no que se refire ao modo en que interactúan o teor e o modo do rexistro coas diferentes variedades sinstráticas.

3. Obviamente, a posibilidade de escoller entre dúas variedades sociais diferentes está sobre todo ao alcance dos que, tendo como lingua materna o galego e dominando a variedade máis popular (en certo sentido, tradicional) do galego, teñen asemade a formación cultural e académica que lles dá acceso tamén ao dominio do estándar.

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

- Abascal, M.ª Dolores (2004): *La teoría de la oralidad*. Málaga: Universidad de Málaga.
- Adam, J. M. (1992): *Les textes: types et prototypes. Récit, description, argumentation, explication et dialogue*. París: Nathan Université.
- Albaladejo Mayordomo, Tomás (2005): "Retórica, comunicación, interdiscursividad", *Revista de Investigación Lingüística* VIII, 7-33.
- Alcolba, Santiago (2000) (coord.): *La expresión oral*. Barcelona: Ariel.
- Álvarez Muro, Alexandra (2001): "Análisis de la oralidad: una poética del habla cotidiana". *Estudios de Lingüística Española* 15 (revista electrónica: <http://elies.rediris.es/elies15/index.html#ind>).
- Blanche-Benveniste, Claire (1998): *Estudios lingüísticos sobre la relación entre oralidad y escritura*. Madrid: Gedisa.
- Calsamiglia, Helena & Amparo Tusón (1999): *Las cosas del decir. Manual de análisis del discurso*. Barcelona: Ariel.
- Castellà Lidon, Josep M. (2004): *Oralitat i escriptura. Dues cares de la complexitat en el llenguatge*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- Crystal, David (2001): *Language and the internet*. Cambridge: Cambridge University Press. Traducción española de Pedro Tena, *El lenguaje e internet*. Madrid: Cambridge University Press, 2002.
- Halliday, M.A.K (1985): *Spoken and written discourse*. Oxford: Oxford University Press.
- Jahandarie, Khosrow (1999): *Spoken and written discourse: A multi-disciplinary perspective*. Stamford, Connecticut: Ablex Publishing Corporation.
- Ong, W. J. (1987): *Oralidad y escritura. Tecnologías de la palabra*, Fondo de Cultura Económica, México. Traducción de *Orality and literacy. The technologizing of the word*. Londres/Nova York: Methuen, 1982.

EL CATALÀ EN ELS MITJANS DE COMUNICACIÓ

Albert Rico i Busquets

Llengua i mèdia
Universitat Autònoma de Barcelona¹

0. INTRODUCCIÓ

En aquest article parlarem dels problemes que es plantegen en l'elaboració d'un model de llengua oral formal del català, a partir del moment en què aquesta llengua accedeix als mitjans de comunicació audiovisuals, molt tímidament a partir de la dècada dels 60, amb certa energia a mitjan dècada dels 70 i amb força en la dècada dels 80.

1. ALGUNES PRECISIONS SOBRE EL CONCEPTE DE «MODEL» DE LLENGUA

Entenem per “model de llengua” un conjunt de recursos (fonètics, morfosintàctics, lèxics, discursius) que obtenim del sistema lingüístic, per satisfer unes necessitats comunicatives noves que es presenten en un moment determinat. Així, l'aparició dels mitjans de radiodifusió introdueix una situació comunicativa nova, a partir de la circumstància en què un emissor podrà adreçar-se, de manera simultània, a una audiència físicament absent, i a partir de les enormes possibilitats comunicatives que permet aquesta situació: retransmissions que amplifiquen l'audiència de registres o gèneres existents (teatre, música, etc.), però també noticiaris, informacions diverses, teatre radiat, entrevistes, reportatges, etc.

Aquest model no està fixat prèviament, i s'ha d'inspirar lògicament en els models referencials existents, tant els relatius a la llengua oral (teatre) com a l'escrita (premsa, literatura). Per tant podem dir que el model s'anirà conformant a mesura que les noves circumstàncies d'ús vagin creixent i donant lloc

1. Llengua i mèdia (<http://kane.uab.es/llenguaimedia/>), grup de recerca consolidat de la Universitat Autònoma de Barcelona.

als diversos gèneres radiofònics, que exigiran recursos lingüístics i discursius nous. Tampoc no es tracta d'un model únic (o uniforme): el sistema ofereix possibilitats diverses que els agents implicats en el desenvolupament del nou àmbit comunicatiu utilitzaran en legítima competència. L'èxit o el fracàs de les diverses opcions anirà perfilant les línies generals del model en qüestió.

1.1. *L'audiència i la percepció del model*

Quan parlem d'un model lingüístic per als mitjans de comunicació ens enfrontem alhora a diversos aspectes del llenguatge: fonètica, morfologia, sintaxi, lèxic, discurs..., i no tots aquests aspectes són percebuts de la mateixa manera pel receptor.

En primer lloc, la fonètica i l'elocució en general. Lògicament, és el factor més destacat, perquè és el que es nota més, l'immediatament perceptible, el que fa que es reconegui a primer cop d'ull la competència lingüística d'un locutor (si és catalanoparlant d'origen, o si és d'origen castellanòfon, per exemple). A més, aquesta percepció és intuïtiva, forma part de la competència lingüística del catalanoparlant.

En segon lloc, el lèxic. Qualsevol parlant, per poc competent que sigui, pot distingir el lèxic propi de la seva llengua del que no ho és (interferències històriques, al marge).

En tercer lloc, la morfologia i la sintaxi, que poden passar més desapercebudes —sobretot la sintaxi— a l'oient que no té una mínima formació, perquè les estructures lingüístiques de dues llengües romàniques, i més si han estat en contacte durant tants anys, tenen molts punts en comú.

En darrer lloc, els elements relacionats amb les característiques del discurs: longitud de la frase, dislocacions i focalitzacions, densitat informativa, etc., que són percebuts més directament pels experts, des del punt de vista tècnic, però que els destinataris reben com un element més de l'efecte comunicatiu, amb la veu, l'entonació, el contingut del missatge, etc.

2. EL CATALÀ I ELS INICIS DE LA RADIOFONIA

Les primeres emissores radiofòniques aniran apareixent a mitjan dècada dels anys 20, en plena dictadura de Primo de Rivera, a iniciativa de les unions de radiooients (Franquet 2001: 27-116). La primera de tot l'estat fou Radio Barcelona, EAJ-1, el novembre de l'any 1924, impulsada per una associació de radiooients, l'Asociación Nacional de Radiodifusión, creada el febrer d'aquell mateix any. I el 1925 naixia Radio Catalana (EAJ-13), que va tenir

una vida breu (vid. Franquet 2001: 46-47). Aquestes dues emissores emetien en castellà; en plena dictadura de Primo de Rivera, era difícil que es planteessin usar el català. Sembla, però, que s'hi havia permès radiar algunes obres de teatre en aquesta llengua (Franquet 2001: 102) ².

L'any 1926 Radio Barcelona es fusiona amb Unión Radio de Madrid, que pretenia crear una xarxa d'emissores d'abast estatal. La fusió va provocar el trencament amb l'Asociación Nacional de Radiodifusión, promotora de l'emissora degana, que va demanar una nova concessió, atorgada el 26 de març del 1930, amb el nom de Ràdio Associació de Catalunya, que des del principi va usar exclusivament el català en la programació ³.

Amb la República la societat i la política van recuperar el protagonisme i la ràdio hi va tenir un paper molt important. Creixen les hores d'emissió i la varietat de programes. Es retransmeten en directe esdeveniments polítics com la proclamació de la República o els fets d'octubre, durant els quals el president Companys s'adreçarà als ciutadans per les dues emissores de la ciutat (Franquet 2001: 91-92). Pel que fa a l'ús del català, Ràdio Associació de Catalunya competeix amb Radio Barcelona per la mateixa audiència, i el seu caràcter diferencial és, precisament, l'ús exclusiu d'aquesta llengua. Això empeny Ràdio Barcelona a incloure-la també en les seves emissions, en una proporció que va arribar a ser de 3 a 1 a favor del català (Franquet 2001: 103). Les noves emissores que s'aniran instal·lant a les principals ciutats de Catalunya també faran servir preferentment el català ⁴.

Aquest període es va cloure de forma dramàtica amb la victòria de les tropes franquistes i la prohibició de l'ús públic de la llengua catalana en tots els àmbits. Ràdio Associació de Catalunya va passar a ser Radio España de Barcelona ⁵.

2. En els primers anys hi havia molt poques hores de programació, bàsicament retransmissions de concerts en directe, butlletins meteorològics i informació borsària.
3. "L'EAJ-15 es dedicarà a expandir la cultura, la música i la literatura d'un poble, conscients de la responsabilitat que pesa al seu damunt" (*Catalunya Ràdio*, 14, 6 d'agost de 1932, p. 3). Cit. per Franquet (2001: 102).
4. Les ciutats més importants de Catalunya inauguren emissores pròpies en aquesta època: Tarragona, Girona i Lleida, les capitals de província, però també Terrassa, Sabadell, Reus, Vilanova, Manresa i Vilanova i la Geltrú.
5. Un dels primers objectius de les tropes ocupants fou conquerir "para España esa emisora catalana separatista" (...) Aquesta especial consideració convertia Ràdio Associació de Catalunya en un preat trofeu, per la qual cosa un grup de soldats es va dirigir ràpidament cap als estudis de l'emissora. La locutora Rosalia Rovira, que anunciava en català un disc, va ser interrompuda...: "«Sí, señorita: digo que ahora, el nombre de la emisora, a ese 'Aquí Radio Asociación de Cataluña' que usted va a pronunciar, debe, tiene que añadir 'al servicio de España y a las órdenes del Caudillo'; y antes de que ella se acercase al micrófono, antes de que pudiera reaccionar, un -Arriba España-, ¡Viva Franco!, gritando ante el mismo, daba al mundo la noticia de que Radio Asociación de Cataluña hablaría ya para siempre el lenguaje Nacional, que Barcelona era nuestra" (*Radio Nacional* 21, 2 d'abril de 1939, p. 5). (Cit. per Franquet 2001: 127-128).

2.1. *El model de llengua de la ràdio de la República i el model de Fabra*

Lamentablement, no tenim gaire informació sobre el model de llengua que es vehiculava en els programes dels anys trenta. Sabem que n'hi havia de dedicats a la llengua i que Ràdio Associació concedia molta importància a l'ensenyament del català, amb lliçons de gramàtica i programes infantils per a la correcció de barbarismes. A Ràdio Barcelona, aprofitant la gran popularitat del locutor Toresky i el seu personatge infantil, Miliu, emetien un programa de llengua en forma de converses, en què els personatges radiofònics eren corregits implacablement pel professor Artur Balot, que n'era el guionista (vid. Solà 1977: 107-109). Al seu torn, Ràdio Associació emetia programes en què es feien lliçons de gramàtica catalana, i altres d'específicament dedicats als infants, per corregir barbarismes (Franquet 1986: 153).

Sí que sabem, però, que hi havia un model per a la llengua escrita, el model de Fabra i l'Institut d'Estudis Catalans, l'anomenat "català literari". A principis de segle Pompeu Fabra havia impulsat una reforma ortogràfica i gramatical que havia establert les bases d'un català modern. La fel·liç conjunció entre un poder polític embrionari, la Mancomunitat de Diputacions, dirigida eficaçment per Prat de la Riba, i la competència de Fabra i els seus col·laboradors (cf. Balcells & Pujol 2002) va donar els seus fruits. A redós de la Secció Filològica de l'IEC, creada el 1911, el 1913 foren promulgades les Normes ortogràfiques, seguides del *Diccionari ortogràfic*, el 1917, de la Gramàtica catalana, el 1918, i del *Diccionari*, el 1932. Aquesta empresa es complementava amb manuals de divulgació (*Ortografia catalana*, *Les principals faltes de gramàtica*, *Diccionari ortogràfic abreujat* i *La conjugació dels verbs catalans*), a més de la intervenció regular del mateix Fabra en la premsa, per difondre el model de català literari, en petits articles de divulgació a *La Publicitat*, posteriorment publicats amb el nom de "Converses filològiques".

Aquest projecte pretenia conformar una varietat de llengua referencial⁶, depurada de castellanismes i dialectalismes, amb una ortografia unificada, en la qual es podien sentir reconeguts tots els dialectes, i que havia de servir adequadament sobretot per als usos formals. Però Fabra pensava sobretot en la llengua escrita, en l'esmentat "català literari". Pel que fa a la llengua oral, tenia una idea clara de la pronunciació genuïna del català i no vacil·lava a fustigar el que en considerava desviacions, sobretot les del parlar de Barcelona, de tanta importància en la formació de la llengua literària pel pes de-

6. "(...) entenent com a tal [llengua referencial] la varietat codificada d'una llengua que serveix de base als llenguatges especialitzats i de model de prestigi a totes les altres varietats." (Lamuela & Murgades 1984: 12).

mogràfic i cultural de la ciutat, però no tenim un equivalent a l'ortografia fabriana en el terreny de l'ortoèpia.

L'aparició de la radiodifusió en català, els anys 30, aparentment no va desvetllar un interès per fixar un model específic de llengua. La idea de variació funcional, d'adequació de la llengua a les diverses circumstàncies d'ús, que es desenvolupa modernament a partir de Gregory & Carrol (1978)⁷, està molt allunyada de les preocupacions de l'època. En aquell temps la distinció "llengua correcta" / "llengua incorrecta" és l'essencial, i s'aplica a qualsevol registre. Això no vol dir que els professionals conscients no es plantegin l'adequació de la llengua als nous gèneres. Per exemple, els professionals de la radiodifusió es van preocupar molt per les característiques del teatre radiat, que no podia ser el mateix que la retransmissió d'una obra de teatre. Fins i tot es van arribar a convocar concursos que es justificaven pel caràcter diferent d'aquest nou gènere literari, el qual havia de tenir en compte la imaginació, la suggestió auditiva, etc. (Franquet 1986: 154).

Podem especular que el català parlat d'aleshores es devia basar en els usos formals tradicionals, el teatre, l'oratorïa política, i sobretot en el model de català literari. Així ho apunten les esmentades lliçons de llengua que programava Ràdio Barcelona. D'altra banda, l'ús secular de la llengua, sobretot en àmbits formals, va conformant una tradició que s'incorpora a la competència lingüística del parlant i l'orienta sobre determinades qüestions, especialment pel que fa a la fonètica i al lèxic (v. 1.1). A partir d'aquí es podria començar a construir un model que amb el temps s'hauria d'anar polint.

Després de la desfeta republicana, l'any 1939, el català va quedar proscrit de la vida pública. La llengua per a usos formals passava a ser exclusivament el castellà, en tots els àmbits: educació, Església, Administració i mitjans de comunicació (cf. Benet 1995).

3. EL LLARG CAMÍ PER ESCOLTAR LA VEU PRÒPIA: 1939-1975

3.1. *La ràdio*

La política del franquisme pel que fa a la presència de la llengua catalana a la ràdio no va mantenir sempre la mateixa rigidesa. El català va anar traient el cap, primer en emissores locals, menys sotmeses a la censura, en forma de comentaris o d'expressions deixades anar de forma casual, de difícil control en un mitjà com el radiofònic. L'any 1950 es va transmetre la primera obra de tea-

7. Per al català, l'obra pionera és la de Lluís López del Castillo (1976).

tre en català de la postguerra, *El pati blau*, de Santiago Rusiñol, per Radio Nacional de España en Barcelona, i al llarg d'aquesta dècada es dona protagonisme a les retransmissions de sardanes, a concerts de música popular, etc. El marc i la intenció d'aquests programes és el foment de la "sana" tradició i el folklore popular. De fet, encara que a partir de principis dels anys 70 hi ha un augment de programes en català, fins i tot d'algun d'informatiu o de temes d'actualitat, no serà fins a la mort del dictador que les emissores radiofòniques no es prendran seriosament la presència del català en antena.

3.2. La televisió

L'any 1956 s'inaugura TVE als estudis del passeig de la Habana, a Madrid. I el 1959 s'estableix l'enllaç hertzià entre la capital de l'estat i Barcelona. La seu de TVE a Barcelona s'instal·la a l'Hotel Miramar, que esdevindrà un centre de producció de programes.

En aquesta nova situació, s'obria una escletxa per emetre en català, aprofitant les possibilitats de desconnexió de la xarxa general. De 1964 a 1967 se n'emetia una hora setmanal, en concret una obra de teatre. La primera fou *La ferida lluminosa*, de Josep Maria de Sagarra. Després, lentament, es va anar ampliant l'horari d'emissió, sempre en franges de migdia i a primera hora de la tarda, amb una cobertura que arribava a les Illes Balears, però no al País Valencià.

L'any 1967 es produeix "Mare Nostrum", el segon programa en català en la història de la televisió. Era "una mena de revista de temes pintorescos del Principat i les Illes que evitava qualsevol qüestió polèmica". L'any 1973 apareix el primer programa amb contingut ideològic, que tracta temes polèmics, "Giravolt". En aquella època RTVE a Catalunya emet tres hores diàries en català. I el 1974 s'hi emet el primer informatiu televisiu, "Miramar"⁸.

4. APROFITANT LES ESCLETXES, PERÒ ¿AMB QUIN MODEL?

Els encarregats de cobrir aquestes primeres escletxes que ofereixen els mitjans radiofònics i audiovisuals són locutors i professionals que treballen en castellà en aquests mateixos mitjans, en emissores locals o de Barcelona, i que tenen el català com a llengua familiar o col·loquial⁹. La seva llengua professio-

8. <http://www.rtve.es/tve/b/catalunya/comunicacion/historia.htm> (20-XI-2007).

9. També s'encarreguen programes, en especial per a la televisió, a personalitats de la vida literària, com Montserrat Roig, Maria Aurèlia Capmany, Robert Saladrígues o Terenci Moix.

nal havia sigut el castellà —i ho continuaria sent—; havien estudiat a l'escola i la universitat en castellà, llegien habitualment en castellà¹⁰, i a més a més la gran majoria no havien tingut accés a cap instrucció en català escrit. La llengua que coneixien era la informal, amb girs, construccions i lèxic poc adequats per a un registre formal, en el millor dels casos, i molt interferits pel castellà, en el pitjor. A més a més, en la seva feina se'ls havia exigut eliminar qualsevol rastre de fonètica vernacular: "locutors i actors han de tenir una pronúncia impecable i correcta en castellà. (...) han de dominar el castellà de manera perfecta i eradicar qualsevol record d'accent autòcton" (Franquet 2001: 212).

Però es tracta d'aprofitar els recursos amb el mínim cost econòmic. Quan RTVE decideix dedicar unes quantes hores setmanals a l'emissió de programació en català, els professionals catalans del centre que participen en el projecte han de servir-se de la llengua en un registre que els resulta poc o gens habitual.

Els locutors i actors procuraven ajustar-se al model que existia en català, el de la llengua literària, el model de Fabra. En ocasions disposaven de l'ajut de correctors (a RTVE), que podien intervenir en els textos preparats per ser llegits, però no en els més o menys improvisats. En el cas dels programes conduïts per col·laboradors externs, aquests provenien del món de la literatura i, per tant, també resulta evident que estaven familiaritzats amb el registre formal literari.

4.1. *El paper dels correctors*

Durant la dictadura franquista, la transmissió del coneixement del català escrit (ortografia, gramàtica) es va produir en circuits no regulats, més o menys clandestinament. Bandejada la llengua del sistema educatiu, només quedava el recurs de les classes particulars, celebrades discretament en domicilis privats, amb pocs assistents i plens de bona voluntat.

L'altra manera de transmetre un cert coneixement de la llengua, a partir de les publicacions periòdiques, era també molt precària. Es publicava molt poc en català i el que es publicava tenia poca difusió. A més, la majoria de catalanoparlants no estaven acostumats a llegir en català, i la idea del que era correcte o incorrecte quedava difuminada¹¹. En aquestes circumstàncies

10. Hi havia molt poques revistes de difusió general en català: *Serra d'Or*, vinculada a l'abadia de Montserrat, o *Oriflama*, al bisbat de Vic, totes dues de periodicitat mensual. Hi hagué un intent d'editar un setmanari, *Tele-estel* (1966), a l'empara de la Llei de premsa de Fraga Iribarne (III 1966), que va patir una suspensió temporal l'any 1969, i definitiva el 1970.

11. En cas de dubte, es preferia la paraula més allunyada del castellà.

era possible que un petit grup de correctors, amb criteris més o menys uniformes, sorgits dels mateixos mestratges, poguessin orientar el model de llengua en una direcció determinada. Es pot dir que no hi ha text d'abans dels anys 70 que no es publiqui sense passar abans pel control d'un corrector. De manera que fins i tot escriptors unànimement lloats pel seu estil, com Josep Pla, sotmetien els seus textos a la correcció¹².

Els criteris amb què els correctors aplicaven el model de català literari de Fabra eren restrictius. En una situació precària, com la d'aleshores, es tractava de resistir, la llengua estava a la defensiva. I tampoc no hem d'oblidar que la institució que havia de vetllar pel manteniment de la norma, pel model de llengua, l'Institut d'Estudis Catalans, vegetava en les catacumbes o en la semiclandestinitat¹³. En aquestes circumstàncies tan difícils, la immigració hispanòfona dels anys seixanta representaria una pressió afegida per a l'ús de la llengua col·loquial.

En aquest model de llengua els correctors optaven sempre per les possibilitats del sistema que resultaven més allunyades del castellà i/o de la llengua parlada, fins i tot en els casos en què la "doctrina" de Fabra no ho avalava. Per exemple, preferien el perfet simple al perifràstic, els plurals arcaics (*boigs, boscs, texts*) als col·loquials, que també eren normatius (*bojos, boscos, textos*), les construccions amb el relatiu compost *el qual*, el possessiu arcaic *llur*, *llurs*, etc., i recorrien a formes que ja no eren vives a la llengua parlada: *àdbuc* ('a més a més'), *quelcom* ('alguna cosa'), *tanmateix* ('però', 'en canvi'), etc. La influència d'aquests correctors, en cercles més o menys amplis, feia que s'identifiqués el "català correcte" amb les opcions esmentades, i la situació sociolingüística de la llengua no ajudava a aclarir equívocs¹⁴.

Quan aquests correctors, o aquesta "escola de correctors" té ocasió de treballar en un mitjà audiovisual (o radiofònic) hi apliquen criteris similars. I també pot passar que siguin els professionals mateix els que recorren a aquestes solucions espontàniament, amb la idea que són "més correctes". Així, *llur*, *àdbuc* (pronunciat sovint *adbuc*), *quelcom*, etc., conviuen amb construccions interferides com *tenir que*, *degut a que*, etc.

Aquest serà, en línies generals, el model del català en els mitjans de comunicació durant el període predemocràtic: basat en una "tradició" restrictiva, en la "intuïció" dels locutors (mediatitzada per aquesta tradició), en la

12. Si bé és cert que el corrector de Pla, Bartomeu Bardagi, afirmava que a Pla calia corregir-li "Ben poques coses. Bàsicament era correcte. La consciència lingüística era formidable (...)". Cit. per Mir (2003: 222).

13. Fins a l'any 1976 no fou reconegut oficialment (RD 3118/1976, de 26 de novembre).

14. Aquesta actitud dels correctors va provocar polèmiques virulentes, circumscrites a l'àmbit de les publicacions en català dels anys 60, sobretot a *Serra d'Or*. Eren molt crítics amb l'actitud dels correctors Joan Fuster, Terenci Moix i Maria Aurèlia Capmany, entre d'altres.

llengua escrita, i amb la intervenció dels correctors, quan el pressupost ho permetia.

No hi ha estudis que permetin conèixer com reaccionava l'audiència enfront d'aquest model. La programació era limitada i l'audiència també, i era una audiència també influïda per les qüestions que acabem d'esmentar. A més, la situació repressiva feia poc recomanable qüestionar el model.

5. ELS PRIMERS ANYS DE L'ETAPA DEMOCRÀTICA.

5.1. La ràdio

El canvi en la situació política de l'estat espanyol repercutia també en l'àmbit de la radiodifusió, sensible a les demandes de la societat catalana (Franquet 2001: 213-219). En aquesta època es produeix un increment substancial de la programació en català, molt important en les emissores locals, però també en les d'àmbit estatal. En el cas de Radio Nacional de España, l'increment de la programació en català en les dues emissores de Barcelona provocava problemes de coordinació amb la programació estatal. La solució va ser crear una nova emissora, la primera que emetia tota la programació en català, a finals de 1976, Ràdio 4 (Munsó 1980: 15ss).

5.2. La televisió

La producció en català del circuit de RTVE continua creixent, en franges de migdia, tarda i nit, amb alguna desconexió del circuit estatal, on continua la programació en castellà. A partir del 1976 es presenta un programa de llengua, "Català amb nosaltres", centrat en la correcció normativa i en la diversitat dialectal. Apareix "Miramar esportiu", el primer programa d'esports en català. S'emet per primera vegada una pel·lícula de ficció filmada en escenaris naturals, *Un somni i mil enganyifes*, i s'enregistra la primera producció dramàtica en color, *Hamlet*, en versió de Terenci Moix. En cinc anys (1978-1983) el circuit passa de 68 a 83 hores mensuals d'emissió.

El 1992 el circuit català de televisió (TVE) serà l'encarregat de transmetre, amb TV3, Televisió de Catalunya (canal 33), els Jocs Olímpics de Barcelona.

En els darrers anys s'ha produït un declivi dels centres regionals de RTVE, relacionada amb la crisi econòmica de l'ens, que s'ha vist agreujada per la competència de les cadenes privades. Això ha comportat la reducció dels centres regionals en general, i del de Sant Cugat (seu actual del centre

de RTVE a Catalunya) en particular, amb reducció també de la producció pròpia. La crisi també afecta Radio-4, la primera emissora que va tenir una programació íntegrament en català, i que està amenaçada de tancament.

Però el veritable canvi en la producció televisiva no es produirà fins el 1983, amb la creació de la Corporació Catalana de Ràdio i Televisió.

5.3. Els models

Tant a la ràdio (fonamentalment Ràdio 4) com a la televisió es manté el model que hem comentat (v. 4.1), tot i que l'ampliació de l'oferta genera necessitats noves. El control lingüístic es manté sobretot en els informatius, però en altres casos el relaxament és evident. Es continua produint una barreja entre el model del català literari i les interferències més estridents.

Mentrestant, en el panorama comunicatiu català es produeixen novetats, que a la llarga hauran d'afectar els mitjans audiovisuals. L'any 1976 apareix als quioscos el diari *Avui*, el primer periòdic diari des d'abans de la guerra¹⁵. En l'elaboració del producte tindran un paper essencial els correctors, perquè els periodistes de l'època no havien rebut cap mena de formació en llengua catalana, al marge de la que s'haguessin pogut procurar personalment, i els impulsors de la publicació pretenien que tingués un paper pedagògic en el procés de normalització lingüística, que tot just començava a plantejar-se. El model de llengua que s'aplicava era el mateix que hem comentat (4.1): preferència per les formes més "genuïnes" en lèxic i en morfologia (o sigui, més allunyades del castellà i de la llengua col·loquial).

Però en el món de la correcció s'havia produït un fet important. El 1975 s'havia graduat la primera promoció de llicenciats en filologia catalana per la Universitat de Barcelona. Una lleva de lingüistes amb formació universitària, joves... i amb criteris diferents pel que fa al model de llengua dels mitjans de comunicació. En l'elaboració del diari xocaven el criteri "tradicional" de la correcció amb una posició, que s'aniria perfilant més endavant, i que estava a favor de "modernitzar" la llengua¹⁶ (V. infra).

Aquesta posició es va anar manifestant en diaris i revistes¹⁷ i va adquirir certa virulència¹⁸. Ha passat a la història amb el nom de "polèmica heavys – ligths", que és com la va batejar un periodista de l'època.

15. L'any 1937 es publicaven a Barcelona una dotzena de diaris, set dels quals eren en llengua catalana.

16. Un dels primers articles en defensa d'un nou model és el de Ricard Fité, titulat precisament "Volem una llengua moderna".

17. *Crònica, Ciència, El Món...*

18. Per a un seguiment de la polèmica, v. Casals (2001a).

6. LA CONSOLIDACIÓ DELS MITJANS DE COMUNICACIÓ EN CATALÀ

El fet més rellevant per als mitjans de comunicació en català i, correlativament, per a la gestació d'un model de llengua, és la creació de la Corporació Catalana de Radio i Televisió (CCRT), que posarà en marxa la primera televisió i una xarxa d'emissores que havien de revolucionar el panorama audiovisual.

El 26 de juliol de 1983 s'emet la primera notícia per antena a Catalunya Ràdio: la mort de Charlie Rivel, i s'inicien els butlletins horaris i els informatius; a l'octubre comença la programació regular. L'11 de setembre té lloc la primera emissió experimental de TV3 i el gener de 1984 comença la programació regular, amb una cobertura del 80% del territori i el 90% de la població. En anys successius aniran creant-se noves emissores de la xarxa: Catalunya música (1987), Canal 33 (1988), Catalunya cultura (1999), Canal 3/24 (només notícies, 2003) i IcatFM (ràdio i internet, 2006).

L'envergadura del projecte de la CCRT desbordava la situació dels mitjans de comunicació audiovisuals. Hi havia recursos econòmics, mitjans tècnics i humans; hi havia un projecte nacional. Una de les tasques d'aquest projecte, bàsica, era contribuir a la normalització lingüística; per tant, el model de llengua era una qüestió fonamental.

7. CAP A UN MODEL NOU

Com hem dit més amunt, arran de l'aparició del diari *Avui* es va anar perfilant una posició, sobretot entre els lingüistes joves que feien tasques de correcció, en el sentit que el model de llengua reduccionista i encarcarat que havia predominat fins aleshores en la premsa i en els mitjans audiovisuals (en especial TVE i Ràdio 4) no era vàlid¹⁹.

Aquest grup de correctors propugnaven un model més acostat a la llengua "del carrer", que els lectors (en el cas de l'*Avui*) poguessin sentir-se identificats amb el que llegien; es decantaven per la varietat central barcelonina, perquè era natural —deien— basar-se en la varietat parlada per un major nombre de persones. Per aconseguir-lo proposaven bandejar de l'estàndard (escrit o oral) els arcaïsmes i els dialectalismes, i estaven a favor de donar entrada a paraules que, tot i no figurar al diccionari normatiu, tenien

19. Entre els membres més significatius d'aquest grup, que posteriorment es va constituir en "Grup d'estudis catalans", trobem Xavier Pericay (autor del llibre d'estil del *Diari de Barcelona*), Ferran Toutain, Ricard Fité (autor del llibre d'estil de l'*Avui* i d'*El Periódico*) i Oriol Camps (director d'*Ésadir*, portal lingüístic de la Corporació catalana de mitjans audiovisuals).

tradició en la llengua (els anomenaven “castellanismes històrics”) i d'altres que, simplement, eren tan esteses que semblava impossible substituir-les per alternatives genuïnament catalanes. Al costat d'això, optaven per les variants morfològiques més acostades a la llengua parlada (perfet perifràstic i plurals en -os, enfront del perfet simple i els plurals en -s, etc.).

Els plantejaments d'aquest grup de lingüistes van tenir ocasió de plasmar-se per escrit en el manual d'estil del *Diari de Barcelona*, un periòdic de llarga història, fundat el 1792 —era el degà de la premsa continental. L'Ajuntament de Barcelona va adquirir el diari, l'any 1985, i el va cedir al Grup Zeta, perquè l'edités en català. La responsabilitat lingüística de l'empresa fou encomanada a Xavier Pericay, un dels més conspicus representants de les posicions “ligh”.

Per una altra banda teníem els correctors (i lingüistes) partidaris del model fabrià més estricte, de les solucions més genuïnes, en nom del patriotisme i de la defensa de la llengua, que acusaven els “light” d'espanyolistes.

Una tercera posició la representaven els departaments de llengua d'unes quantes universitats catalanes “perifèriques”, que criticaven la pobresa del model “ligh”, perquè ignorava les solucions que podia aportar el diasistema. A més a més, alertava sobre el fet que donar com a referència en els mitjans audiovisuals un model basat en una única varietat podia provocar que els parlants de les varietats menystingudes no s'hi sentissin identificats, o, encara pitjor, que menysvaloressin la pròpia, davant del prestigi del model que vehiculaven els mèdia (Solà 1987: 158-169).

El cert és que les posicions “light” incidien en un problema real: l'ampliació de registres demanava més recursos que els que facilitava la interpretació restrictiva del model fabrià, tal com s'havia aplicat tradicionalment. Una altra qüestió és que aquests recursos haguessin de sortir —tots— d'una pretesa “llengua del carrer” o de les interferències del castellà, per parlar només de lèxic, que era l'aspecte fonamental. A més a més, les opcions més acostades a la llengua parlada que permetia la normativa fabriana ja eren adoptades per un bon nombre d'editorials, era ja un moviment perceptible; els “ligh” hi van donar forma i empenyien una mica més enllà²⁰. Per altra banda, era impossible ignorar que la situació precària de la llengua no obeïa a problemes “lingüístics”. De fet, no s'ha demostrat que el model de llengua del diari *Avui* fracassés perquè els lectors no l'entenien (qualsevol lector d'una llen-

20. Amb la introducció del català com a llengua vehicular a l'escola, moltes editorials es van plantejar el model de català que havien de fer servir per parlar de geografia, d'història, d'art... Evidentment, les orientacions (internes) de les editorials anaven en el mateix sentit que les propostes “ligh”, dins del respecte a la normativa, és clar.

gua de cultura sap que al diari no hi trobarà la “llengua del carrer”). I tampoc no s’ha demostrat que els lectors rebutgessin el *Diari de Barcelona* per les seves innovacions lingüístiques. Al darrere de l’èxit d’un diari també hi ha recursos econòmic, una bona direcció i bons periodistes!

El cas és que, al cap de vint anys més o menys de la polèmica, sembla evident que els partidaris de les posicions “lighth” han guanyat la partida, en el sentit que els mitjans audiovisuals han optat per la majoria de solucions que ells propugnaven, i —com hem dit més amunt— fins i tot l’IEC ha acceptat al seu diccionari normatiu moltes de les propostes lèxiques que defensaven. Perquè bàsicament es tractava d’això, de propostes lèxiques, d’ampliació del lèxic normatiu. Però les necessitats dels nous registres van molt més enllà del lèxic.

7.1. Catalunya Ràdio

El juny del 1983 es va encarregar a Ricard Fité l’elaboració d’unes orientacions lingüístiques per a l’emissora, les *Orientacions per a l’ús de la llengua a Catalunya Ràdio i RAC* (Casals 2001b), que desplega la filosofia “lighth”, dins del respecte a la normativa: proscripció d’arcaïsmes, rellevància de la varietat central, consideració dels diferents registres radiofònics i adequació de la llengua a les característiques pròpies de la radiodifusió: claredat, concisió, expressivitat...

L’any anterior, el 1982, Francesc Vallverdú, que havia de ser màxim responsable de la Comissió de Normalització Lingüística de TVE, havia publicat *Elocució i ortologia catalanes (per a ús de locutors de ràdio i televisió)*, on, a part de fer les primeres consideracions sobre el tipus d’elocució que requereix el mitjà, una qüestió que en general no ha estat gaire tractada en català, manifestava la dificultat de parlar d’un estàndard oral del català, al mateix nivell que es parlava d’estàndard escrit. Deia que “Malgrat que el dialecte central té més pes cultural i social que les altres varietats, no s’ha arribat a imposar com a estàndard oral”. I hi afegia: “La majoria de lingüistes i sociolingüistes coincideixen a no acceptar un model ortològic de tipus castellà o francès, i recomanen models com l’alemany, el rus o l’italià, en què les pronunciacions dialectals són respectades” (Vallverdú 1982: 16-17).

El 1990 l’IEC presenta una *Proposta per a un estàndard oral de la llengua catalana I. Fonètica*, en la qual opta per un model “polimòrfic i composicional”, que permeti la participació en l’estàndard de les principals varietats dialectals.

7.2. Televisió de Catalunya

Consta que pocs mesos abans de la inauguració de TV3 Ferran Toutain va encarregar-se d'elaborar unes propostes lingüístiques relatives al model de llengua (Paloma 1998: 7). L'autor hi distingia entre nivells de llenguatge i registres, i proposava un estàndard obert. Recomanava acostar-se a la llengua parlada, mantenint-se, però, dins de la normativa, i evitar arcaïsmes i dialectalismes en pro de les formes més habituals. Criticava també la llengua de la televisió de Miramar (RTVE) per l'abús de construccions enfarfegades i estranyes a la llengua corrent. Ja en aquesta primera proposta es defensaven formes lèxiques que no figuraven al diccionari normatiu, com *cuidar* ('tenir cura'), *entregar* ('lliurar'), etc., la majoria de les quals hi han acabat sent recollides.

Un dels problemes importants amb què es va trobar la llengua de la televisió (la de la ràdio, en menor mesura) és el dels registres anomenats "col·loquials" o "familiars", en les sèries de producció aliena o en el doblatge de les pel·lícules estrangeres: ¿quin havia de ser el paper, per exemple, de les paraules grolleres? A partir de 1985, la Comissió de normalització lingüística s'ha anat pronunciant explícitament sobre l'adequació o no per a determinats registres de mots com *puta*, *marica*, *cabró*, *mamó*, *cardar* o *follar* (que només s'havien de fer servir excepcionalment), enfront de *collonut*, *collonada*, *conya*, *cabronada*, etc., que podien fer-se servir quan l'original tingués "un to molt descordat". El tema de l'adequació al registre de determinats mots, grollers o col·loquials, molts d'ells no normatius, continuaria preocupant els assessors lingüístics de TV3 (Paloma 1998)²¹.

Aquesta preocupació estava justificada, perquè el problema era real i evident, i perquè aquestes qüestions, les de lèxic, juntament amb les de fonètica (hi havia crítiques a la fonètica acastellanada o xava d'alguns presentadors), eren les queixes més freqüents dels televidents.

Podem dir que, amb el pas del temps, la tolerància s'ha anat eixamplant, tant a la ràdio com a la televisió. En part perquè hi ha més emissores —i més programes—, i lògicament no es pot mantenir perpètuament un exèrcit d'assessors lingüístics (és molt car!)²². En els estudis que hem anat realitzant

21. L'any 2005 es va inaugurar el portal lingüístic "ésadir" (<http://esadir.com>), que recull tota la informació lingüística acumulada des del 1983.

22. Al 1989 hi havia sis assessors lingüístics en els informatius, un per als esports i tres per a producció interna. A producció aliena hi va haver quinze assessors fins el 1986, en què es va reorganitzar el departament i es va externalitzar el doblatge. Els estudis que volen treballar per a TV3 s'han d'homologar i contracten els seus professionals, i la Comissió de normalització lingüística pot rebutjar un doblatge que consideri defectuós.

regularment en el grup Llengua i Mèdia hem pogut comprovar aquesta “obertura”, sobretot en les sèries de producció pròpia (programes de Buena-fuente, de La Cubana, *Jet lag*, *Plats bruts*, *Porca Misèria*, etc.), en les quals apareixen tota mena d’interferències, sobretot en la llengua col·loquial.

I és que aquest és un dels problemes no resolts: el dels registres col·loquials. A vegades els policies i els delinqüents d’una pel·lícula americana parlen, en la versió doblada, com si haguessin estudiat a Harvard. A Televisió de Catalunya s’ha treballat força en el tema²³, però és lògic que una empresa de doblatge no es vulgui arriscar a utilitzar recursos no normatius, si no té instruccions explícites sobre el particular.

Les alternatives en aquest cas són: utilitzar el col·loquial interferit pel castellà (és el recurs utilitzat per sèries i programes de producció pròpia), fer servir recursos genuïns (però que poden sonar estranys, poc sentits), inventar-se’n de nous, perquè la llengua de la ficció televisiva és, també, ficció.

7.3. *El cas de les retransmissions de futbol en català: un exemple innovador*

Les retransmissions de futbol en català han sigut un dels èxits més aclaparadors de la radiofonia catalana. Parteixen d’una iniciativa de Joaquim Maria Puyal, periodista de Radio Barcelona, que col·laborava amb José María García en programes esportius de la cadena Ser. Puyal fa la proposta a la direcció de l’emissora, que l’accepta amb escepticisme²⁴: fins aleshores totes les retransmissions futbolístiques (i d’altres esports) s’havien fet en castellà. Li posen una condició: que busqui patrocinadors. Puyal en troba un de bo, la Caixa.

A continuació es tractava d’“inventar” un registre radiofònic fins aleshores inexistent en català, i és clar que el català literari no podia subministrar gaire recursos. Però Puyal, amb la col·laboració de Jordi Mir, assessor lingüístic del Futbol Club Barcelona, va fer una tasca de recerca de lèxic i fraseologia en la premsa esportiva catalana d’abans de la guerra, en la llengua popular dels aficionats... i també va usar la imaginació. Va defugir la solució fàcil: calcar el llenguatge esportiu castellà.

I els resultats van ser espectaculars. Al cap de 30 anys el programa que dirigeix Puyal, “Futbol en català”, —que ara s’emet per Catalunya Ràdio—

23. Hi ha un recull de textos publicats, *Criteris lingüístics sobre traducció i doblatge*. Ed. 62. Barcelona 1997.

24. Sembla que un directiu de l’emissora va demanar “pero, ¿ya lo entenderá alguien?” (Franquet 2001: 217).

continua sent líder d'audiència en la seva franja horària (el segueixen més del 50% dels aficionats que escolten la retransmissió del partit del Barça). La qualitat lingüística de l'espai és bona i ha (re)creat un lèxic i una fraseologia esportius que els radiooients han fet seus. I no solament això: Puyal ha creat un estil, i la majoria d'emissores locals i estatals que emeten per a Catalunya també retransmeten els partits en català.

8. CONCLUSIONS I COMENTARI FINAL

La incorporació del català als mitjans de comunicació es realitza de forma lenta i poc significativa en termes d'audiència, fins a l'etapa democràtica. El model al qual recorren les primeres retransmissions es basa en la llengua literària, en el model reduccionista de la normativa fabriana que havien anat aplicant els correctors en els temps difícils de la dictadura.

Quan la irrupció de la llengua en els mitjans audiovisuals és significativa, amb moltes hores de programació i tota la diversitat de gèneres que comporta, el model fa fallida. Els joves assessors lingüístics partidaris d'una "llengua moderna" intervindran decisivament en l'elaboració del nou model, que sobretot es caracteritza per una major obertura a la llengua col·loquial i que incorpora castellanismes i formes no acceptades per la normativa.

De totes maneres, el problema que per al català representa la pressió mediàtica aclaparadora del castellà no es resol simplement obrint les portes a les interferències. Les exigències que plantegen els nous registres es poden cobrir calcant les solucions dels altres o de manera creativa, com en el cas que hem vist de "Futbol en català".

Considerant, com apuntàvem abans, que el mitjà és també creador de realitat, en tant que creador de ficció, s'ha abusat del recurs al "llenguatge del carrer". Perquè, ¿què és el llenguatge del carrer? ¿de quin carrer parlem?

Una de les característiques de la llengua col·loquial, tan mal descrita en general, és que té peculiaritats lligades a factors socials, geogràfics, professionals... en una paraula, no és mai una llengua uniforme.

D'altra banda, són precisament els mitjans de comunicació els que fan aparèixer un col·loquial "general", en què l'audiència es pot sentir reconeguda. Per posar un parell d'exemples concrets: a les sèries costumistes de les cadenes espanyoles hi ha molta presència de la llengua del carrer. Però la popularització d'expressions com "*va a ser que sí*" o "*hasta aquí puedo leer*" o tantes altres que han donat a conèixer les sèries o els concursos televisius, es produeix perquè el mitjà les difon! Tant se val que hagin sortit d'un carrer de debò com del magí del guionista.

La difusió de lèxic o d'expressions terminològiques és una característica dels mitjans de comunicació. Els meteoròlegs de TV3,²⁵ per exemple, han popularitzat expressions com “cap de fibló” (‘tornado’), per no parlar de les “depressions”, de la “gota freda”, etc. En resum: no podem menysprear la creativitat, el potencial innovador dels llenguatges dels mitjans de comunicació, en cap registre.

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

- Balcells, Albert & Enric Pujol (2002): *Història de l'Institut d'Estudis Catalans (1907-1942)*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, Afers.
- Benet, Josep (1995): *L'intent franquista de genocidi cultural contra Catalunya*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- Casals i Martorell, Daniel (2001a): “*Les polèmiques entre lights i heavies i les seves repercussions en l'elaboració dels models lingüístics per als mitjans de comunicació de massa*”, in Miguel Angel Pradilla (ed.): *Societat llengua i norma. A l'entorn de la normativització de la llengua catalana*. Benicarló: Alambor, 127-162.
- Casals i Martorell, Daniel (2001b): “*El primer llibre d'estil de les emissores radiofòniques de la Corporació Catalana de Ràdio i Televisió (I): Orientacions per a l'ús de la llengua a Catalunya*”, *Llengua & Literatura* 12, 339-374.
- Franquet i Calvet, Rosa (1986): *Història de la radiodifusió a Catalunya (Del naixement al franquisme)*. Barcelona: 62.
- Franquet i Calvet, Rosa (2001): *Història de la ràdio a Catalunya al segle xx (de la ràdio de galena a la ràdio digital)*. Barcelona: Generalitat de Catalunya.
- Gabinet de Premsa de RTVE a Barcelona / Línea, Serveis de Comunicació Gràfica (1980): *Breu història dels programes en català a RTVE*. Barcelona: RTVE Barcelona.
- Gregory, Michael & Susanne Carroll (1978): *Languages and situation. Language varieties and their social contexts*. London: Routledge & Keagan Paul.
- Grup d'Estudis Catalans (1992): *El barco fantasma*. Barcelona: Llibres de l'Índex.
- Institut d'Estudis Catalans (1990): *Proposta per a un estàndard oral de la llengua catalana. I. Fonètica*. Barcelona: IEC.
- Lamuela, Xavier & Josep Murgades (1984): *Teoria de la llengua literària segons Fabra*. Barcelona: Quaderns Crema.

25. Els programes meteorològics de TV3 són líders d'audiència a la cadena.

- López del Castillo, Lluís (1976): *Llengua estandard i nivells de llenguatge*. Barcelona: Laia.
- Mir, Anna (2003): "Correctors, assessors, lingüistes: reflexió sobre el procés de revisió de textos escrits", *Llengua & Literatura* 14, 211-237.
- Munsó i Cabús, Joan et al. (1980): *Breu història dels programes en català a RTVE*. Barcelona: RTVE.
- Paloma, David (1998): "Decisiones internes sobre el model de llengua [de TV3]", in N. Faura; D. Paloma & A. M. Torrent: *La llengua de Televisió de Catalunya. Materials per a l'anàlisi*. Bellaterra: Universitat Autònoma de Barcelona, 7-16.
- Solà i Cortassa, Joan (1977): *Del català incorrecte al català correcte. Història dels criteris de correcció lingüística*. Barcelona: 62.
- Solà i Cortassa, Joan (1987): *L'obra de Pompeu Fabra*. Barcelona: Teide, 158-169.
- Vallverdú, Francesc (1982): *Elocució i ortologia catalanes (per a ús de locutors de ràdio i televisió)*. Barcelona: Jonc.

OS MODELOS ORAIS NOS MEDIOS DE COMUNICACIÓN

Antón Dobao

CRTVG

Son vinte e dous ou vinte e tres anos os que leva funcionando a TVG, emitindo desde hai tempo as vinte e catro horas do día en galego, se descontamos parte da publicidade, uns cantos convidados, especialistas varios e, mesmo, nun pasado non remoto, as películas aquelas de Cantinflas ás que tan afeccionados eran algúns dos directivos do noso medio público. Contra todos os indicios, mesmo quizais a pesar dalgún proxecto hoxe se cadra xa abandonado, a TVG mantívose durante estes anos que en pouco tempo culminarán o cuarto de século, ou sexa, unha xeración ou así, como un medio monolingüe. En galego. Na era da comunicación masiva, o único medio audiovisual monolingüe en galego. E este é un dato moi digno de ter en conta. Un dato crucial. A carón deste tempo todo, a outra póla dos nosos medios públicos, a Radio Galega, tamén se mantén como a única emisora nacional monolingüe en galego.

Ao pé da Radio Galega e mais da TVG, temos algunhas exiguas experiencias locais e unha presenza litúrxica, testemuñal, nalgunhas emisoras comerciais, probablemente as máis das veces relacionada con subvencións públicas. Algún informativo, un programa e, normalmente, o cambio de lingua cando un entrevistado teima no uso do galego. No tocante ás cadeas de televisión, á parte das xa coñecidas desconexións do centro territorial de Televisión Española, o deserto é interminable. A ausencia do galego é abafante. Nin a televisión dixital terrestre (TDT) trouxo polo de agora variacións positivas. Nin as cadeas estatais parecen dispostas a dar pasos na incorporación do galego ás súas emisións (ben mediante programas específicos e desconexións, ben mediante opcións de dobraxe e/ou subtítulos de películas e series que a TDT permitiría) nin tampouco a CRTVG se decidiu polo de agora a asumir en serio a creación dunha segunda canle de verdade para a TVG e para a Radio Galega. No tocante aos medios de comunicación masiva, valla esta descrición superficial do escenario en que se representa a caracterización do discurso oral público galego.

Falamos dos modelos orais de galego nos medios de comunicación implica en realidade cinxirnos case que exclusivamente aos modelos orais da TVG e da RG e, por tanto, ás políticas lingüísticas executadas na CRTVG, aos obxectivos que procuran e aos medios que poñen en xogo. Esta perspectiva de debate, amais de recorrente, segue a ser, segundo a miña experiencia, un pouco deprimente a priori. Veremos máis adiante se efectivamente é así ou se cabe adiviñar indicios que nos permitan ser máis optimistas. Eu levo vinte e un anos traballando na TVG, ininterrompidos, e quizais esa constancia e esa reiteración axudan a que a miña visión, sen que se preste a demasiados alardes de optimismo, procure sempre ocos na realidade polos que ir introducindo elementos de transformación e pequenos pasos adiante. Sexa como for, tampouco ha de ser moi xusto que todas as acusacións relacionadas coas nosas esperanzas frustradas recaian na conta da TVG e da RG. Os nosos medios públicos, que por seren públicos son nosos, e isto é moi importante telo sempre en conta, son apenas dous illotes no bravo mar da comunicación masiva, que só fala e entende castelán. Somos, pois, pouca cousa. En realidade, a presenza do galego na comunicación masiva é cuantitativamente testemuñal. Outra cousa é que, se cadra, cualitativamente é (ou debera selo) moito máis influente do que poderíamos pensar. Debera selo, ou sexa, en realidade os nosos medios públicos non parecen chegar a adquirir a importancia cualitativa que deberan. Seguramente porque as súas emisións seguen sen arriscar máis aló dunha dependencia submisa dos índices de audiencia. Seguramente, tamén, porque entre a TVG (e a RG) e os sectores máis vangardistas das nosas diferentes manifestacións culturais existe unha separación que por momentos parece insalvable. Seguramente tamén porque os principais partidos, os tres partidos parlamentarios, carecen dun modelo de medios de comunicación públicos, pois só os conciben como instrumentos de representación, influencia e propaganda, máis preocupados polo tempo que os informativos lle dedican a cada un dos líderes que polas súas capacidades culturais (no máis amplo sentido). Seguramente, sen dúbida, porque derivado de todo o anterior, a TVG e a RG levan vinte e tantos anos sen daren xerado universos simbólicos propios, identificadores, próximos aos nosos intereses, aos nosos desexos, aos nosos gustos e necesidades, distanciados, por tanto, dos modelos que imponen as canles comerciais (e tamén públicas) españolas. Se cadra a mímese é unha guía que nos acompaña desde a fundación.

Todo isto, é certo, é asunto doutro debate. Pero a min paréceme necesario abrir esta intervención con unha proposta de reflexión arredor das funcións, hoxe, dos nosos medios públicos, máis alá dos tópicos que levamos tanto tempo escoitando —e dicindo— sen que ofrezan máis contido ca un fascinio un pouco parvo pola simboloxía de certas expresións. Porque desde

o meu punto de vista, a falta de autenticidade que, adiantémolo xa, caracteriza os modelos de oralidade dos medios de comunicación, ou sexa, da Radio Galega e da TVG basicamente, ten tamén unha relación moi directa coa mesma falta de autenticidade que caracteriza unha moi boa parte das emisións televisivas e radiofónicas. Por resumilo, e quizais caendo case sen pudor na caricatura, podemos dicir que os universos simbólicos de referencia para os nosos medios de comunicación viaxan entre a mímese e o pintoresquismo folclórico. Se cadra tamén os modelos de oralidade están en parte condenados a este mal. Ao mellor todo está dependendo da perspectiva coa que se asumen as realidades plurais de Galicia e dos galegos e galegas. Se nos vemos tal como somos e tal como queremos ser, quizais sexamos capaces de falar conforme á gramática dos suxeitos principais desa realidade que observamos; igual nos reconstruímos sobre a lingua que queremos e precisamos. Se nos miramos a través dun filtro que nos distancia de nós mesmos (porque non nos gustamos, porque nos gustan máis os outros) e tamén tende a deformarnos coa mesma desviación coa que nos observan aqueles que nos gustan máis ca nós mesmos, pois daquela, a lingua que falemos será directamente a deles, dos outros, ou ben tenderá a imitala no que poida, porque non deixará de ser a lingua de referencia. Quizais porque a nosa non nos gusta.

Resumindo. O mapa dos medios orais en Galicia inclúe a TVG e a Radio Galega como únicos medios que emiten toda a súa programación en galego. Nas radios de titularidade privada, a presenza do galego é anecdótica: algún informativo, algunha entrevista e uns poucos anuncios, os máis deles, institucionais; os que non, tendentes a fugar na hipercharacterización folclórica, pintoresca. No tocante ás televisións, xa o sabemos; presenza radical do castelán fronte á illa da TVG. Non sabemos cal vai ser a lingua das emisións das canles beneficiarias das concesións serodías do derradeiro goberno de Fraga Iribarne. Ora ben, tendo en conta os propietarios destas concesións, tampouco é que esteamos moi esperanzados co que está por vir. E esta é máis ou menos a situación. Non merece, creo eu, máis comentario.

Pero o obxectivo desta intervención non é coñecermos a distribución de uso das linguas na comunicación oral masiva en Galicia. O obxectivo é falar dos modelos de oralidade nos medios de comunicación. E a esa constrición quixen atender, aínda sendo consciente de que a caracterización deses modelos pode ser extremadamente doada e simple. E de moi breve descrición. Non precisamos demasiado tempo para falar destas cousas.

Podemos primeiro estudar as mensaxes orais dos medios, da TVG e da Radio Galega, maiormente, tal como dixemos, para caracterizar lingüística-

mente as súas estruturas discursivas. Podemos, a seguir, descender a análises pomenorizadas dos diferentes niveis do sistema lingüístico e dos seus usos, de como os articulamos para construír as diferentes mensaxes orais que caracterizan os discursos mediáticos. Podemos definir, daquela, o modelo implícito real dos medios de comunicación, o modelo, obviamente, non codificado, nunca explicitado, pero de evidentes motivacións que constantemente tenden a aboiar na superficie. Podemos despois analizar os trazos fonéticos e prosódicos dese modelo implícito. E analizar tamén trazos léxicos, semánticos e morfosintácticos. E a continuación analizar a variación interna do sistema neses usos e nese conxunto de mensaxes orais. E por último, tentar relacionar o corpus resultante coas dúas linguas en contacto en Galicia.

Podemos facer todo iso, mais nesta altura, cando levamos case un cuarto de século observando, analizando e vivindo como usuarios os discursos orais dos medios e mesmo esa macroestrutura que denominamos discurso oral público galego, temos a sensación, perigosa, é verdade, pero real, de certa perda de tempo na repetición do noso discurso e das análises que o motivan. E temos, canda esta sensación de reiteración, unha intuición que nos fala de inutilidade ou de ineficacia deste discurso, da preocupación mesma polos modelos de oralidade dos medios de comunicación. Ou sexa, dito con outras palabras, cada vez que temos a oportunidade de advertir publicamente da falta de autenticidade dos discursos orais públicos galegos, dos modelos de oralidade dos nosos medios de comunicación, terminamos coa sensación de que tal preocupación non termina de conectar coas preocupacións verdadeiras do común de galegos e galegas non só en relación cos nosos medios públicos (ou con outros ámbitos en que se actualiza o discurso oral público, como o teatro, a política, etc.), senón mesmo en relación coa propia lingua, coa necesidade de socializar usos auténticos e coa conveniencia de establecemos modelos de referencia en todos os niveis. Quizais é que estes asuntos non son tan importantes nin tan determinantes para o presente e para o futuro da lingua como a min me parecen.

En calquera caso, entendo que hoxe por hoxe non nos produciría demasiada controversia poñernos de acordo en xeral ao redor de cal é o modelo de oralidade dos medios de comunicación. Faríansenos moi fácil ese acordo, e non nos tomaría moito tempo. Porque ao cabo, despois da experiencia de cada un de nós como falantes, como emisores e receptores de mensaxes orais, como coñecedores dun código común de comunicación que transcende como é lóxico as regras da escrita, terminaremos por concordar en que os medios de comunicación adoptan implicitamente (pero quizais conscientemente) para construír o seu modelo de comunicación coa sociedade non o que ofrece o galego popular nin o galego oral cultivado. Non. Os modelos de referencia dos que parten os modelos de oralidade dos nosos medios de

comunicación veñen, en todas as súas dimensións, do castelán. Podemos dicir sen risco a engano que é o castelán o verdadeiro modelo do discurso oral público galego.

Se tan axiña chegamos á conclusión de que a raíz dos modelos de oralidade dos medios de comunicación se alimenta no castelán, aparentemente pouco máis nos queda por engadir. No momento en que empezan a funcionar os medios públicos galegos, non existe en Galicia ningún ámbito de oralidade ao que os novos profesionais, seleccionados conforme a múltiples criterios pero ningún deles relacionado coa súa competencia lingüística, poidan acudir na procura de modelos. A maior parte dos profesionais relacionados coas emisións da TVG e da Radio Galega —incluímos aquí áreas coma os programas de lecer, os deportes, as dobraxes de películas, etc.— traen incorporados trazos lingüísticos do seu idioma de instalación, e a partir deses trazos lingüísticos, deses modelos de pronuncia, desas entoacións, desas seleccións estilísticas, van salpicando con formas lingüísticas do galego o que se vai ir constituíndo como discurso oral público. É dicir, un conxunto de mensaxes que achegan formas léxicas e gramaticais do galego ditas conforme modelos de expresión oral doutra lingua. A maiores, eses profesionais soamente coñecen un modelo de referencia, e este é o que se transmite nos medios de comunicación en español. Isto vale non soamente para os programas informativos, senón para a totalidade de emisións da radio e mais da televisión galegas. Nalgúns ámbitos, como por exemplo o da dobraxe, chegou mesmo a explicitarse a necesidade dun modelo que distanciase os modos de dicir das películas dos modos de dicir dos falantes reais. Chamáronlle acento neutro e opuxérono ao que despectivamente denominaban “galego dos Ancares”, “galego de Lugo” ou “galego de aldea”.

En oposición a ese modelo implícito que se foi construíndo lentamente houbo vontade de codificar outros modelos, unhas veces mediante a protesta pública, outras, mediante un traballo en condicións imposibles do equipo de lingüistas da Radio Galega e da TVG. Sexa por unhas causas ou por outras, o caso é que a correlación de forzas foi sempre pesadamente desfavorable á codificación e execución dun modelo de oralidade máis auténtico ou máis próximo ao galego.

Nestes vinte e tantos anos, houbo probablemente algúns avances, mais en xeral non se percibiron mudanzas radicais que nos puidesen levar a analizar con outros ollos os modelos de oralidade dos nosos medios masivos. O factor relacionado coa lingua de instalación dos profesionais segue tendo unha importancia notable, e en todo este tempo tampouco deron xurdido outros ámbitos de execución dun modelo diferente de discurso oral público que puideramos cualificar como máis identificado. Todo foi, pese ao esforzo

minoritario dalgúns, un deixarse escorrer na dozura dunha autocompracencia que podemos resumir máis ou menos da seguinte maneira: temos medios de comunicación monolingües, o galego ten acceso a eles, todo podía estar peor. E iso é certo. Pero quizais non suficiente. Tamén é verdade que da nosa parte, da parte dos que tiñamos unha responsabilidade maior sobre a configuración efectiva dese modelo, faltou algunha tarefa importante por culminar: entre elas, ocórreseme a nosa incapacidade ata o momento para chegar a unha codificación explícita do modelo de oralidade que entendemos como referencia necesaria para a elaboración das mensaxes orais nos nosos medios. Esa deficiencia esperamos contribuír a emendala nos próximos tempos.

Coincidamos en que non foi complicado chegarmos á conclusión de que o guieiro (implícito ou explícito) dos modelos de oralidade dos medios de comunicación en Galicia debemos rastrealo no castelán. Insistamos, con todo, en que esta afirmación case categórica non é simplemente un recurso para captar o interese dos receptores nin unha esaxeración retórica empregada para focalizar a atención nos problemas reais do discurso oral público galego na actualidade. Non. A experiencia de todos estes anos permítenos afirmar que o modelo de oralidade do castelán en España, o discurso oral público español, é a raíz e a referencia constante, case única, dos modelos de oralidade dos nosos medios e tamén da case totalidade do discurso oral público galego. Este feito é comprensible en parte porque aquel é o modelo realmente existente para os profesionais no momento en que se inician as emisións dos nosos medios; ademais, os profesionais de prestixio e por tanto de referencia proveñen tamén daquel ámbito. Mais non ten a súa orixe nunha escolla consciente entre os múltiples modelos posibles, se é que estes existisen. Nunca lle escoitamos a ningún Director Xeral da CRTVG, por exemplo, admitir publicamente, en comparecencia parlamentaria ou ante os medios de comunicación, que as características formais do discurso oral público español eran e tiñan que ser a referencia a partir da cal empezar a construír os nosos modelos de oralidade para os medios masivos. Nunca ningún quixo dicir cousa parecida, aínda que son plenamente consciente de que a máis de un lle pasou e lle pasa pola cabeza esta escolla en forma de necesidade. Ou, por o dicirmos doutra maneira, hoxe por hoxe, aos usuarios —aos máis deles— non se lles ocorre outra posibilidade máis que acudir á única referencia que posúen de lingua oral culta sobre a que construír o edificio das súas mensaxes orais. Non o farán, seguramente, por ningunha razón que poidamos situar máis aló do descoñecemento ou do peso de prexuízos lingüísticos aínda non superados. Talvez non houbo máis opcións. Talvez mesturaron e mesturan os modelos de oralidade privada dos

seus propios ámbitos sociais de procedencia (maioritariamente castelanófonos) co gran modelo de referencia profesional, coas súas estrelas e os seus profesionais de referencia, todos eles provenientes dos medios de comunicación en castelán. Talvez bateron con unha responsabilidade sobre a lingua que non estaban en disposición de asumir. Talvez nunca tiveron contacto con outros modelos de oralidade que lles puidesen servir de referencia, porque nin as artes escénicas, nin as artes da oratoria política nin outros ámbitos en que se puidesen producir manifestacións do discurso oral público estiveron nin están en condicións de ofrecer modelos fiables nin personaxes de referencia. Talvez, en definitiva, porque tampouco nunca sentiron —nin senten aínda— a presión social necesaria para poñer en cuestión o que para eles son modelos aínda hoxe indiscutibles. Ao cabo, que valor pode ter o que diga un filólogo en relación co modelo real que poida ofrecer un profesional como, por exemplo, Iñaki Gabilondo?

Poida que haxa moito de discutible en todo o dito, pero dalgunha maneira cómpre indagar nas razóns polas que parece impoñerse inexorablemente un modelo de oralidade alienante, non identificado, fundado sobre bases lingüísticas e estilísticas propias doutra lingua. Da lingua cuxas interferencias en todos os niveis perfilan en parte as dimensións do conflito lingüístico.

A razón principal do aparente triunfo destes modelos alienantes cómpre descubri-la a partir da formulación dun principio que na nosa opinión inviste o discurso oral público galego des que dá en manifestarse. Refírome ao principio de distancia que rexe a relación entre os modelos de oralidade e os falantes, ou entre o discurso oral público e os discursos non formais que se producen entre os falantes. Esta distancia maniféstase en dúas dimensións complementarias. Por un lado, na separación entre os modelos de oralidade pública e o galego falado, o galego popular. Por outro lado, na diferenza entre os intereses, as percepcións, as necesidades, os conflitos de raíz sociolingüística e as políticas lingüísticas que veñen aplicando en Galicia as autoridades políticas, as anteriores e as actuais., e tamén moitas propostas normalizadoras de base realizadas por diferentes axentes e grupos sociais, etc. Este principio de distancia opera, pois, en dúas direccións relacionadas entre si, en dous camiños que en ocasións aparentan discorrer en paralelo pero que probablemente teñen unha relación máis profunda do que imaxinamos.

Desde o meu punto de vista, os problemas de autenticidade cos que batemos a miúdo nas mensaxes que configuran o discurso oral público están determinados pola ausencia de contacto real de cada un dos elementos que fan parte desas comunicacións orais cos posibles modelos realmente existen-

tes de lingua oral, é dicir, cos modelos que nos ofrecen os falantes. Esta falta real de contacto está cruzada tamén polos discutibles criterios que veñen guiando desde hai anos os diversos procesos de normalización lingüística. Non falamos xa só daquel disparate terrible alcuñado como “bilingüismo harmónico” que guiou durante décadas as intervencións no conflito lingüístico da administración autonómica cunha orientación claramente substitutoria. Falamos tamén de obxectivos que ninguén dubidaría de considerar normalizadores e tamén de políticas actuais, fundamentalmente orientadas a que a lingua galega adquira prestixio en ámbitos non galegófonos. Sempre a discutible presenza abrumadora da necesidade de adquirir prestixio social. Está moi ben procurar que a lingua gaña prestixio social en ámbitos de dominio do castelán, é obvio, pero sempre coa condición de que non sexa ese o obxectivo único, nin sequera o principal, dunha política lingüística que, no caso da lingua galega, queira ser normalizadora. Porque entón estaremos colocándonos sistematicamente de costas á cerna dunha verdadeira política lingüística superadora do conflito, que sexa capaz de contribuír non xa a inverter tendencias, senón, antes ca outra cousa, a frealas. Refírome ás necesidades de orientar unha nova política lingüística cara ao reforzamento da lealdade lingüística dos falantes e por tanto cara a garantir a transmisión. Para iso cómpre actuar fundamentalmente no seo dos grupos sociais de falantes antes que nos ámbitos en que o galego, no mellor dos casos, é unha variedade funcional absolutamente litúrxica, inexistente practicamente nas situacións comunicativas habituais. Porque, xa o sabemos, unha lingua sen falantes tende a non existir, por moito prestixio que adquira entre aqueles que non teñen a necesidade nin o desexo de a usar nin un minuto ao día.

Son varias as posibles causas desta distancia entre as políticas lingüísticas con afán normalizador —non conto entre elas o modelo de bilingüismo harmónico, por suposto—, todas cos seus niveis de influencia así mesmo nos modelos de oralidade de que estamos a falar, mais eu destacaría a mímese de modelos de políticas lingüísticas formuladas noutras nacións, como por exemplo en Cataluña. Non digo isto porque me pareza que non haxa nada de interese nas experiencias normalizadoras catalás, que obviamente si que hai experiencias interesantísimas, senón porque as dimensións sociais de ambas as linguas son radicalmente diferentes. Antagónicas, moitas veces.

Creo que este principio de distancia é importante para comprendermos cando menos parte das razóns polas que os modelos de oralidade dos nosos medios de comunicación se nos presentan cunhas características que non cualificaríamos de desexables. Con máis proximidade en moitos dos seus trazos lingüísticos ao castelán que ao galego. A distancia, parece evidente cando caracterizamos o discurso oral público galego como unha macroestruc-

tura con importantes problemas de autenticidade en relación co sistema lingüístico, é unha consecuencia facilmente observable. É, digamos, unha consecuencia lóxica cando falamos de alienación ou de falta de autenticidade ou de que o modelo de oralidade procede do castelán. Pero en realidade a importancia deste principio de distancia cómpre rastrealo no feito de actuar como unha das causas, quizais a máis importante.

Os medios de comunicación de Galicia non posúen un modelo de oralidade explícito, nunca foi codificado. En ningún sentido. Existe, por tanto, un modelo implícito hexemónico orixinado nun conxunto de causas importantes. Por un lado, a orixe castelanófona da inmensa maioría dos profesionais que actúan como emisores de mensaxes orais públicas. A carón desta característica, a lingua de instalación destes profesionais, sexan do ámbito que sexan, é o español case en exclusiva. Moitos destes profesionais, sexan xornalistas, actores, dobradores, etc., son monolingües en castelán fóra dos momentos en que lles toca emitir mensaxes públicas en galego. Noutros casos, aínda tendo certa competencia lingüística en galego, os profesionais desenvolven a maior parte das súas actividades sociais diarias en castelán. O medio cultural e social destas persoas é habitualmente castelanófono. Por outra banda, as referencias que estes profesionais posúen de posibles modelos de discurso oral público, de emisión de mensaxes orais públicas, proceden directamente e en exclusiva do castelán. O mesmo ocorre cos personaxes que se poderían adoptar como modelos de referencia profesional. A maiores, case nunca se percibe ningunha clase de presión para que os modelos hexemónicos de oralidade tendan a aproximarse a outros modelos lingüísticos e estilisticamente máis auténticos. Cabo de todos estes condicionamentos reais, existe unha distancia clara, por falta de contacto unhas veces e por descoñecemento noutras, entre estes mediadores na comunicación oral pública e a realidade da lingua que teñen que usar como ferramenta de traballo. Realidade da lingua en termos de coñecemento dos modos de expresión dos falantes e participación con estes en comunicacións orais directas. Probablemente moitos destes mediadores están tocados pola persistencia de prexuízos relativos aos modos de expresión dos grupos sociais que conservaron a lingua nos ámbitos máis restrinxidos e familiares. Sen dúbida, tamén é consciente o intento de evitar todo contacto entre uns modelos de oralidade pública que precisan ser percibidos como prestixiosos e uns modos lingüísticos e expresivos que estes mediadores (e non só eles) consideran vulgares e por tanto non aptos para se constituíren na base dun diferente modelo de oralidade para os medios de comunicación e para o discurso oral público galego no seu conxunto. Esta necesidade de distanciamento sentida por este grupo maioritario de mediadores, normalmente procedentes de ámbitos castelanófonos aínda que en moitos casos con competencia lingüística

aceptable, condúceos a actualizar as súas mensaxes conforme a normas e trazos estilísticos diferenciados dos modos orais que consideran vulgares e inadecuados. Pero non é este un trazo exclusivo só deste grupo de profesionais. Entre as minorías de mediadores procedentes de ámbitos galegófonos tamén hai grupos que, ben por mimetismo, ben por acomodación aos modelos hexemónicos, ben por necesidade de ocultar a súa orixe lingüística, social e cultural, ben por razóns doutro tipo actúan de semellante maneira.

O modelo hexemónico de oralidade e o principio de distancia que o caracteriza non está formulado explicitamente nin é recoñecido sequer como modelo. A súa formulación, chegado o caso, farase por negación dun modelo de oralidade cun maior grao de autenticidade. Esta falta de autenticidade do modelo é inherente á orixe non galegófona dos profesionais, que ademais posúen unha limitada competencia lingüística en galego, fundamentalmente desde o punto de vista fonético. O seu escaso —ou inexistente— contacto coa lingua, coas diversas manifestacións da cultura, con grupos de galegófonos tamén incide nos trazos estilísticos que van caracterizando as mensaxes orais dos medios masivos.

De todas as maneiras, é conveniente salientar que non todos os profesionais dos medios se moven nos esquemas que vimos de describir superficialmente. Calquera que vexa un pouco a televisión ou escoite a radio poderá, con certa sorte, iso si, comprobar que tamén os nosos medios públicos contan con profesionais con boa competencia lingüística, procedentes seguramente de ámbitos en que o galego é a lingua habitual de instalación en todos os actos comunicativos familiares e sociais inmediatos. Son posibles, así, certos oasis de autenticidade, mais moi minoritarios en calquera caso e sempre sometidos a forzas que terminan por condicionalos. A inserción profesional destes emisores nun ámbito en que os modelos de oralidade están lonxe dos trazos que eles como falantes achegan tende a obrigalos a ir paulatinamente adoptando as formas de oralidade hexemónicas. Alén de todo iso, institucionalmente nunca son considerados como modelos reais de oralidade nin se lles recoñece ese valor profesional engadido. Máis ben, todo o contrario; as súas posibilidades de consideración e mellora profesional nunca están relacionadas co seu dominio das estruturas e dos recursos da lingua que manexan como ferramenta de traballo. Tamén sofren os efectos do principio de distancia, sempre presente.

Chegados a esta altura, seguimos a ter a sensación de estar repetindo un discurso vello, un discurso que, con máis ou menos matices e algunha pequena novidade, nos vén acompañando durante toda a nosa experiencia no interior da institución que, queréndoo ou non, achega os modelos máis firmes de oralidade ao discurso oral público que se vén xerando en todos

estes anos. Ao cabo, non falo máis que de cuestións que se formulan a diario en diferentes ámbitos como unha das críticas habituais ao funcionamento dos nosos medios públicos. Unha crítica á súa autenticidade lingüística. Unha crítica que moitas veces parte de boas intuicións pero adopta formas erradas, non fundamentadas, e en ocasións dá a sensación de ser unha moda que certos sectores están case que obrigados a seguir para manteren vivos discursos verdadeiramente tópicos arredor dos medios e da lingua. Unha crítica que a miúdo atopa o seu albo nun difuso concepto de corrección ao redor do que case cada falante pode ter a súa idea, pois o tal concepto non se dá desenvolto nin se explicita minimamente, ou, cando se fai, tende a arrodear con distanciamento tamén o problema principal para rozar aspectos secundarios, como o de certas interferencias léxicas que en realidade son simples anécdotas en comparación con trazos que afectan ao corazón mesmo do sistema fonolóxico. Esa crítica difusa só serve en ocasións para reforzar a distancia entre os propios medios, a lingua empregada por estes e os falantes; consecuentemente, os falantes tenden a perder calquera protagonismo nos procesos de comunicación social que lideran os medios masivos.

A verdadeira cerna do problema cómpre procurala, entendemos nós, neste principio de distancia que afecta aos modelos de oralidade e aos procesos de normalización coma se fosen dous mundos en paralelo, aínda que na nosa opinión están cruzados pola mesma liña, tócanse inevitablemente. Porque entre o ámbito da normalización lingüística e os modelos de oralidade hexemónicos existe unha relación de dependencia, directa, segundo a cal, na nosa interpretación, a distancia existente entre a lingua dos medios de comunicación e os falantes contribúe en certa medida a separar as necesidades e intereses dos falantes dos procesos de normalización, da idea mesma de normalización, do propio sentimento da súa necesidade. Dito doutra maneira, un discurso oral público distanciador pode ter efectos preocupantes nos procesos de substitución lingüística. O modelo que caracteriza as mensaxes orais dos medios masivos e dos profesionais aos que estes medios tenden a converter en referencia é interpretado como variedade culta de prestixio. Na medida en que un falante perciba que ese galego se arreda do que el fala, na medida en que perciba esa distancia real entre un e outro modelo oral, tenderá a manter como un pesado prexuízo a convicción de que a súa forma de falar segue sen ser válida para ser utilizada en ámbitos de prestixio ou como símbolo de ascenso na escala social. En ningún caso sentirá un apelo á lealdade lingüística. Nin sequera, a necesidade de manter o seu idioma mediante a transmisión aos seus fillos. Porque a lealdade lingüística funciona conforme á necesidade.

Cada vez que nos toca falar de modelos de oralidade, aboia sobre o noso discurso a realidade social na que vivimos, na que se desenvolve a vida da lingua que temos por nosa —e que a propia legalidade vixente declara como Lingua Propia de Galicia, mal que lles pese aos *creadores de opinión* (ese título tan totalitario). Cando achegamos algunha idea arredor dos trazos que ha de ter un modelo de oralidade identificado, con autenticidade en relación cos trazos distintivos do sistema, parecemos abocados a recorrer necesariamente a modelos lingüísticos que extraemos dos falantes socialmente menos considerados. Non é só unha sensación. Lembremos algunhas das máis famosas consideracións lingüísticas realizadas no seu momento polo actual Valedor do Pobo, elixido por unanimidade no Parlamento de Galicia, quen aínda hoxe non foi desautorizado por ningún dos tres partidos que operan en sede parlamentaria. Lembremos por un momento a súa caracterización do galego como lingua materna tremendamente fermosa que non deba ser imposta no ensino ou nas dobraxes de películas na TVG, ou sexa, que na súa opinión non é capaz de ampliar o seu repertorio de roles alén dos ámbitos estritamente privados e familiares, nos que, si, sen dúbida, é, coma calquera outra, unha lingua materna tremendamente fermosa. Lembremos aquelas tristes manifestacións públicas, nunca emendadas, porque nos serven para lembrar ao mesmo tempo que cando alguén caracteriza unha lingua con trazos humanos e lle outorga capacidades e incapacidades para operar en diferentes ámbitos sociais e comunicativos está en realidade ofrecendo unha visión —parcial, descoñecedora, folclorizante, inculta— dos seus falantes. Os prexuízos respecto ás linguas son en realidade xuízos de valor a respecto do grao de desenvolvemento social, cultural, económico e político dunha comunidade de falantes. Das súas posibilidades como comunidade e tamén do seu futuro. Apliquemos para nós o conto e quizais comprendamos moitas das razóns que explican o feito de que nestes vinte e tantos anos de funcionamento dos nosos medios públicos, é dicir, de desenvolvemento dun discurso oral público galego, o modelo hexemónico arraíce na distancia cos trazos distintivos da lingua que falan os galegos. Ou, dito ao revés, que non fomos capaces de converter en hexemónico un modelo de oralidade cuxa característica principal sexa a autenticidade, é dicir, a xénese no galego oral popular.

A cuestión da lingua en Galicia, pese ás aparencias e mesmo contra a idea que achegan certos sectores dun nacionalismo máis esencialista que político, non é unha cuestión nacional, senón, en realidade, unha manifestación de antagonismos sociais. Tamén podemos dicir que é unha manifestación da loita de clases, aínda que somos conscientes de que tal expresión non se corresponde ben coas modas ideolóxicas do momento. A ideoloxía

dominante non permite nin concibir xa a existencia de clases sociais e moito menos o seu inevitable antagonismo. Pero o feito de que o liberalismo non o admita non invalida a súa vixencia, que tende a manifestarse socialmente tamén nos usos lingüísticos e na diversidade de intereses que estes reflicten normalmente.

A lingua non é tampouco un fenómeno cultural se entendemos o adxectivo no sentido máis restritivo do termo. Constitúe un fenómeno cultural, claro, pero só na medida en que é un fenómeno social en toda a súa amplitude e complexidade. E como tal, a lingua expresa necesariamente os conflitos de intereses que se producen no interior dun corpo social.

Cando nunha comunidade hai dúas linguas en contacto, son elas mesmas e non as súas variacións internas as que tenden a expresar os conflitos existentes, que nestes casos poden ser máis agudos aínda, pois tamén expresan realidades culturais e consuetudinarias diferentes, ás veces difíciles de conciliar. En Galicia é probable que non haxa dificultades aparentes na convivencia de culturas e de linguas que as expresan. Mais non é esa a realidade profunda dunha nación cuxa lingua propia vai reducindo o número dos seus falantes por problemas de transmisión e cuxa cultura, como representación simbólica dun modo de vida e de organización social, pode estar ameazada dunha desaparición que viría a ocupar o lugar dunha necesaria transformación. A realidade é que o conflito entre intereses sociais antagónicos vén a se facer patente na necesidade que senten grupos de falantes de abandonar a propia identidade para ascender, só que sexa aparentemente, na escala social. En Galicia, a lingua galega, non teñamos reparo en recoñecelo, está estreitamente ligada ás capas sociais baixas da poboación, instaladas na Galicia rural e no proletariado urbano. A medida que imos ascendendo na escala social, imos perdendo contacto real (aínda que non necesariamente litúrxico) coa lingua e cos seus usos espontáneos.

Se o galego, polas razóns que todos imos coñecendo, accede a ámbitos dos que está evacuado desde hai tempo ou a outros aos que nunca antes accedera, encontrarase coa necesidade de adaptar un corpus lingüístico aos novos usos. Esta necesaria adecuación é máis ou menos doada, aínda que non carente de conflitos, cando afecta ao nivel escrito da lingua. Partirá da codificación dun modelo de estándar escrito que se socializará a través fundamentalmente do ensino e da administración pública. Nese caso, dado que a distancia entre a lingua escrita e a oralidade é importante e despoxa a codificación dos prexuízos ligados aos modos de falar das clases menos favorecidas, a aceptación social do modelo e mais a súa hexemonía son relativamente doadas.

Segue habendo durante certo tempo núcleos de resistencia ao feito de que unha lingua sometida a procesos de substitución e por tanto relegada a

variedade funcional para uso no ámbito familiar e coloquial gañe espazos de formalidade e de relativo prestixio. O reintegracionismo, no caso galego, é apenas unha manifestación de rexeitamento ao feito de que unha lingua propia das capas sociais máis baixas acceda a ámbitos para os que segundo parece non estaría preparada. Mesmo que constantemente demostre, como demostraría calquera lingua na súa situación, a súa total capacitación efectiva para ocupar calquera espazo social e para articular calquera clase de texto. O reintegracionismo é unha das máis evidentes manifestacións do principio de distancia. Nese caso, unha distancia ideoloxicamente explícita desde as súas primeiras formulacións aínda que disfrazada na subsunción do galego no portugués. Ou sexa, eliminación.

Cando a lingua accede a ámbitos en que se produce o discurso oral público, maiormente os medios de comunicación masivos, a necesidade de adecuación do corpus a eses novos roles xera un conflito que non se resolve sen problemas. Porque, consciente ou inconscientemente, aqueles prexuízos que colocaban a lingua galega nos ámbitos estritamente familiares, incultos, iletrados, coloquiais, que a mantiñan como variedade funcional incapacitada para a comunicación oral en situacións comunicativas novas, propias de estratos sociais máis formados, máis cultos, máis relacionados co progreso e coas culturas urbanas, perviven e tenden a actuar como forza de resistencia ante os procesos de adecuación da lingua ás novas realidades. Daquela, confírenlle ao modelo de oralidade novo moitas das características propias da outra lingua, da que xa demostrou durante moitos anos a súa adecuación ás mensaxes orais públicas dos medios de comunicación masivos. E mediante estas forzas de resistencia, tamén se lle retiran á lingua galega (ou se lle desfiguran) aqueles trazos distintivos que conforme aos vellos prexuízos fan dela unha lingua propia dos sectores sociais inferiores e dos universos menos contemporáneos: o acento, a entoación, os timbres e os encontros vocálicos, certos trazos morfolóxicos e sintácticos, etc. O principio de distancia transforma o que sería o lóxico modelo de oralidade nun modelo subalterno das referencias da outra lingua.

Posto que a práctica lingüística está inmersa no mesmo modelo ca a organización económico-social (a loita de clases e o colonialismo), a superación do conflito, é dicir, a normalización total do idioma, preséntase daquela como a liquidación da explotación clasista e colonial, como o triúnfo da revolución nacional democrático-popular.

Estas palabras non son miñas, aínda que as asino e creo que explican de forma evidente unha realidade social e lingüística coñecida. Corresponden ao parágrafo final do punto 2 da voz “Galego” da *Gran Enciclopedia Galega*. Sérvennos para concluír esta intervención porque nos sitúan diante

dunha realidade que algúns seguimos considerando necesario transformar. Ao mesmo tempo, obríganos a tomar posición ante os fenómenos lingüísticos que nos preocupan, como fenómenos sociais que son, e a adquirir conciencia da complexidade dos procesos de normalización lingüística que se conciben á marxe das condicións sociais en que viven as linguas e os seus falantes ou de costas a elas. E os modelos de oralidade dos medios de comunicación fan parte das nosas preocupacións, como en xeral todos os procesos de planificación do corpus, porque ao tempo que reflicten esas realidades sociais e os conflitos antagónicos de intereses que no seu seo se producen tamén son ferramentas quizais non suficientes pero si imprescindibles para avanzar no camiño da plena normalización da lingua. Ou, cando menos, para evitar retrocesos como o que pode significar o distanciamento entre os falantes e as diferentes variedades da súa propia lingua, a non identificación cos modelos de oralidade dos nosos medios públicos e, sobre todo, a perda de falantes por falla na transmisión. Mais ao citarmos ese parágrafo tamén queremos, contra o que poida aparentar, lembrar que a historia nos demostra que non camiña dunha maneira mecánica e preconcebida cara a un futuro mellor. Esa liquidación da explotación á que se alude no parágrafo, horizonte dun mundo máis xusto e libre e dunha Galicia dona de si e da súa lingua, pode cristalizar nun futuro pero tamén é posible que non sexa nunca realidade. A historia fana os seus suxeitos activos, non ningún mecanicismo absurdo. Por iso, no entanto, aqueles aos que nos preocupa a lingua na que desenvolvemos a nosa vida seguimos tendo tarefas inmediatas que acometer.

No caso dos modelos de oralidade dos medios de comunicación de Galicia, urxe, despois de todo este tempo, seleccionar un modelo de estándar oral, codificalo explicitamente e poñelo en funcionamento. Esa ten que ser, hoxe por hoxe, unha das tarefas primordiais do Servizo de Normalización da CRTVG que acaba de ser creado por fin. E ese modelo de oralidade codificado explicitamente, coñecido en todos os seus pormenores polos seus potenciais usuarios, debera así mesmo ser socializado para aló das fronteiras institucionais da CRTVG. Non nos corresponde a nós codificar o modelo de estándar oral para o galego, parece obvio. Pero o feito de os medios de comunicación públicos de Galicia seren potenciais difusores privilexiados desde estándar oral para o galego outórgalles unha responsabilidade de primeira orde non só respecto aos seus públicos potenciais (que é a totalidade da sociedade galega) senón tamén en relación con outros ámbitos en que se desenvolve o discurso oral público galego: a oratoria política, o discurso científico, profesionais de diferentes ámbitos, actores e outros grupos de profesionais con relación directa ou indirecta coas emisións da televisión e da radio galegas, etc.

A lingua galega non desaparecerá mentres siga vivo un só falante con capacidade, posibilidades e vontade de transmitir o seu idioma aos seus descendentes. Esa é unha razón fundamental para entendermos que non só os modelos de oralidade dos nosos medios de comunicación lle deben fidelidade aos falantes, senón que eses falantes, que hoxe son maioría, teñen que se converter na referencia fundamental deses modelos de discurso oral público.

SÍNTESE DE VOZ: ESTADO DA CUESTIÓN E PERSPECTIVAS

*Eduardo Rodríguez Banga*Dpto. Teoría do Sinal e Comunicacións
Universidade de Vigo

1. INTRODUCCIÓN

Un conversor texto-voz é un sistema que a partir dun texto xera un sinal de voz sintético que trata de emular a forma en que unha persoa lería ese mesmo texto. A estrutura xenérica dun conversor texto-voz ilústrase na figura 1. Basicamente consta de dúas etapas: a primeira, que denominamos procesamento lingüístico-prosódico, é a encargada de facer unha análise lingüística do texto de entrada encamiñada a obter a secuencia de sons a xerar (transcrición fonética) e a súa correspondente entoación, duración e enerxía (información prosódica); a segunda, denominada procesamento acústico, é a encargada de sintetizar un sinal de voz coas características dadas pola etapa anterior.

Figura 1: *Etapas básicas dun sistema de conversión texto-voz*

2. PROCESAMENTO LINGÜÍSTICO E PROSÓDICO

Na figura 1 ilústranse as etapas básicas do procesamento lingüístico e prosódico nun conversor texto-voz. A práctica totalidade deste tipo de sistemas realizan un procesamento frase a frase do texto de entrada. Porén, a delimitación das distintas frases que compoñen un texto non é sempre doada, xa que os mesmos signos de puntuación que se soen empregar para marcar o inicio e final das frases poden aparecer nalgúns tipos de construcións

(abreviaturas, por exemplo) ou ben estar ausentes –como ocorre comunemente nos titulares dos periódicos.

Ademais das abreviaturas, nun texto escrito atopamos frecuentemente outras construción especiais (cifras numéricas, datas, siglas, etc.) que é necesario tratar axeitadamente. Polo tanto, é necesaria unha etapa de pre-procesamento do texto na que este tipo de estruturas sexa transformada nunha secuencia de palabras equivalente, o que non sempre é doado. Por exemplo, a frase “Carlos I viviu no século XVI” amosa como os números romanos ás veces son transformados en numerais cardinais e outras en ordinais. Noutras ocasións a expansión dos numerais precisa de información de xénero como por exemplo en “Carlos II e Isabel II” ou “22 libros e 22 mesas”.

Despois de procesar o texto de entrada, débese determinar a función de cada unha das palabras dentro da frase. Para iso, en primeiro lugar, realízase unha análise morfolóxica na que se especifican todas as posibles categorías gramaticais por cada palabra, considerada de forma illada e, posteriormente, realízase unha desambiguación gramatical tendo en conta o contexto en que se encontra (análise morfosintáctica). Nalgún sistemas realízase, ademais, unha sinxela análise sintáctica que divide a frase de entrada en distintos sintagmas.

Con toda a información lingüística recollida nas etapas anteriores, procédese a realizar a transcripción fonética do texto de entrada e a xerar a súa información prosódica asociada. O modelado prosódico será obxecto dunha das seccións deste traballo.

3. PROCESAMIENTO ACÚSTICO

Esta etapa é a encargada de xerar o sinal de voz sintético a partir da transcripción fonética e información prosódica de entrada. Existen diversos tipos de técnicas de xeración que podemos clasificar como:

Métodos baseados en regras: a xeración do sinal de voz faise segundo uns parámetros con valores determinados mediante un conxunto de regras deseñadas por expertos. Dentro deste tipo de métodos podemos considerar os primeiros sintetizadores de formantes e os modelos articulatorios. Trátase de modelos moi flexibles, xa que poden modificar calquera característica do sinal de voz, pero tamén moi complexos.

Métodos de concatenación de unidades: tratan de paliar o descoñecemento do proceso de fonación humano empregando unidades de voz

pregravadas. Son capaces de producir fala altamente intelixible sen demasiado esforzo, aínda que son pouco flexibles.

Métodos mixtos: empregan parametrizacións (traxectorias dos formantes, movementos articulatorios, etc.) obtidas de forma máis ou menos automática a partir dun amplo conxunto de unidades pregravadas.

3.1. *Métodos baseados en regras*

3.1.1. Síntese por formantes

Os sintetizadores de formantes modelan as distintas resonancias (formantes) do tracto vocal mediante unha serie de filtros dispostos en cascada ou paralelo. Cada un destes filtros modela un formante do sinal de voz, dependendo o número de formantes do ancho de banda considerado. Por exemplo, nun ancho de banda de 5 KHz é suficiente considerar uns cinco ou seis formantes. O sinal de entrada á configuración de filtros en cascada ou paralelo consiste, basicamente, nun sinal periódico no caso de sons sonoros e nun sinal aleatorio (ruído) se se trata dun son xordo.

Aínda que durante moitos anos houbo unha gran controversia sobre cal das configuracións –cascada ou paralelo– era máis axeitada, a discusión quedou practicamente finalizada cando se propuxo (Klatt, 1980) un modelo que combina as dúas configuracións, empregando unha ou outra dependendo do tipo de son. Klatt demostrou que axustando adecuadamente os parámetros deste modelo podía obterse fala indistinguible da natural, e todo iso cunha carga computacional moi reducida. O problema reside en que hai moitos parámetros que axustar (uns corenta) e a análise automatizada do sinal de voz non proporciona estimacións suficientemente fiables deses parámetros. Non obstante, os sintetizadores de formantes foron a técnica de síntese empregada nos primeiros sistemas de conversión texto-voz comercial e aínda hoxe continúan a ser empregados en múltiples aplicacións informáticas.

O Voder, presentado por Peter Dudley na Feira Mundial de Nova York en 1939, pode considerarse o precursor dos sintetizadores de formantes, aínda que neste caso o control dos parámetros do sintetizador facíase como se fora un instrumento musical: un teclado controlaba os formantes do tracto vocal, un pedal controlaba a frecuencia fundamental, etc). Precisábase, por tanto, dun experto ‘organista’ para xerar o sinal sintético.

O tamaño dos sintetizadores de formantes evolucionou ao longo dos anos. Nos anos 50 estes sintetizadores tiñan o tamaño dun armario, nos 80 o

dun pequeno periférico que se conectaba a un ordenador persoal e, na actualidade, son simplemente un programa informático.

3.1.2. Síntese articulatoria

Este tipo de sintetizador trata de modelar os fluxos de aire e movementos dos órganos articulatorios que interveñen no proceso de fonación. Non se trata, porén, de dispositivos mecánicos, senón de sistemas electrónicos ou programas informáticos equivalentes obtidos a partir da análise de datos articulatorios. Basicamente modelan o tracto vocal como unha serie de tubos de distinta sección, concatenados, que provocan distintas reflexións no sinal acústico que se propaga ó seu través (figura 2). A sección destes tubos obtense da medida da abertura de múltiples seccións transversais dun tracto vocal real.

Figura 2: *Modelo articulatorio*

Os principais inconvenientes dos modelos articulatorios residen na súa complexidade, aínda considerando simplemente modelos bidimensionais, e na dificultade de obter medidas articulatorias reais. Esta dificultade débese non só ó equipamento específico (palatógrafo, laringógrafo, resonancia magnética, raios X, etc.) para obter estas medidas, senón tamén a que algunhas destas técnicas son invasivas. Por este motivo, durante os últimos anos tomou forza a estimación da posición dos órganos articulatorios a partir da análise do sinal de voz. Aínda que esta correspondencia non é unívoca (hai distintas configuracións do tracto vocal que poden resultar nun mesmo sinal), a introdución de restricións de continuidade no movemento dos órganos articulatorios pode reducir notablemente a complexidade do problema.

Polo momento, a calidade dos sintetizadores articulatorios aínda dista moito da obtida cos sintetizadores de formantes e, sobre todo, da obtida coa técnica de moda: a concatenación de unidades.

Figura 3: Exemplo de difonema [os]. As frechas indican o inicio e o final da unidade, así como a fronteira entre os dous sons. Pódese observar a estacionariedade das características temporais e espectrais nos límites do difonema.

3.1.3. Síntese por concatenación de unidades

Estes sistemas xeran o sinal de voz sintético mediante a concatenación dun conxunto de unidades pregravadas. Á hora de considerar o tipo de unidade hai que ter en conta o número total de unidades requiridas e a calidade da voz sintética obtida. Aínda que nun principio o fonema poida parecer o tipo de unidade máis apropiada, debido o seu reducido número (arredor de 30 ou 40, dependendo do idioma), para que a fala sintética resulte intelixible é preciso modelar adecuadamente o fenómeno da coarticulación. Por este motivo o tipo de unidade máis empregado ó comezo deste tipo de sistemas foi o difonema, que contén a metade de dous sons consecutivos incluíndo a transición entre eles. O número teórico de difonemas – tendo en conta que existen combinacións de sons imposibles- é o cadrado do número de fonemas (arredor de 900 ou 1600). Tal e como se amosa na figura 3 os instantes de inicio e final dun difonema establécense na parte estacionaria do sinal, onde o efecto da coarticulación é menor. Implicitamente, estase asumindo que o efecto da coarticulación non se estende máis alá da metade do fonema seguinte, o que resulta inapropiado para certas secuencias de sons. Nestes casos pódese recorrer a trifenemas, unidade que consta de tres sons consecutivos, tendo só a metade do primeiro e do último. Dado que o

número de trifenemas posibles poden ser decenas de miles de unidades, estas unidades acostuman empregarse de forma combinada cos difonemas.

O feito de utilizar unidades pregravadas, que implicitamente xa teñen unha información prosódica asociada, fai necesario o emprego de algoritmos de modificación prosódica que axusten a información prosódica orixinal (frecuencia fundamental, duracións segmentais e enerxía) ós valores determinados polo modelado prosódico do conversor texto-voz. Existen distintas técnicas de modificación prosódica, cada unha coas súas vantaxes e inconvenientes. Non obstante, a técnica denominada TD-PSOLA (Time-Domain Pitch-Synchronous Overlap-Add) está entre as que proporciona mellor calidade e, ademais, cun custo computacional moi reducido.

Por último, a calidade dos sistemas de síntese por concatenación depende obviamente das representativas que sexan as unidades pregravadas. Conforme foi aumentando a capacidade de almacenamento e cálculo dos ordenadores, así como a redución do seu custo, foi posible considerar distintas realizacións de cada unidade co conseguinte aumento da calidade final. Chégase así ós sistemas de moda na actualidade, baseados en técnicas de selección de unidades, onde poden existir miles de instancias dunha única unidade, e onde, como veremos posteriormente, en lugar de falar da lonxitude da unidade empregada é máis apropiado falar da súa lonxitude mínima.

4. MODELADO PROSÓDICO

4.1. *Modelado da entoación*

Unha posible clasificación dos modelos de entoación é:

Modelos fonolóxicos: empregan una representación abstracta da entoación sen preocuparse dos valores concretos da frecuencia fundamental. Modelos fonéticos: céntranse desde un principio nos valores concretos do contorno de entoación.

Todos eles precisan, porén, dunha asociación entre eventos entoativos e a información lingüística extraída a partir da análise do texto. No noso sistema, Cotovía¹, esta asociación está baseada en traballos doutros autores que se fixeron para o castelán (López, 1993; Garrido, 1996). Estas investigacións establecen unha estrutura xerárquica dentro da frase. Segundo este esquema unha frase está composta por distintos grupos fónicos (delimitados por pau-

1. <http://www.gts.tsc.uvigo.es/cotovia/>

sas no discurso); asúmese normalmente que os grupos fónicos coinciden cos grupos de entoación. Cada un deste grupos de entoación esta composto á súa vez por unha secuencia de grupos acentuais, modelando cada un deles o contorno de entoación na proximidade dunha sílaba tónica. Frecuentemente o grupo acentual considérase formado por unha serie de palabras átonas que acaba nunha palabra tónica.

Atendendo á súa posición no grupo de entoación, os grupos acentuais poden clasificarse como: inicial, intermedio, final e inicial-final. Este último caso dáse cando o grupo de entoación ten un único grupo acentual. Se ademais temos en conta a posición da sílaba acentuada, falaremos de grupos acentuais oxítonos (acento na última sílaba), paroxítonos (na penúltima) e proparoxítonos (na antepenúltima). Os poucos casos nos que o acento recae nunha sílaba anterior á antepenúltima adoitan considerarse dentro dos proparoxítonos.

Figura 4: Exemplo de etiquetado co modelo ToBI no programa Praat (Boersma & Weenink 2005) (datos de <http://www1.cs.columbia.edu/~agus/tobi/tobi-praat>).

4.1.1. Modelos fonolóxicos

Dentro deste tipo de esquemas debemos citar o modelo ToBI (Tone and Break Indices) (Silverman et al., 1992), ilustrado na figura 4, que considera que o contorno de entoación está composto por unha serie de tons altos (etiquetados como H) e baixos (L). Estes tons (H e L) poden verse afectados polas sílabas tónicas ou *pitch accents* (H* ou L*), pola entoación base da frase ou phrase accent (H- ou L-) ou por estar situados na parte final dun gru-

po de entoación, *boundary tone*, (H% ou L%). Esta representación do contorno de entoación está collida directamente de Pierrehumbert (1980), onde se chega a presentar unha gramática da entoación para o inglés.

Ademais do etiquetado do contorno de entoación, o modelo ToBI emprega unha secuencia de índices de ruptura que indican o grao de ligazón entre palabras consecutivas. Estes índices toman un valor enteiro entre 0 e 4, correspondendo o catro á ruptura máis notoria.

Para a implementación dun modelo como o ToBI nun conversor texto-voz é necesario predicir a secuencia de tons e de índices de ruptura a partir do texto de entrada, ademais de transformar esa secuencia abstracta de tons en valores concretos da frecuencia fundamental. Por iso, neste tipo de sistemas é preciso dispoñer dun corpus de frases debidamente etiquetado que, a partir da súa análise, permita inferir o coñecemento necesario para levar a cabo esta tarefa. Xa mesmo a fase de etiquetado deste corpus non é doada e require a participación de persoal especificamente adestrado.

4.1.2. Modelos fonéticos

Céntranse dende un primeiro momento nos valores concretos de frecuencia fundamental. Estes valores pódense obter a partir dunha representación paramétrica intermedia ou dunha serie de datos da entoación directamente almacenados. Cabe falar entón de dous tipos de modelos: paramétricos e non paramétricos.

Dentro dos modelos paramétricos, o modelo de Fujisaki (Fujisaki & Hirose, 1984) é sen dúbida o máis coñecido. Trátase dun modelo superposicional onde se xera unha compoñente de frase e unha compoñente acentual. A compoñente de frase xunto cunha frecuencia fundamental base representa a tendencia global do contorno de entoación, mentres que a compoñente acentual modela as variacións locais (debidadas, por exemplo, á presenza de sílabas tónicas). Ambas compoñentes xéranse a partir dunha serie de parámetros obtidos da análise dun corpus para a entoación mediante un procedemento de análise e resíntese. Por suposto, para a aplicación deste modelo nun conversor texto-voz é preciso relacionar os distintos parámetros coa información lingüística, como se fai en Möbius, Pätzold, P. & Hess (1993) para o alemán.

4.2. Modelado das duracións segmentais

Nos primeiros sistemas de síntese de voz a duración dos sons era modelada normalmente mediante unha serie de regras que tiñan en conta o tipo

de son e a información do seu contexto. Porén, hoxe en día, a dispoñibilidade de corpora debidamente etiquetados permite o emprego de técnicas de predición estatística: regresión liñal, árbores de regresión, redes neuronais, etc. Non obstante, o tipo de preditores empregados son similares ás variables consideradas nos sistemas baseados en regras (tipo de son, sons que o rodean, posición na sílaba, tonicidade, etc.). En Santen (1998) atópase unha boa introdución ó tema do modelado das duracións segmentais mediante técnicas estatísticas.

5. SÍNTESE MEDIANTE SELECCIÓN DE UNIDADES

As técnicas de síntese baseadas na selección de unidades, tamén denominadas técnicas de síntese baseadas en corpora, xorden dun intento de paliar as limitacións dos primeiros sistemas de concatenación de unidades. A diferenza destes últimos onde normalmente só se consideraba unha realización por cada unidade acústica (tendo normalmente entre mil e dúas mil unidades), os sistemas baseados na selección de unidades propoñen o almacenamento de múltiples realizacións para cada unidade. Un algoritmo de programación dinámica será finalmente o encargado de seleccionar a realización máis axeitada de acordo cunhas funcións de custo (Hunt & A. Black, 1996) que teñen en conta distintos aspectos: tonicidade, duración da unidade, frecuencia fundamental, continuidade espectral entre unidades consecutivas, etc. Evidentemente, este tipo de sistemas precisa dun amplo corpus de fala pregravado e axeitadamente etiquetado, e o seu uso foi posible grazas ó rápido aumento da capacidade de cálculo dos ordenadores e do abarataemento dos elementos de memoria.

5.1. Selección de unidades acústicas

Os sintetizadores mediante selección de unidades proporcionan unha voz sintética moito máis intelixible e natural que os primeiros sistemas de concatenación. Neles, ademais, a determinación da lonxitude da unidade acústica que se debe considerar (fonemas, difonemas, trifonemas...) perde protagonismo, debido a que moitas veces se seleccionan secuencias de unidades que son consecutivas na gravación orixinal.

No caso do noso conversor texto-voz (Cotovía) a unidade básica empregada é o semifonema, aínda que normalmente o mecanismo de selección logra escoller secuencias de unidades acústicas consecutivas compostas por varios semifonemas, ademais de penalizar a concatenación de semifonemas

non consecutivos en zonas de transición entre sons. Isto faise de acordo coas funcións de custo de obxectivo e de concatenación, similares ás propostas en Hunt & A. Black (1996). O obxectivo da primeira destas funcións é preseleccionar unha serie de unidades acústicas candidatas que cumpran unha serie de requirimentos (tonicidade, duración, frecuencia fundamental, etc.), mentres que a segunda cualifica a concatenación de tódalas posibles secuencias de unidades candidatas de acordo con criterios de continuidade nas características do sinal de voz, tratando de evitar, por exemplo, discontinuidades espectrais. A busca da secuencia de unidades que minimiza a función de custo total (suma ponderada das dos dous anteriores) determínase mediante o algoritmo de Viterbi, empregándose tamén técnicas de poda que descartan, por exemplo, aquelas secuencias parciais de unidades que xa levan acumulado un custo demasiado alto.

Coas técnicas de poda a carga computacional dos métodos de selección de unidades redúcese significativamente, pero aínda así o número de combinacións de unidades pode resultar excesivo. Por iso é frecuente formar grupos de unidades acústicas que comparten unha serie de características (tipo de fonema, contexto do fonema, tonicidade, tipo de proposición, ...) e, de acordo coa análise lingüística do texto de entrada, considerar só as unidades candidatas dos grupos apropiados.

Unha vantaxe adicional dos métodos de selección de unidades é que, debido ó gran número de realizacións dunha mesma unidade que consideran, moitas veces atopan unha unidade coa frecuencia fundamental e duración moi similares ós valores pretendidos, facendo innecesaria a manipulación prosódica destas unidades (que como calquera manipulación introduce certa distorsión).

Como datos orientativos do número de realizacións empregados por un sintetizador mediante selección de unidades, en Cotovía, que emprega un corpus de fala duns noventa minutos, temos arredor de 120.000 realizacións de semifonemas, existindo para os máis frecuentes centenaes de realizacións (máis de mil nalgún caso).

5.2. Selección de unidades de entoación

O modelado da entoación inicial de Cotovía estaba baseado na concatenación dun conxunto reducido de patróns de entoación característicos dos distintos grupos acentuais. Non obstante, hai uns anos evolucionou a un modelo de entoación baseado tamén en técnicas de selección de unidades, que propuxemos en Campillo & Banga (2002) e que con sucesivas melloras deu lugar ó modelo actual (Campillo 2005; Campillo & Banga 2006). A idea

inicial é sinxela: a consideración de múltiples realización dos patróns de entoación asignados a cada tipo de grupo acentual; posteriormente o algoritmo de selección decantárase por aquela secuencia de patróns de entoación cun menor valor dunha función de custo. Con este obxecto foi necesario definir patróns de entoación tendo en conta a clasificación dos grupos acentuais.

A novidade máis importante do noso modelo de entoación reside en que considera a posibilidade de xerar varios contornos de entoación e condiciona a selección do contorno de entoación final segundo a existencia dunha secuencia de unidades apropiada. Desta forma, evítanse modificacións prosódicas innecesarias e ó mesmo tempo introdúcese unha maior variabilidade nos contornos de entoación, xa que o contorno final vai depender tamén do mecanismo de selección das unidades acústicas.

6. OUTRAS LIÑAS DE INVESTIGACIÓN

Evidentemente, calquera dos temas de traballo descritos neste artigo é aínda unha liña de investigación aberta. Non obstante, neste parágrafo comentarei brevemente algunhas liñas de investigación no ámbito da síntese de voz que hoxe en día están de actualidade e que non son tan evidentes. Concretamente:

Medidas de distancia obxectivas altamente correlacionadas coa percepción. No campo da síntese de voz é moi habitual empregar medidas de distancia que indiquen, por exemplo, a similitude entre dúas realizacións de unidades de voz entre dúas realizacións de unidades de voz, tal e como se fai nas funcións de custo das técnicas de selección de unidades. Por outra banda, pódense empregar técnicas de medida obxectivas para medir a distorsión introducida polos algoritmos de modificación prosódica. O problema reside en que non sabemos *a priori* o impacto que vai ter na percepción unha mellora nestas medidas obxectivas, polo que para avaliar calquera mellora será necesario recorrer a probas subxectivas, custosas en tempo e diñeiro. Aínda que se están realizando traballos neste camiño (Wouters & Macon 1998; Donovan 2001), polo momento non hai resultados realmente satisfactorios.

Transformación de voces. Na actualidade empezan a xurdir os primeiros sistemas experimentais de tradución de voz a voz que permiten a comunicación entre dúas persoas que falan linguas distintas. Basicamente o proceso é o seguinte: un recoñecedor de fala transforma o que di un locutor nunha lingua A nun texto que é traducido mediante un tradutor

de texto e que despois é sintetizado na lingua B do seu interlocutor mediante un conversor texto-voz. En principio, a mensaxe na lingua B terá as características da voz sintética do conversor, no entanto sería interesante modificar as súas características de forma que soara coma se o locutor orixinal falase na lingua B. Nesta aplicación reside boa parte da importancia da transformación de voces, que é unha liña de investigación que nos últimos anos está comezando a producir resultados realmente interesantes (Duxans 2006; Ye & Young 2006).

Síntesis de voz mediante HMMs. Foi proposto recentemente por Donovan (1996) e Tokuda, Zen, & A. W. Black (2002), que empregan unha parametrización dun corpus de fala para adestrar unha serie de modelos ocultos de Markov (HMMs) dependentes do contexto. Unha vez adestrados, estes modelos xeran, a partir da información obtida da análise do texto, unha secuencia de parámetros de síntese cos que se xera o sinal sintético.

AGRADECEMENTOS

Os traballos que en síntese de voz se están a desenvolver no grupo de investigación ó que pertence o autor están parcialmente financiados pola Xunta de Galicia, o goberno español e fondos FEDER no marco dos proxectos PGI0IT05TIC32202PR e TEC2006-13694-C03-03. No desenvolvemento do conversor texto-voz *Cotovía*, participan investigadores das universidades de Vigo e Santiago e o Centro Ramón Piñeiro para a Investigación en Humanidades.

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

- Campillo, F. & E. R. Banga (2002): "Combined prosody and unit selections for corpus-based text-to-speech systems", in *Proceedings of ICSLP* 1, 141-144.
- Boersma, P., & D. Weenink, D. (2005): *Praat: doing phonetics by computer* (Version 4.3.14) [Computer program]. <http://www.fon.hum.uva.nl/praat/>
- Campillo, F., & E. R. Banga, E. R. (2006): "A method for combining intonation modelling and speech unit-selection in corpus-based speech synthesis systems", *Speech Communication* 48, 941-956.
- Campillo, F., & E. R. Banga, E. R. (2002): "Combined prosody and unit selections for Corpus-based text-to-speech systems", in *Proceedings of ICSLP* 1, 141-144.
-

- Campillo, F. (2005): *Síntesis de voz basada en selección de unidades acústicas y prosódicas*. Tese doutoral de doutoramento. ETSI Telecomunicación, Universidade de Vigo.
- Donovan, R. (1996): *Trainable sSpeech sSynthesis*. PhD thesis Tese de doutoramento. Cambridge University.
- Donovan, R. (2001): "A new distance measure for costing spectral discontinuities in concatenative speech synthesizers", in *Proceedings of the 4th ISCA Tutorial and Research Workshop on Speech Synthesis*, nº 123.
- Duxans, H. (2006): *Voice conversion applied to text-to-speech systems*. Tese de doutoramento. Universitat Politècnica de Catalunya.
- Fujisaki, H., & K. Hirose (1984): "Analysis of voice fundamental frequency contours for declarative sentences of Japanese", *Journal of Acoustic Society of Japan* 54, 233-242.
- Garrido, J. M. (1996): *Modelling Spanish iIntonation for tText-to-sSpeech aApplications*. Tese de doutoramento. Universitat Autònoma de Barcelona.
- Hunt, A., & A. Black (1996): "Unit selection in a concatenative speech synthesis system using a large speech database", in *Proceedings of ICASSP'96*, vol. 1 1, 373-376.
- Klatt, D. (1980): "Software for a cascade/parallel formant synthesizer", *Journal of the Acoustical Society of America* 67, 971-995.
- López, E. (1993): *Estudio de técnicas de procesado lingüístico y acústico para sistemas de conversión texto-voz en español basados en concatenación de unidades*. Tese de doutoramento. Universidad Politécnica de Madrid.
- Möbius, B., M. Pätzold & W. Hess (1993): "Analysis and synthesis of German F0 contours by means of Fujisaki's model", *Speech Communication* 13, 53-61.
- Pierrehumbert, J. (1980): *The phonology and phonetics of English intonation*. PhD thesis Tese de doutoramento. MIT.
- Santen, J. van (1998): "Timing", in R. Sproat (ed.): *Multilingual text-to-speech synthesis: the Bell Labs approach*. Dordrecht: Kluwer, 115-140.
- Silverman, K., M. Ostendorf, C. Wightman, P. Price, J. Pierrehumbert & J. Hirschberg (1992): "ToBbi: a standard for labelling English prosody", in *Proceedings of ICSLP 2*, 867-870.
- Tokuda, K., H. Zen, & A. W. Black (2002): "An HMM-based speech synthesis system applied to English", in *Proceedings of IEEE Speech Synthesis Workshop*, 227-230.
- Wouters, J., & M. Macon (1998): "A perceptual evaluation of distance measures for concatenative speech synthesis", in *Proceedings ICSLP 1998*, vol. 6, 2747-2750.
- Ye, H., & S. Young (2006): "Quality-enhanced voice morphing using maximum likelihood transformations", in *IEEE Transactions on Audio, Speech and Language Processing* 14(4), 1301-1312.

RECOÑECEMENTO AUTOMÁTICO DA FALA: IDEAS BÁSICAS E ALGÚNS EXEMPLOS ILUSTRATIVOS

Carmen García Mateo e Antonio Cardenal López

Departamento de Teoría do Sinal e Comunicaci3ns
ETSE de Telecomunicaci3n – Universidade de V3go

1. INTRODUCCI3N

Desde os primeiros traballos sobre recoñecemento de díxitos realizados alá polos anos cincuenta ata os sistemas modernos de ditado e de transcripci3n de noticias, percorreuse un longo camiño na investigaci3n relacionada co recoñecemento automático de fala. Do mesmo xeito que sucedeu no campo da intelixencia artificial, co que est3 moi relacionado, o recoñecemento de voz non respondeu totalmente ás expectativas que se depositaron nel. A3nda hoxe é complicado, e ás veces incluso frustrante, interactuar mediante voz dunha forma natural coas máquinas. Moitas veces vémonos limitados a aplicaci3ns con vocabularios reducidos e específicos para a tarefa, ou a sistemas de ditado, que requiren unha fala coidadosa e precisan frecuentes correcci3ns.

Con todo, é innegable que os avances que nesta direcci3n se observaron nos últimos anos foron importantes. Nestas case seis décadas de investigaci3n asistíuse á formulaci3n de tarefas cada vez máis ambiciosas, que aos poucos foron solucionándose de forma máis ou menos eficaz segundo as restrici3ns impostas pola tecnoloxía do momento. De forma progresiva, o recoñecemento de voz ampliou o seu rango de acci3n desde as primeiras aplicaci3ns de palabras illadas, limitadas a un único usuario e cun vocabulario moi restrinxido, ata os sistemas modernos, independentes do locutor e capaces de recoñecer fala continua con vocabularios de varias decenas de miles de palabras. Ao mesmo tempo o recoñecemento automático de voz foise incorporando á vida diaria. En aplicaci3ns relacionadas con telefonía é com3n atopar sistemas de consulta de informaci3n, de reserva de billetes de avión, accesos a bases de datos, e moitos outros servizos que utilizan esta tecnoloxía como base. No ámbito doméstico, a interacci3n mediante voz ofrécese como un valor engadido en diversos electrodomésticos e dispónse xa de sistemas comerciais de ditado, que utilizan vocabularios extensos e evitan, me-

diante técnicas de adaptación ao locutor, os tediosos procesos de adestramento que eran comúns hai só uns anos.

Xa no campo da investigación, as tarefas que se están abordando actualmente pódense definir como altamente complexas. A interacción natural home-máquina segue sendo un obxectivo prioritario, centrándose o esforzo no desenvolvemento de sistemas de diálogo eficientes máis que nas melloras dos recoñecedores, cuxas prestacións son xa suficientes. Os sistemas de recoñecemento actuais son capaces de lograr taxas de recoñecemento extremadamente altas en aplicacións complexas (fala continua e grandes vocabularios), pero só con condicións controladas, é dicir, cando a gravación é limpa e contén voz previamente segmentada e, ademais, tanto o locutor, como o vocabulario e o tipo de linguaxe son coñecidos e están ben modelados. Cando unha ou varias destas condicións non se cumpren, os recoñecedores de voz reducen as súas prestacións de forma importante (Shriberg 2005).

No Cadro 1 amósase esquematicamente o campo de traballo en función de dous parámetros: a calidade obtida medida como “taxa de recoñecemento” que mide dalgún xeito a porcentaxe de termos correctamente recoñecidos, fronte á dificultade da tarefa.

Cadro1: Clasificación dos sistemas de recoñecemento de fala

Neste artigo amosaremos cal é o estado actual da tecnoloxía empregada nos modernos sistemas de recoñecemento de fala desde o punto de vista da investigación, facendo tamén referencia a desenvolvementos e aplicacións

que xa deixaron os laboratorios para pasaren a formar parte de produtos comerciais.

2. PANORÁMICA DO ESTADO DA ARTE

De forma esquemática pódense identificar o seguintes campos de aplicación:

- Sistemas de comunicación home-máquina
 - Centrais telefónicas automáticas
 - Sistemas de ditado
 - Domótica
- Subtitulado automático de programas de televisión
- Transcrición automática de reunións
- Transcrición automática de conversacións telefónicas
 - Aplicacións en intelixencia civil e militar
- Sistemas de tradución voz a voz
 - Liña moi potenciada pola Unión Europea

Aínda que os avances nos últimos anos foron importantes, os sistemas de recoñecemento máis avanzados como o Byblos BBN en USA (Nguyen et alii 2002), o sistema do laboratorio LIMSI-CNRS en Francia (Lamel et alii 2004) ou o CU-HTK da universidade de Cambridge en Reino Unido (Hain et alii 2005), aínda non conseguen prestacións totalmente satisfactorias nestas tarefas. En transcrición de programas de noticias, o mellor resultado obtido na actualidade está en torno ao 10% de WER (“word error rate”), mentres que para transcrición de conversacións telefónicas a taxa de erro vese incrementada ata o 15-20%. Estes resultados lógranse con cantidades inxentes de material de adestramento e en tempos de execución varias veces por riba de tempo real, o que dificulta a súa aplicación en problemas reais e en idiomas minoritarios.

Para lograr estas prestacións, os problemas que teñen que resolverse (á parte da recollida de datos) teñen que ver co tratamento adecuado da alta variabilidade acústica, de linguaxe e de vocabulario presentes nas interaccións entre humanos. En canto ao modelado acústico, os problemas aparecen cando existe desaxuste entre o material de recoñecemento e o de adestramento. Este desaxuste pode estar producido por variación do ruído ambiental ou pola variabilidade interlocutor. Respecto ao ruído ambiental, os recoñecedores inclúen parametrizacións que incorporan parte das características do oído humano en canto a robustez fronte ao ruído (parametriza-

ción MFCC ou PLP). Outros autores propoñen a utilización de métodos de combinación de parámetros aplicando algoritmos de fusión de datos (Beyerlin 1998, Zolnay et alii 2005). Respecto da variabilidade interlocutor, a normalización da lonxitude do tracto vocal (VTLN) (Lee & Rose 1998) e o adestramento adaptativo de locutor (Giuliani et alii 2004) son os sistemas máis utilizados para evitar a súa influencia.

En canto ao modelado lingüístico, as técnicas máis empregadas para recoñecemento automático de fala (RAF) de grandes vocabularios son os modelos estatísticos tipo N-grama. Existen ferramentas de dominio público que permiten adestrar os devanditos modelos: unha das máis coñecidas é “SRILM - The SRI Language Modeling Toolkit” da firma SRI International. A partir desta ferramenta pódense explorar técnicas de selección de material textual apropiado á tarefa a recoñecer (Diéguez et alii 2005). Estamos falando entón de reducir o desaxuste entre adestramento e recoñecemento mediante a combinación de múltiples modelos de linguaxe cada un deles especializado nun “tema” diferente. Esta vía de investigación é moi interesante pois vai na liña xeral do proxecto de incorporación temperá das fontes de coñecemento en contraposición ao uso inxente de datos (voz e texto).

Algúns exemplos de sistemas comerciais ou de provedores de tecnoloxía son:

- Nuance – Dragon Naturally Speaking
 - Versións *Legal, Medical e Professional*
 - Vocabulario de 25.000 palabras
 - Fala continua e illada
- IBM – Viavoice
 - 100,000 palabras
 - Fala continua e illada
- Loquendo
 - Vocabulario de 1,000,000 de palabras
- O sistema operativo Windows Vista de Microsoft inclúe recoñecemento de fala
- Verbio Technologies S.L., con sede en Barcelona (España), é unha empresa especializada no desenvolvemento de tecnoloxías da fala, basicamente síntese de voz e recoñecemento da fala (gama de produtos VERBIO).

Sen quereremos ser exhaustivos e desculpando por anticipado as omisións, algúns laboratorios de fóra do estado con presenza internacional nos foros habituais de intercambios de achegas son:

- LIMSI (Laboratoire d'Informatique pour la Mécanique et les Sciences de l'Ingénieur), París, Francia
- University of Cambridge, UK
 - Centro que desenvolveu o software HTK (Hidden Markov Toolkit)
- SRI International, USA
- Mississippi State University, USA
- RTWH (Rheinisch-Westfaelische Technische Hochschule), Aachen, Alemaña

En España, desde o ano 1999 existe a “Rede Temática en Tecnoloxías da Fala” que é un foro común onde os investigadores en tecnoloxía da fala poidan axuntar esforzos e compartir experiencias co fin de:

- Fomentar a investigación en tecnoloxías da fala atraendo a novos mozos investigadores a este campo mediante cursos de formación, intercambios de estudantes, bolsas e premios.
- Atraer investimentos para investigación das empresas cara ás tecnoloxías da fala mediante a procura de novas aplicacións que ofrezan novas posibilidades de negocio. Estas aplicacións débense concretar en demostradores que atraian o interese das empresas.
- Avanzar na creación de lazos de colaboración e integración dos membros da Rede para manter o liderado de España na investigación do castelán, e potenciar tamén os idiomas cooficiais como o catalán, éuscaro e galego.

Este último obxectivo é de especial importancia para idiomas minoritarios ou minorizados como é o caso do galego.

Na páxina web da rede <http://www.rthabla.es/> pode atoparse unha lista-xe dos grupos de investigación dedicados en España ao desenvolvemento da tecnoloxía da fala e do linguaxe natural.

3. O PROBLEMA DO RECOÑECIMENTO DA FALA

Un sistema de recoñecemento de fala, polo xeral, forma parte dun sistema máis complexo denominado sistema de diálogo home-máquina, pois estamos a falar de aplicacións nas que os usuarios queren acadar unha certa acción por parte dun sistema automático. A interacción por voz con tales sistemas fai necesario un sistema que “interprete” a mensaxe falada. No Cadro 2 amósase o diagrama de bloque das compoñentes fundamentais de calquera sistema de diálogo actual. Esta taxonomía está estable dende hai xa uns anos en canto a tecnoloxía básica. A énfase desde o punto de vista investi-

gador estase a poñer na análise do contorno que permite que todos os bloques básicos se adapten ás condicións particulares de operación. A detección temperá de aspectos tales como nivel de ruído, calidade do son, idioma, ou incluso tipo de fala, fan posible o axuste da tecnoloxía dos bloques constituintes, de tal xeito que a partir dun sistema básico de referencia poden construírse sistemas “a medida” de prestacións aceptables.

Nun sistema de recoñecemento de fala como o que amosamos no Cadro 2 poden distinguirse tres fases diferenciadas: **unha segmentación de audio** en segmentos homoxéneos, **unha extracción de características** ou parametrización, que consiste nunha fase de procesado do sinal mediante a cal a secuencia de voz se converte nunha serie de tramas formadas por parámetros máis ou menos representativos; e unha terceira fase de aliñamento de patróns, na que as tramas son comparadas cun conxunto de unidades predefinidas para extraer a secuencia recoñecida.

Na última etapa tamén denominada **descodificación** atopamos dous compoñente fundamentais o **modelado acústico** e **modelado da linguaxe**. A ambos aspectos lle dedicaremos apartados específicos.

Cadro 2: Diagrama de bloques de un sistema de diálogo home-máquina

Segmentación de audio

Dado que os sistemas automáticos de recoñecemento de fala continua con grandes vocabularios independentes do locutor e da canle aínda non alcanzaron o nivel de prestacións requirido para esta tarefa, é necesario reducir a complexidade do problema en moitos dos factores. Facer que o reco-

ñecedor de fala (RAF) sexa dependente do locutor mediante a adaptación dos modelos acústicos mellorará as prestacións do sistema en varios puntos porcentuais. Tendo en mente a situación anterior, o obxectivo deste bloque é, dada unha gravación, detectar as quendas de locutor e pescudar se algúns deles pertencen a locutores rexistrados no sistema. Esta información sobre a identidade do locutor será comunicada ao sistema encargado de xerar as hipóteses de fala recoñecida.

Extracción de características

Por medio da parametrización preténdese extraer do segmento de voz toda a información que poida resultar significativa para guiar a tarefa posterior de aliñamento.

O proceso realízase do seguinte xeito:

- Realízase a mostraxe do segmento acústico, utilizando habitualmente unha frecuencia de 8 ou 16 KHz.
- Extráense tramas de mostrax, tipicamente de 10 a 30 ms de duración, mediante un enventanado previo e permitindo o solapamento con tramas adxacentes de 10 a 15 ms para evitar o problema da non estacionariedade do proceso de voz.
- Aplicase algún tipo de transformación á trama de mostrax, normalmente no dominio frecuencial, para convertela na secuencia de parámetros.

As parametrizacións máis usuais utilizan os coñecidos coeficientes de predición lineal (LPC) ou os chamados Mel-Frequency Cepstral Coefficients (MFCC), que se obteñen mediante a aplicación dun banco de filtros e unha posterior transformación DCT. Normalmente engádese a enerxía da trama e as derivadas primeira e segunda de todos os parámetros, para conformar así un vector composto por varias decenas de elementos.

Descodificación

O proceso de aliñamento de patróns é o que se denomina comunmente *descodificación*. O recoñecedor ou decodificador, recibe tramas xeradas polo parametrizador cunha cadencia constante, que depende da lonxitude da fiestra de análise. A secuencia de observacións debe ser comparada cun inventario de patróns acústicos previamente extraídos, co obxectivo de lograr un aliñamento óptimo en relación con algún tipo de medida predefinida. A natureza variable da fala aconsella representala como unha fonte estocástica

e definir esta medida de forma probabilística. Dado un conxunto de unidades λ_i e unha secuencia de observacións, $\mathbf{O}$, o recoñecemento de voz expónse hoxe en día como a solución da seguinte ecuación:

$$\lambda = \arg \max_i \{P(\mathbf{O}/\lambda_i) P(\lambda_i)\}$$

onde λ é a secuencia de patróns descodificada e λ_i percorre todas as posibles combinacións de unidades acústicas do inventario. O termo $P(\mathbf{O}/\lambda_i)$ representa a probabilidade acústica, e mide o axuste entre as observacións e os patróns, e $P(\lambda_i)$ representa a probabilidade desa secuencia definida polo que se denomina “modelo de linguaxe”. Os detalles da implementación desta ecuación varían substancialmente entre diferentes sistemas ou aplicacións. Dependendo de que o recoñecemento sexa fonético, de palabras illadas ou de fala continua, o factor $P(\lambda_i)$ ten un ou outro significado ou ata pode ser directamente eliminado. Os patróns que forman o inventario tamén poden ser de tipos moi diversos dependendo da aplicación a que se destinen: fonemas ou parte deles, partes de palabras, palabras completas ou ata frases completas. Con todo a forma de representar estas unidades é a mesma en practicamente todos os recoñecedores, utilizando para iso *modelos ocultos de Markov* (HMMs). O Cadro 3 ilustra gráficamente como é o proceso de busca da secuencia de “unidades acústicas” mais probables dada una gravación de voz.

A tecnoloxía de recoñecemento de patróns estatísticos que nos permitiu alcanzar este nivel de desenvolvemento é relativamente antiga. A base da maioría dos recoñecedores actuais son os modelos ocultos de Markov, cuxa aplicación inicial neste campo data de principios dos anos oitenta do século pasado. Os avances observados nos últimos tempos son debidos en gran medida ao continuo crecemento nas prestacións dos computadores, pero a mellora dos diferentes elementos implicados no proceso de recoñecemento tivo tamén unha influencia fundamental.

Neste sentido un área que achegou continuos avances é o modelado acústico, ou sexa a definición e adestramento dos modelos, λ_i . A utilización de modelos con contexto, as melloras nas técnicas de adestramento, a aparición de novos métodos de parametrización e de técnicas de normalización e adaptación, por pór algúns exemplos, conduciron a un axuste maior entre os modelos e a secuencia de voz e xa que logo a taxas de recoñecemento maiores.

unicamente aos formantes. Os formantes son parámetros frecuenciais que indican a posición das resonancias fundamentais de cada vogal, producidas á súa vez polo punto de articulación. Atendendo ás dúas primeiras resonancias (o primeiro e segundo formante), constrúese o coñecido triángulo vocálico. A partir do triángulo vocálico poderían fixarse uns limiares absolutos, permitindo unha decisión inmediata. Na práctica este sistema funciona ben, pero non é infalible. A variabilidade na pronuncia (por exemplo unha pronuncia máis ou menos pechada das vogais semiabertas), podería producir erros non recuperables. Aínda que no caso das vogais o problema pode ser pequeno, podemos imaxinarnos a complexidade e dificultade que implicaría definir regras de decisión estritas para fonemas con moita maior variabilidade, como oclusivos ou fricativos.

A solución pasa por unha comparación de natureza probabilística. A idea é que o sistema devolva, non unha decisión absoluta, (este fonema é unha /e/), senón a probabilidade de que a trama de parámetros corresponda a un dos fonemas modelados. Trátase xa que logo de intentar obter un modelo probabilístico do proceso de fonación humana, o que resulta unha tarefa bastante ardua.

Cadro 4: Exemplo de modelo de Markov (HMM)

A solución máis estendida hoxe en día é o emprego de **modelos ocultos de Markov** (HMMs, “Hidden Markov Models” en inglés). Os modelos ocultos de Markov son modelos estatísticos que permiten representar de forma adecuada certos procesos estocásticos denominados *markovianos*. Os procesos markovianos teñen a característica de que a súa función de distribución depende do seu estado actual, pero non de estados anteriores, é dicir, son procesos sen memoria.

Un HMM componse de tres elementos (Cadro 4): un conxunto de estados interconectados entre si ($\{q_i\}$), unhas probabilidades de transición entre estados (a_{ij}) e un conxunto de distribucións de probabilidades (b_i); cada unha delas asóciase tamén a un estado. Un exemplo clásico de experimento markoviano é o seguinte (Rabiner 1989): existen un número determinado de urnas, cada unha con diversas bólas de diferentes cores; extráese unha bóla dunha urna elixida ao azar e enúnciase a súa cor; seguidamente elíxese dunha forma aleatoria (por exemplo lanzando un dado) unha nova urna para extraer a seguinte bóla; o observador coñece a secuencia de bólas, pero des-

coñece de que urna se extraeu cada unha (esta sería a parte oculta do modelo). Este experimento pode modelarse mediante un HMM, no que cada estado se correspondería a unha urna, as probabilidades de transición entre estados virían dadas polos dados empregados para decidir a nova urna e as funcións de distribución quedarían definidas polo número de bólas de cada cor en cada urna.

Se o observador do noso experimento é suficientemente curioso, pode formular as tres preguntas clásicas:

1. Se coñezo unha secuencia de observacións (bólas de cores) $\mathbf{O}$, suficientemente longa e sei cal é o número de urnas, ¿podo dalgún xeito deducir o valor dos parámetros $\{a_{ij}\}$ e $\{b_i\}$?
2. Se coñezo todos os parámetros do modelo ($\{q_i\}$, $\{a_{ij}\}$ e $\{b_i\}$), e unha secuencia determinada de observacións $\mathbf{O}$, ¿podo deducir de que urna foi extraída cada bóla?
3. Dada unha secuencia calquera de observacións, ¿cal é a probabilidade de que sexa xerada polo modelo?

Cadro 5: Exemplo de HMM aplicado a recoñecemento de fala.

A teoría de modelos de Markov dá resposta a estas tres preguntas posibilitando a súa aplicación en diferentes problemas prácticos, como é o caso do recoñecemento de voz (Picone 1990). Un exemplo típico da súa aplicación neste campo amósase no Cadro 5. Neste exemplo, cada fonema modelaríase mediante un HMMs diferente (representase só o fonema /o/, formado por tres estados interconectados, pero existiría outro modelo para cada fonema no inventario). O primeiro estado modelaría (como veremos, dunha forma bastante difusa), os parámetros correspondentes ao arranque do fonema, o segundo á parte estacionaria deste e o último á transición ao fonema seguinte. O número de estados e as interconexións entre estes, elíxense de xeito

heurístico, aínda que o exemplo que propomos é o máis usado para modelar fonemas ou unidades subfonéticas. Obsérvese que as funcións de distribución, modelan agora a distribución das tramas de parámetros para unha parte dun fonema determinado.

Regresando ao experimento das urnas, a equivalencia co proceso de fala sería así:

- As tramas de parámetros correspóndense ás bólas de cores.
- As urnas, a parte oculta do modelo, correspóndense á evolución do tracto vocal. Cada urna representaría no noso caso, polo menos idealmente, unha determinada configuración do tracto vocal, que á súa vez produce uns parámetros frecuenciales determinados e máis ou menos homoxéneos (por exemplo a parte estacionaria dun /o/).
- As probabilidades de transición non son agora arbitrarias, senón que dependen da lonxitude da parte estacionaria e dos arranques e finalizacións de cada fonema.

O deseño adecuado das funcións de distribución é unha parte clave do problema. Deben de ser capaces de modelar de xeito adecuado a variabilidade interlocutor (diferentes pronunciacións do mesmo fonema ou variacións de prosodia) ou intralocutor (variacións entre os tractos vocálicos dos individuos, variantes dialectais, etc.) dos parámetros para unha parte dun fonema determinado.

Existen varias formas de crear estas funcións, aínda que unha das máis comúns é empregar modelos de mesturas de gaussianas, nos que a función de distribución de cada estado vén dada por unha suma ponderada de gaussianas:

$$b_j(\mathbf{O}) = \sum_{m=0}^{M-1} c_{jm} N(\mathbf{O}, \mu_{jm}, \sigma_{jm})$$

Onde M é o número de mesturas, $\mathbf{O}$ é a trama de observacións e μ_{jm} e σ_{jm} son os vectores de medias e varianzas para a mestura m da función de distribución do estado j .

O gran problema dos HMMs é obter as probabilidades de transición e as funcións de distribución de cada estado. Para iso é necesario partir dunha base de datos de adestramento. Este é o proceso máis caro e máis custoso á hora de implementar un sistema de recoñecemento.

As bases de datos de adestramento están formadas por horas de gravacións de falantes coidadosamente elixidos para representaren fielmente a poboación á que vai destinada a aplicación de recoñecemento. Neste sentido, búscase que a base estea balanceada en canto ao sexo dos locutores, ao

seu rango de idades e á súa localización xeográfica. As palabras que pronuncian os falantes tampouco se deixan ao azar, senón que se buscan frases e palabras foneticamente ricas, para cubrir todo o inventario fonético o mellor posible.

As bases de datos de adestramento están ademais etiquetadas. Todas as gravacións teñen que ser transcritas polo menos a nivel de palabra, (se é posible tamén foneticamente), pero en todo caso marcando todos os ruídos, dúbidas, tartamudeos e en xeral calquera tipo de fenómeno paralingüístico que puidese afectar ao proceso de adestramento. Como se pode comprender facilmente, este proceso é enormemente custoso e encarece a construción das bases de datos de recoñecemento. Afortunadamente, existen organismos dedicados á distribución de bases de datos comerciais (ELDA, LDC) onde se poden adquirir bases de datos para un bo número de idiomas.

Se se dispón dunha base de datos pode realizarse xa o adestramento dos modelos. O proceso consiste en parametrizar todas as gravacións dispoñibles e separar as tramas de parámetros correspondentes ao modelo λ_i que se pretende adestrar (por exemplo, considerar todas as realizacións do fonema /e/). Supondo que xa se decidiu o número de estados e a interconexión entre estes para o modelo correspondente, deben obterse agora os parámetros $\{a_{ij}\}$ e $\{b_i\}$. Os algoritmos que se empregan para isto denomínanse de máxima verosimilitude e intentan maximizar a probabilidade a posteriori de que a secuencia de parámetros sexa xerada polo modelo ($P(\lambda_i|O)$). O algoritmo de Baum-Welch (Welch 2003) é o máis empregado para esta fase de adestramento.

Cadro 6: Ilustración do proceso de recoñecemento.

Unha vez adestrados os modelos, pode pasarse á fase de recoñecemento propiamente dita. Nesta fase as tramas de parámetros son comparadas cos modelos que se adestraron.

Tipicamente disporase de N modelos, λ_i , $i = 1 \dots N$ de entre os que se elixirá aquel que maximice a probabilidade a posteriori $P(\mathbf{O}|\boldsymbol{\lambda})$. Este proceso denomínase habitualmente descodificación e lévase a cabo mediante o algoritmo clásico de Viterbi.

Na práctica, o problema é máis complicado. Se os modelos representan fonemas, a aplicación do algoritmo de Viterbi daría como resultado unha secuencia de fonemas da que, debido aos erros de transcripción, resultaría imposible deducir a palabra pronunciada polo falante.

Existen varias solucións a este problema. Se por exemplo desexamos realizar un recoñecedor de díxitos, é posible obter un modelo para cada un deles, de maneira que a aplicación de Viterbi nos daría un resultado correcto (obviando algúns problemas relacionados coa segmentación da secuencia de voz e coa posible aparición de ruídos). Con todo, isto require dispor dunha base de datos de adestramento que teña suficientes realizacións de cada un dos díxitos.

Esta solución non é viable para a maioría das aplicacións, nas que o vocabulario non é predicible. Máis habitual é adestrar modelos fonéticos e crear un vocabulario de recoñecemento a base de concatenar modelos de fonemas entre si. De feito, non adoitan utilizarse fonemas simples (/a/,/e/,etc.), xa que estes non teñen en conta a coarticulación entre fonemas veciños. No seu lugar empréganse fonemas con contexto, é dicir, modélase cada fonema tendo en conta o fonema dereito ou esquerdo dentro da palabra. Os modelos de fonemas con información contextual a ambos os dous lados denomínanse *trifonemas*. Por exemplo: **a-b+r** é o trifonema que modela o fonema /b/ cando vai precedido por unha /a/ e seguido por unha /r/. Os trifonemas ofrecen mellores prestacións, pero teñen a desvantaxe de requirir gran cantidade de material de adestramento (son moitos máis modelos a adestrar) e de necesitar maior potencia de cálculo na fase de recoñecemento.

Modelado da linguaxe

Como vimos, o modelado acústico mediante modelos de Markov é a base do recoñecemento de voz, permitindo a identificación dos fonemas pronunciados polo falante. O modelado acústico en por si é suficiente para aplicacións de palabras illadas ou para conxuntos limitados e pouco extensos de frases predefinidas. Entre outros exemplos deste tipo de escenarios, podemos expor as aplicacións de automatización de centrais telefónicas, nas que o usuario pronuncia o nome e apelido da persoa con quen quere falar; ou os sistemas automáticos de acceso a bases de datos, nos que o tipo e formato das preguntas posibles está limitado e é coñecido.

En aplicacións máis complexas é imposible limitar o recoñecemento a un conxunto de frases ou de palabras illadas. Nese caso a única solución factible é definir un vocabulario de recoñecemento, tipicamente adaptado á aplicación, e permitir a aparición de calquera combinación de palabras dese vocabulario. Neste caso, o problema principal é que o recoñecedor debe

decidir, baseándose unicamente nas probabilidades acústicas, cal é a mellor segmentación da secuencia de voz en palabras do vocabulario. Con todo, a fala presenta diversos fenómenos que complican esta tarefa ata tal punto que producen que o emprego unicamente de probabilidades acústicas nestes escenarios fracase de forma estrepitosa. Entre eses fenómenos podemos citar os seguintes:

- Variantes dialectais, sociolectais, contextuais e idiolectais.
- Coarticulación entre palabras.
- Palabras homófonas.

Todos estes fenómenos afectan tamén aos recoñecedores de palabras illadas, pero debido a que o sistema espera unha soa palabra ou un conxunto limitado e coñecido, o efecto é moito menos severo.

Por exemplo, supoñamos un recoñecedor de díxitos que contén a palabra “dez”, un falante con seseo pronunciará “des”. Con todo, o desaxuste acústico non será suficiente para que a palabra sexa confundida con “un”, “dous”, “tres”, etc., co que é probable que non se produza ningún erro. Con todo, nun escenario de fala continua, o recoñecedor poderá confundir esa palabra co comezo de “descoñecido”, “desanimado” ou de calquera outro vocábulo similar e dependendo da palabra pronunciada a continuación (por exemplo “coñecido” ou “animado”) producir con certa probabilidade unha transcrición errónea.

Algúns destes efectos poden ser paliados dotando ao sistema da posibilidade de empregar pronuncias alternativas para cada palabra do dicionario, incluíndo así as variantes dialectais e sociolectais máis xeneralizadas. Aínda que esta solución pode ser algo efectiva en escenarios sinxelos, en xeral non evita nin os problemas relacionados coa coarticulación, nin as confusións debidas a palabras homófonas. O efecto final de todos estes problemas podemos ilustralo mediante o seguinte exemplo, no que se mostra a transcrición orixinal e a obtida mediante un recoñecedor de voz cun vocabulario de 20.000 palabras:

Orixinal: “a venda alcanza nestes momentos cotas similares”
Transcrición: “a venda alcanzan es tes mo home en tras co ata cine dar es”

Neste caso, o falante pronuncia con certo grao de ceceo, o que explica en parte a confusión entre “similares” e “cine dar es”. En canto ás transcricións “alcanzan es tes” e “alcanza nestes” pode verse que son moi similares dende o punto de vista fonético, de maneira que para o recoñecedor resultan case indistinguibles.

Para evitar este tipo de problemas, necesítase un mecanismo que sexa capaz de incluír restricións de tipo sintáctico (e se é posible, tamén semántico), no proceso de recoñecemento. Isto faise empregando os denominados **modelos de linguaxe** (Manning & Schütze 1999). Un modelo de linguaxe eficiente debería, dalgún xeito, ser capaz de indicar que a secuencia de palabras “*a venda alcanzan*” é incorrecta e “*a venda alcanza*” correcta, potenciando a segunda fronte á primeira.

O problema de obter un modelo de linguaxe é, no entanto, bastante complicado e foi motivo de investigacións continuadas durante as últimas décadas. Obter un modelo universal que sexa quen de representar toda a riqueza e variabilidade dunha lingua parece aínda utópico.

O método que intuitivamente parece máis natural e sinxelo para obter un modelo de lingua é o emprego de categorías gramaticais. Neste tipo de modelos, a cada palabra asígnaselle a súa categoría (por exemplo: *os*, artigo masculino plural) e mediante unha serie de regras defínense as secuencias de categorías permitidas pola lingua. Estes sistemas presentan varios problemas prácticos. Por unha banda a riqueza da lingua é tal que non é posible concretar toda a súa variabilidade nun conxunto limitado de regras definidas de forma empírica. Por outro, existe un problema grave con palabras ambiguas, que poden ter unha ou outra función en diferentes posicións da frase. Por estas razóns, as regras defínense habitualmente de xeito estatístico, é dicir, pártase dun corpus de texto de adestramento no que cada palabra se categoriza manualmente e extraense regras estatísticas, definidas mediante a probabilidade de aparición dunha secuencia determinada de categorías. A necesidade de realizar manualmente a categorización inicial do corpus dificulta a construción destes modelos e limita a súa aplicación. Ademais, os modelos baseados en categorías non son capaces de xeneralizar regras semánticas, de xeito que, para un modelo deste tipo, “*a casa corre polo campo*” é unha frase tan correcta como “*o can corre polo campo*”. Para rematar, a aplicación destes modelos implica unha categorización inicial da palabra, o que dificulta a ampliación do vocabulario fóra daquel definido polo corpus de adestramento.

Todas estas razóns provocan que os modelos de categorías non se utilicen de xeito xeneralizado nos sistemas de recoñecemento. No seu lugar empréganse modelos estatísticos baseados en palabras. Os modelos baseados en palabras son puramente estatísticos, no sentido de que non identifican a categoría ou función dunha palabra, senón que se limitan a estudar a súa frecuencia de aparición no texto en relación coas palabras veciñas. Para estes modelos cada variante dun vocábulo (masculino-feminino, plural-singular, conxugacións de verbos, etc.) é un elemento novo que debe considerarse por separado, polo que xeneralizan peor que os modelos baseados en

clases. Pero a súa gran vantaxe é que son sinxelos de xerar e adáptanse ben ao texto de adestramento.

Os modelos de linguaxe estatísticos baseados en palabras constrúense mediante o contado de palabras. Sinxelamente obtense o número de veces que unha secuencia de palabras aparece no texto de adestramento, asignándoselle unha probabilidade $P(w_1 w_2 \dots w_N)$.

Idealmente, o modelo de linguaxe debería de cuantificar a relación estatística entre dúas palabras calquera do texto de adestramento, independentemente da súa separación. Isto obrigaría a obter a probabilidade de cada palabra do vocabulario, cada combinación de dúas, tres e en xeral de N palabras, que na nomenclatura dos modelos de linguaxe denomínanse bigramas, trigramas e n -gramas respectivamente. A probabilidade de que o 5-grama (ou pentagrama segundo os autores) “*o can corre polo*” vaia seguida da palabra “*campo*” viría dada pola seguinte expresión:

$$P(\text{campo} \mid \text{o can corre polo})$$

Que é a probabilidade condicionada de que apareza a palabra “*campo*”, sabendo que se pronunciaron as palabras “*o can corre polo*”. Esta probabilidade calcúlase contando o número de veces que a secuencia “*o can corre polo campo*” aparece no texto de adestramento e dividindo polo número de veces que aparece “*o can corre polo*”. En xeral:

$$P(w_N \mid w_1 w_2 \dots w_{N-1}) = \frac{C(w_1 w_2 \dots w_N)}{C(w_1 w_2 \dots w_{N-1})}$$

Onde $C(w_1 w_2 w_3)$ é o número de ocorrencias do trigramas $[w_1 w_2 w_3]$ no texto de adestramento. Para obter a probabilidade dun n -grama determinado, partindo dun punto de repouso (unha pausa, ou desde o principio do discurso), aplicaríase a seguinte expresión:

$$P(w_1 w_2 \dots w_N) = P(w_1) P(w_2 \mid w_1) P(w_3 \mid w_1 w_2) P(w_4 \mid w_1 w_2 w_3) \dots P(w_N \mid w_1 w_2 \dots w_{N-1})$$

Do explicado anteriormente é fácil entender que a probabilidade condicionada é difícil de obter para un N relativamente grande. Por exemplo, para un vocabulario de 20.000 palabras, existen 4×10^8 combinacións posibles de dúas palabras, 8×10^{12} de tres palabras e $1,6 \times 10^{17}$ combinacións de catro palabras. Isto implica que nun texto de adestramento de varios millóns de palabras, non aparecerán máis que unha fracción minúscula de todas as posibles combinacións de catro palabras e, ademais, a maioría das combinacións que aparezan repetiranse apenas unha ou dúas veces. Estas cantidades non son o suficientemente significativas para estimar unha boa probabilidade.

Por esta razón, os modelos de linguaxe adoitan basearse en n-gramas de orde tres ou catro, e só se empregan n-gramas de orde superior en casos nos que o texto de adestramento é moi grande (miles de millóns de palabras). Empregar un modelo de linguaxe baseado en trigramas, por pór un exemplo, supón aceptar a seguinte hipótese:

$$P(w_N | w_1 w_2 \dots w_{N-1}) = P(w_N | w_{N-2} w_{N-1})$$

É dicir, equivale a aceptar que a probabilidade da palabra actual só depende das dous anteriores, o que na maioría dos casos resulta obviamente falso.

O problema principal que se presenta nos modelos de linguaxe estatística é cómo tratar o caso dos n-gramas non vistos. Se un n-grama non apareceu no texto de adestramento, o modelo asígnalle unha probabilidade cero. Isto implica que na fase de recoñecemento este n-grama será ilegal. Nun sistema de recoñecemento de fala continua deben permitirse todas as combinacións posibles do vocabulario, só que asignando unha probabilidade pequena a aquelas pouco probables. Existen diversos métodos de estimación dos n-gramas non vistos, que de forma moi xenérica se basean en reservar parte da masa probabilística a aqueles n-gramas que non aparecen no texto de adestramento e que xenericamente se denominan métodos de descontos. Un algoritmo sinxelo que nos permite ilustrar este tipo de técnicas é supor que cada n-grama (incluídos os non vistos) aparecen unha vez máis do que aparecen en realidade. Supoñamos que o texto de adestramento está composto das seguintes frases: “*luís le libros*”, “*luís le periódicos*”, “*manuel le periódicos*”. Posto que $C(\text{manuel le libros}) = 0$, a probabilidade asignada polo modelo a esa secuencia será cero. Se empregamos o método descrito, as contas quedan modificadas de maneira que: $C(\text{manuel le}) = 5$ e $C(\text{manuel le libros}) = 1$, co que $P(\text{libros} | \text{manuel le}) = 1/5$. En xeral a probabilidade para un n-grama calquera de orden N quedará como segue:

$$P(w_N | w_1 w_2 \dots w_{N-1}) = \frac{C(w_1 w_2 \dots w_N) + 1}{C(w_1 w_2 \dots w_{N-1}) + K}$$

Onde K é o tamaño do vocabulario.

Un dos problemas deste tipo de métodos de descontos é que supón a mesma probabilidade para todos os n-gramas non vistos. O método asignaría por exemplo, a mesma probabilidade a $P(\text{patacas} | \text{manuel le})$, $P(\text{libros} | \text{manuel le})$ ou $P(\text{prospectos} | \text{manuel le})$, supondo que os tres trigramas non aparezan no texto de adestramento.

Parece intuitivo pensar que a asignación das probabilidades dos n-gramas non vistos debe facerse tendo en conta as probabilidades dos n-gramas de orde inferior. Para o exemplo anterior é de supor que $P(\text{prospectos}) < P(\text{libros})$ e que $P(\text{le patacas}) < P(\text{le prospectos}) < P(\text{le libros})$, polo que a probabilidade $P(\text{libros} \mid \text{manuel le})$ debería ser maior que as outras dúas. Esta idea básica leva ao desenvolvemento dos denominados métodos de suavizado e suavizado por interpolación dos n-gramas non vistos, entre os que podemos citar os métodos de Witten-Bell, Good-Touring e Kesser-Ney que son os utilizados de forma xeneralizada hoxe en día en recoñecemento de voz.

Na práctica, os métodos de descontos aplícanse mediante os chamados factores de *back-off*, que se ocupan de relacionar as probabilidades dos n-gramas non vistos cos dos de orde inferior. Para o caso de trigramas a probabilidade condicionada dun trigramma impleméntase do seguinte xeito:

$$\hat{P}(w_3 \mid w_1 w_2) = \begin{cases} P(w_3 \mid w_1 w_2) & \text{si } C(w_1 w_2 w_3) \neq 0 \\ \alpha(w_1 w_2) \hat{P}(w_3 \mid w_2) & \text{si } C(w_1 w_2 w_3) = 0 \text{ y } C(w_1 w_2) \neq 0 \\ \hat{P}(w_3 \mid w_2) & \text{si } C(w_1 w_2 w_3) = 0 \text{ y } C(w_1 w_2) = 0 \end{cases}$$

Onde $\alpha(w_1 w_2)$ é o factor de back-off asociado ao bigrama $[w_1 w_2]$

4. EMPLO DE PROXECTOS DE INVESTIGACIÓN

A transcrición de noticiarios televisivos constitúe un marco de traballo idóneo para medir as prestacións dun recoñecedor de voz. A gran diversidade de locutores, estilos de fala e temas tratados ao longo dun programa de noticias supón unha esixente proba para un recoñecedor, obrigándoo a ser capaz de funcionar de xeito robusto para un abano de situacións diferentes. É por iso que esta tarefa centrou unha boa parte da investigación en recoñecemento de voz na última década.

O sistema Transcrigal da Universidade de Vigo (García Mateo et alii 2004) foi deseñado para a transcrición de noticiarios en lingua galega, que se caracterizan pola presenza frecuente de persoas que empregan o idioma castelán. O bilingüismo inherente a esta tarefa constitúe unha nova variable a tratar, que aumenta a complexidade e o interese do sistema. Para abordar esta variabilidade, é conveniente recorrer a esquemas adaptados, tanto no relativo aos modelos acústicos, como no modelo de linguaxe. O proxecto inclúe tanto a propia máquina de recoñecemento para grandes vocabularios, como o desenvolvemento dun módulo de segmentación de locutor, a adaptación de modelos de linguaxe e acústicos en contorna multipase e a extracción de tema.

O desenvolvemento abórdase desde o punto de vista de sistema bilingüe que debe ter a capacidade de adaptarse a distintos tipos de linguaxe: fala planeada, espontánea, etc. Co emprego destas técnicas conséguense unha taxa de erro de palabra media do 25% aproximadamente sobre TranscrigalDB (Diéguez 2005). A título de comparación, podemos comentar que o sistema de LIMSÍ consegue un 20% de WER, con máis ou menos a mesma cantidade de material (voz e texto) de adestramento para castelán de México/USA.

A tecnoloxía desenvolvida permite a adaptación a outras tarefas noutros idiomas. Neste sentido, participamos na campaña de avaliación do proxecto TC-STAR no ano 2006, orientada ao recoñecemento automática de fala parlamentaria gravada do Parlamento Europeo e das Cortes Españolas. Os detalles da nosa implementación poden atoparse en (Docío et alii 2006), se ben amosamos na Táboa 1 un resumo das prestacións acadadas. A principal conclusión que se extrae dos resultados conseguidos é a necesidade de adaptación tanto dos modelos acústicos como de linguaxe á tarefa e ao locutor en cuestión.

A título de exemplo e con datos recollidos de distintas fontes, amósase no Cadro 7 un histórico da evolución das prestacións de distintos sistemas de recoñecemento. Pode observarse como a taxa de recoñecemento varía de forma importante segundo as condicións da tarefa. No caso de *meeting recognition*, a tarefa consiste no recoñecemento multilocutor en reunións de traballo, polo que a fala é de tipo espontáneo: aquí obtivéronse taxas relativamente baixas. No proxecto TC-STAR inténtase o recoñecemento de fala parlamentaria, empregando dous escenarios diferentes: as Cortes Españolas (PAR) e as sesións plenarias do Parlamento Europeo (EPPS). En ambos os casos a fala é planeada polo que os resultados son moito mellores que en *meeting recognition*. Con todo, as sesións do Parlamento Europeo presentan un fala moito máis planeada, que o Parlamento Español, posto que non hai réplicas, nin discusións ou interrupcións; de aí, que o recoñecemento sexa bastante mellor. Como comparación, as liñas continuas do Cadro 7 amosan os resultados obtidos por Lippman en 1997 (Lippman 1997), quen analizou as taxas de recoñecemento de voz alcanzadas por humanos obtendo un 4% de taxa de erro de palabras para a tarefa SwitchBoard, e un 1,6 e 0.9% para textos de cartas e ditado en xeral respectivamente.

		MODELOS		
Test	Borrell	Universais	Homes	Borrell
	Todo	81.19 %	82.74 %	89.38 %
		80.56 %	80.39 %	76.59 %

Táboa 1: Exemplo de prestacións (taxa de recoñecemento) do sistema da UVIGO na tarefa de transcripción do Parlamento europeo (proxecto TC-STAR ano 2006)

A conclusión que se extrae é que estamos cerca de acadar os resultados que acadan os humanos. A pregunta segue sendo, ¿é porque non se usan? A resposta é complicada: digamos que a “transcripción automática” alcanzou a calidade máxima, pero a “comprensión automática”, que permite corrixir erros, non acadou aínda os niveis requiridos en moitas aplicacións prácticas.

Cadro 7: Resumo do histórico da evolución das prestacións dos sistemas de recoñecemento de fala. As liñas rectas amosan os resultados obtidos por Lippman en 1997 (Lippman 1997) para dúas tarefas diferentes, quen analizou as taxas de recoñecemento de voz alcanzadas por humanos

5. DISCUSIÓN E LIÑAS FUTURAS

Aínda falta tempo para que os ordenadores nos entendan. Quizais o problema maior sexan os sistemas de diálogo, non os de recoñecemento de fala, aínda que estes últimos necesitan aínda traballo. Algúns posibles camiños poden ser:

- Inclusión de modelos gramaticais
- Recoñecemento multimodal

Unha das características fundamentais das tecnoloxías da fala é a enorme dependencia que presentan co idioma de que se trate. En case calquera sistema adóitase facer unha división entre os bloques de procesado de sinal e os bloques de procesado de linguaxe. Para o desenvolvemento destes últimos é necesario dispor de coñecementos lingüísticos do idioma en cuestión. Tamén é indispensable dispor dunha serie de recursos orais e de texto no(os) idioma(s) de que se trate. Estas bases de datos presentan unhas características particulares que fai que en moitos casos non sexa posible reusar material xa existente e por iso é necesario embarcarse en procedementos de deseño, captura e etiquetaxe moi laboriosos e custosos. A non dispoñibilidade destes recursos é unha das causas do baixo nivel de desenvolvemento da tecnoloxía de fala en idiomas minoritarios como o galego. Só co concurso da axuda institucional é posible hoxe en día abordar este tipo de proxectos.

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

- Beyerlein, P. (1998): "Discriminative model combination", in *Proceedings of the 1998 IEEE International Conference on Acoustics, Speech and Signal Processing*, vol 1, 481-484.
<http://ieeexplore.ieee.org/iel4/5518/14820/00674472.pdf?isnumber=14820&prod=CNF&arnumber=674472&arSt=481&ared=484+vol.1&arAuthor=Beyerlein%2C+P>.
- Docío Fernández, L.; A. Cardenal López & C. García Mateo (2006): "TC-STAR 2006 automatic speech recognition evaluation: The UVIGO System", in *TC-STAR Workshop on Speech-to-Speech Translation*. http://www.elda.org/tcstar-workshop_2006/pdfs/asr/tcstar06_docio-fernandez.pdf.
- Diéguez Tirado, J.; C. García Mateo; L. Docío Fernández & A. Cardenal López (2005): "Adaptation strategies for the acoustic and language models in bilingual speech transcription", in *Proceedings of ICASSP' 05*, vol. 1, 833-836. <http://ieeexplore.ieee.org/iel5/9711/30650/01415243.pdf?isnumber=30650&prod=CNF&arnumber=1415243&arSt=+833&ared=+836&arAuthor=+Dieguez-Tirado%2C+J.%3B++Garcia-Mateo%2C+C.%3B++Docio-Fernandez%2C+L.%3B++Cardenal-Lopez%2C+A>.
- ELDA: *Evaluations and Language esources Distribution Agency*. <http://www.elda.org/>
- Fiscus, J. G. (1997): "A post-processing system to yield reduced word error rates: Recognizer Output Voting Error Reduction (ROVER)", in *Proceedings of 1997 IEEE workshop on Automatic Speech Recognition and Understanding*, 347-354. <http://ieeexplore.ieee.org/iel4/5256/14244/00659110.pdf?>

- isnumber=14244&prod=CNF&arnumber=659110&arSt=347&ared=354&arAuthor=Fiscus%2C+J.G.
- García Mateo, C.; J. Diéguez Tirado; L. Docío Fernández & A. Cardenal (2004): "Transcrigal: a bilingual system for automatic indexing of broadcast news", in *Proceedings of IV International Conference on Language Resources and Evaluation*. Lisboa.
- Giuliani, D.; M. Gerosa & F. Brugnara (2004): "Speaker normalization through constrained MLLR based transforms", in *Proceedings of the International Conference on Spoken Language Processing*, vol. 4, 2893-2897.
- Hain, T.; P. C. Woodland; G. Evermann; M. Gales; X. Liu; G. Moore; D. Povey & L. Wang (2005): "Automatic transcription of conversational telephone speech", in *IEEE Transactions on Speech and Audio Processing* 13-6, 1173-1185. <http://ieeexplore.ieee.org/iel5/89/32511/01518917.pdf?isnumber=32511&prod=JNL&arnumber=1518917&arSt=+1173&ared=+1185&arAuthor=Hain%2C+T.%3B+Woodland%2C+P.C.%3B+Evermann%2C+G.%3B+Gales%2C+M.J.F.%3B+Xunying+Liu%3B+Moore%2C+G.L.%3B+Povey%2C+D.%3B+Lan+Wang>.
- Lamel, L.; J. L. Gauvain; G. Adda; M. Adda-Decker; L. Canseco; L. Chen; O. Galibert; A. Messaoudi & H. Schwenk (2004): "Speech transcription in multiple languages", in *Proceedings of ICASSP '04*, vol. 3, 757-760. <http://ieeexplore.ieee.org/iel5/9248/29345/01326655.pdf?isnumber=29345&prod=CNF&arnumber=1326655&arSt=+iii&ared=+757-60+vol.3&arAuthor=Lamel%2C+L.%3B+Gauvain%2C+J.L.%3B+Adda%2C+G.%3B+Adda-Decker%2C+M.%3B+Canseco%2C+L.%3B+Chen%2C+L.%3B+Galibert%2C+O.%3B+Messaoudi%2C+A.%3B+Schwenk%2C+H>.
- LDC: *Linguistic Data Consortium*. <http://www.ldc.upenn.edu/>
- Lee L. & R. C. Rose (1998): "A frequency warping approach to speaker normalization", *IEEE Transactions on Speech and Audio Processing* 6-1, 49-60. <http://ieeexplore.ieee.org/iel4/89/14168/00650310.pdf?isnumber=14168&prod=JNL&arnumber=650310&arSt=49&ared=60&arAuthor=Lee%2C+L.%3B+Rose%2C+R>.
- Lippman, R. P. (1997): "Speech recognition by machines and humans", *Speech Communication* 22/1, 1-15.
- Manning, C. D. & H. Schütze (1999): *Foundations of statistical natural language processing*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Nguyen, L.; S. Matsoukas; J. Davenport; F. Kubala; R. Schwartz & J. Makhoul (2002): "Progress in transcription of broadcast news using Byblos", *Speech Communication* 38, 1-2, 213-230.
- Picone, J (1990): "Continuous speech recognition using Hidden Markov Models", *IEEE ASSP Magazine*, 26-41. <http://ieeexplore.ieee.org/stamp/stamp.jsp?arnumber=00054527>.

- Rabiner, L. R. (1989): "A tutorial on Hidden Markov Models and selected applications in speech recognition", in *Proceedings of the IEEE*, 77/2, 257-286. <http://www.cs.ubc.ca/~murphyk/Bayes/rabiner.pdf>.
- Rabiner, L. R & B. H. Juang (1986): "An introduction to hidden Markov models", *IEEE ASSP Magazine*, 3/1, 4-16.
- Shriberg, E. (2005): "Spontaneous speech: how people really talk and why engineers should care", *Interspeech 2005*, 1781-1784. http://www.isca-speech.org/archive/interspeech_2005/i05_1781.html.
- Welch, L. R. (2003): "Hidden Markov Models and the Baum-Welch algorithm", *IEEE Information Theory Society Newsletter*, 53/4, 1;10-13.
- Zolnay, A.; R. Schluter & H. Ney (2005): "Acoustic feature combination for robust speech recognition", in *Proceedings of ICASSP '05*, vol. 1, 457-460. <http://ieeexplore.ieee.org/iel5/9711/30650/01415149.pdf?isnumber=30650&prod=CNF&arnumber=1415149&arSt=+457&ared=+460&arAuthor=+Zolnay%2C+A.%3B++Schlueter%2C+R.%3B++Ney%2C+H.>

UN CORPUS DE LENGUA HABLADA: EL CASO DE FONATARI

*Alexander Iribar Ibabe*Laboratorio de Fonética
Universidad de Deusto

1. INTRODUCCIÓN: LOS CORPUS ORALES

El concepto de corpus lingüístico resulta ciertamente heterogéneo. Un corpus puede adoptar muchas formas, y muchas colecciones de datos lingüísticos pueden ser consideradas como un corpus. Sin pretender en modo alguno examinar exhaustivamente esta cuestión, conviene, para centrar debidamente el objeto de estas líneas, mostrar someramente la mencionada heterogeneidad del concepto de corpus. Para ello, seguiremos una de sus muchas clasificaciones posibles: la propuesta por Torruella & Llisterri (1999). Según estos autores, un corpus, ya sea textual u oral, puede clasificarse según distintos criterios:

- Según el porcentaje y la distribución de los distintos tipos de texto¹:
 1. Corpus grande: no pone límite al número de sus registros, que en cualquier caso ha de ser muy elevado, para evitar problemas de representatividad, equilibrio, etc.
 2. Corpus equilibrado: contiene distintas variedades de textos, en parecidas proporciones.
 3. Corpus piramidal: organizado en estratos, cada vez con más variedades pero con menos textos de cada una de ellas.
 4. Corpus monitor: contiene un volumen textual menor, pero renovado periódicamente.
 5. Corpus paralelo: colección de textos traducidos a una o varias lenguas.
 6. Corpus comparables: selección de textos parecidos en varias lenguas (no son traducción directa).

1. Debe entenderse que los textos pueden ser, en principio, escritos u orales.

7. Corpus multilingües: textos de diferentes lenguas, sin ningún criterio específico de selección.
 8. Corpus oportunista: recoge los textos disponibles.
- Según la especificidad de los textos:
 1. Corpus general: pretende reflejar la lengua común en su sentido más amplio.
 2. Corpus especializado: recoge textos de una determinada variedad o tipo particular de lengua.
 3. Corpus genérico: recoge un único tipo o género de textos.
 4. Corpus canónico: recoge todos los textos que componen la obra de un autor.
 5. Corpus periódico o cronológico: recoge textos de años o épocas concretas.
 6. Corpus diacrónico: recoge textos de diferentes etapas o épocas, para analizar posibles evoluciones en la lengua.
 - Según la cantidad de texto que se recoge en cada documento:
 1. Corpus textual (*whole texts corpus*): los textos son íntegros.
 2. Corpus de referencia (*reference corpus*): formado por fragmentos de los textos.
 3. Corpus léxico (*samples corpus*): fragmentos muy pequeños y de longitud constante, de interés léxico.
 - Según la codificación y la anotación:
 1. Corpus simple: no codificado ni anotado.
 2. Corpus codificado o anotado: los textos van acompañados de etiquetas de distinto tipo.
 - Según la información que acompaña a los textos:
 1. Corpus documentado: cada documento posee su propia cabecera de descripción (*header*) o un archivo DTD (*document type definition*) asociado.
 2. Corpus no documentado.

Más centrados en la tipología de los corpus orales, Torruella & Llisteri (1999) distinguen tres grandes tipos, según su finalidad:

1. Los orientados a la descripción fonética de la lengua.
2. Los que se utilizan para el desarrollo de sistemas en el ámbito de las tecnologías del habla.

3. Los propiamente denominados corpus orales, consistentes en transcripciones de lengua hablada.

Los corpus orales desarrollados para el campo de las tecnologías del habla son, tal vez, los más controlados desde el punto de vista técnico, y pueden estar diseñados para muy diversas aplicaciones. Por ejemplo, Listerri et al. (2005) distinguen hasta ocho posibles finalidades de este tipo de corpus oral:

1. Corpus generales para el desarrollo de aplicaciones en tecnologías del habla.
2. Corpus para el desarrollo de sistemas de conversión texto-voz.
3. Corpus para el desarrollo y evaluación de sistemas de reconocimiento de habla.
4. Corpus para la identificación automática del locutor.
5. Corpus para la identificación automática de la lengua.
6. Corpus para el desarrollo de sistemas de diálogo.
7. Corpus para la traducción automática del habla.
8. Corpus para la recuperación de información.

Frente a este tipo de corpus del ámbito de la tecnología del habla, cuya concepción teórico-metodológica les otorga unas características algo más definidas, los corpus orales de habla son un amplio terreno de aplicación que entronca en realidad con los trabajos de campo de la dialectología clásica e incorpora reflexiones de otras muchas disciplinas, como la fonética experimental, la propia tecnología del habla, la sociolingüística, la etnolingüística y la lingüística de corpus.

Un ejemplo de lo anterior está en la evolución experimentada por los tradicionales atlas lingüísticos, hoy convertidos en atlas multimedia.² Detrás de los primeros estaba una profusa colección de transcripciones de habla (conocidas como corpus de lengua oral o *spoken language corpora*); detrás de los segundos están ahora los corpus orales (*speech corpora*, aunque este término se emplee a veces únicamente para referirse a los corpus de aplicación tecnológica), con muy diversas concreciones metodológicas.³

2. J.A. González Salgado proporciona una lista de los atlas lingüísticos accesibles en internet en la dirección <http://www.geolectos.com/atlas.htm>.

3. La distinción entre los corpus de lengua oral (*spoken language corpora*), que coleccionan transcripciones ortográficas de habla real, y los corpus orales (*speech corpora* o *speech databases*), que consisten en la propia señal sonora, se ha realizado desde el punto de vista de los primeros especialistas en tecnología del habla que crearon recursos orales específicos para ese campo, con el afán de distinguirlos de aquellos otros creados desde una perspectiva netamen-

En definitiva, el concepto de corpus oral es heterogéneo, puesto que confluyen en él múltiples disciplinas, con sus concepciones teórico-metodológicas y sus intereses particulares. Por tanto, los corpus orales existentes presentan una gran variedad. En este trabajo nos centraremos en los corpus orales existentes en euskara, con especial atención al ofrecido en el portal de fonética vasca FonAtari.

2. LOS CORPUS ORALES DEL EUSKARA

Existe un buen número de colecciones de habla en euskara. En este apartado efectuaremos un repaso somero, comenzando por una serie de trabajos que pueden considerarse como precedentes de los corpus más modernos.

2.1. *Precedentes: las primeras colecciones de euskara*

Por una serie de razones que no es el momento de tratar (la reforma ilustrada, el apologismo vasco, el gusto por lo rústico del rococó, el romanticismo, el nacionalismo), los vascos han valorado desde antiguo (dos siglos largos, al menos) su patrimonio etnográfico; así, las danzas, los cantos, las tradiciones, han sido valoradas —de hecho, sobrevaloradas no pocas veces⁴—, recogidas y estudiadas.⁵ De todos los elementos patrimoniales, el más valorado ha sido, desde siempre, la propia lengua.⁶

te lingüística. Sin embargo, una división tajante entre ambos enfoques nunca ha sido fácil de trazar, puesto que, por una parte, resultó habitual prácticamente desde el primer momento que los corpus con una finalidad tecnológica incorporaran también algún tipo de transcripción del material sonoro, y, por otra, los corpus de lengua oral han pretendido desde hace décadas facilitar el acceso al material grabado original. En definitiva, la diferencia entre los dos productos nunca ha sido fácil de definir, y el desarrollo tecnológico de los últimos años vuelve cada vez más imprecisa esa línea divisoria.

4. En palabras de Ansorena (1993:11): “Gure herri izaera, guru kultura kinka larrian bizi zenez, askoz indartsuago zen batek inguratzen zuelako, defendatzeko modurik onena apologiarena okurritu zitzaigun aspaldi euskaldunoi. Eta benetan nolakoak garen aztertu beharrean, zeinen onak garen frogatzera zuzendu genituen geure ahaleginak” (como nuestra cultura vivía un momento crítico, rodeada por otra mucho más fuerte, el mejor modo de defenderla que se nos ocurrió a los euskaldunes fue el apologismo. Y en lugar de estudiar cómo somos realmente, dedicamos nuestros esfuerzos a probar qué excelentes somos).
5. En ocasiones, esos materiales etnográficos, que podían además haber sido objeto de manipulaciones, reconstrucciones y *purificaciones*, eran —y siguen siendo— devueltos a la población, en un constante intento de *revasquizarla*.
6. No en vano el vasco ha denominado a su propia tierra como *Euskal Herria*, esto es: ‘el pueblo del euskara’.

Este interés ofrece unos primeros resultados especialmente valiosos en el campo de la etnomusicología. Se trata de una serie de Cancioneros o Colecciones Musicales, cuyo interés primordial es, obviamente, el musical, pero que también presentan los textos de las canciones que se recogen. Y esas canciones han sido siempre recogidas por los distintos autores mediante encuestas a informantes, es decir, se trata de expresiones de habla real (aunque sometidas en ocasiones a correcciones y estilizaciones). Por tanto, pueden considerarse como las primeras recogidas ordenadas de materiales orales en euskara.⁷

El primero de esta lista de estudiosos que recogieron muestras etnográficas en distintas zonas del País Vasco es el alemán Wilhelm von Humboldt (1767-1835), quien lo visitó en 1799 y 1801. No interesa tratar aquí la teoría humboldtiana del vascoiberismo, sino recordar los papeles musicales que reunió, de gran interés musicológico, y que contienen varias canciones cuyos textos no han sido tratados por el momento desde un punto de vista lingüístico.⁸

Aproximadamente un cuarto de siglo después, en 1826, se publica la *Colección Musical* de Iztueta-Albéniz. Juan Ignacio Iztueta, pionero de los estudios folklóricos en Europa, había publicado dos años antes su famoso *Gipuzkoako Dantza Gogoangarriak* (Danzas memorables de Gipuzkoa), donde describía minuciosamente las danzas tradicionales que se bailaban en su provincia. Dos años después, con la ayuda del músico Pedro Albéniz, publica en esta Colección las músicas de dichas danzas, con sus letras correspondientes.

En 1870, el zuberotarra J.D.J. Sallaberry publica en Bayona sus *Chants populaires du Pays Basque*, una colección de 50 romances y canciones en dialectos suletino, bajo-navarro y labortano, a veces con variantes en más de un dialecto, y siempre traducidos al francés. En la introducción (*Quelques observations indispensables au sujet de l'orthographe employée dans ce recueil*), Sallaberry ofrece algunas de las primeras informaciones sobre la fonética vasca.

Ya en el siglo XX, la Diputación de Bizkaia impulsó mediante un concurso la confección de los dos Cancioneros más importantes del País Vasco: el

7. En realidad, siguiendo una estricta línea cronológica, no todos los Cancioneros son las primeras muestras de material oral. Los trabajos de Louis Lucien Bonaparte, por ejemplo, son anteriores en varias décadas a los Cancioneros más importantes. De todo ello se tratará más adelante.

8. Entre la *Collectanea Linguistica* de Humboldt se encuentra el trabajo "La música en el País Vasco", localizado a principios del siglo XX en la *Preussische Staatsbibliothek* (biblioteca del Estado de Prusia), que presenta varias canciones recogidas supuestamente por el autor. Los datos pueden encontrarse en RIEZU (1971).

del músico y lingüista Resurrección María de Azkue, con 1.989 canciones, y el más cuidadoso del músico franciscano José Gonzalo Zulaika, Aita Donostia, que reunía 499 canciones.

En realidad, ambos musicólogos dedicaron décadas a la recopilación y al análisis de las canciones populares vascas (continuaron de hecho trabajando hasta el fin de sus días), y publicaron un buen número de colecciones diversas, con miles de piezas recogidas. La obra de Azkue es más monumental, mientras que la de Aita Donostia (continuada tras su muerte por su colaborador, el P. Riezu) es más rigurosa desde el punto de vista musicológico.

En resumen, la labor de recogida etnográfica plasmada en los distintos Cancioneros,⁹ además de su evidente interés musicológico, nos ha legado una gran cantidad de material lingüístico perteneciente a todos los dialectos de la lengua, que puede en cierto modo considerarse como la primera gran colección o corpus textual del euskara.

Dejando ya de lado los trabajos musicológicos, el gran nombre para el euskara en el siglo XIX es el del francés Louis Lucien Bonaparte (1813-1891), el primer gran estudioso de la dialectología vasca. Desde 1856 hasta 1869, Bonaparte realizó cinco viajes al País Vasco para recoger material lingüístico de primera mano. Pero, sobre todo, organizó una tupida red de colaboradores en todo el País, a quienes encargó traducciones del Catecismo y versiones de los Evangelios.¹⁰ Fruto de este trabajo, publicó numerosos estudios sobre el euskara, entre los que destacan las sucesivas propuestas de clasificación dialectal, la cuarta de las cuales, de 1869 (*Cartes des Sept Provinces Basques montrant la délimitation actuelle de l'Euskara et sa division en dialectes, sous-dialectes et variétés*), ha sido comúnmente aceptada hasta hoy en día.

El ingente material lingüístico recogido por L.L. Bonaparte ha permanecido inédito hasta los años finales del siglo pasado, cuando Rosa Miren Pagola afrontó en la Universidad de Deusto la tarea de completar su edición crítica. Después de años de trabajo en equipo, la colección de *Bonaparte ondareko eskuizkribuak* ('manuscritos del fondo Bonaparte') culminó en 26 volúmenes, publicados desde 1992 hasta 1999, con más de 12.000 páginas.

En 2004, los 26 volúmenes se publicaron en formato digital (como colección de PDF). Actualmente, Rosa Miren Pagola desarrolla, también en la Universidad de Deusto, el proyecto *Bonaparte sarean*, que pretende publicar en internet una versión completa del fondo Bonaparte, en formato XML y si-

9. La lista de los Cancioneros Vascos es mucho más amplia. Se han reseñado únicamente los primeros y los más importantes.

10. Como curiosidad, cabe recordar que Bonaparte encargó también una versión al gallego del Evangelio de San Mateo, que publicó en 1871 en Londres bajo el título de "Observaciones comparativas sobre la pronunciación gallega, asturiana, castellana y portuguesa".

guiendo el estándar de etiquetado TEI P5. De esta manera, un corpus lingüístico recogido hace 150 años se convertirá en un modelo de aplicación tecnológica.

2.2. Los primeros registros orales

Los primeros registros orales de euskara fueron realizados en París durante la Exposición Universal de 1900. Las grabaciones, correspondientes a los dialectos suletino y guipuzcoano, consistieron en cinco canciones y tres lecturas de ciertos textos de los Evangelios de San Juan y San Lucas. El material ha sido remasterizado y editado por Eusko Ikaskuntza en 2000.¹¹ Su calidad, de todas maneras, no es demasiado alta.

En 1913, el etnógrafo y lingüista alemán Rudolf Trebitsch (1876-1918) realizó grabaciones gramofónicas en varias localidades vascas para la colección de la Fonoteca de Viena. En realidad, Trebitsch tenía dos intereses, el lingüístico y el musical, de modo que obtuvo dos tipos de material: grabaciones lingüísticas y musicales.

Las grabaciones lingüísticas¹² de Trebitsch ocupan 64 discos o cilindros, duran unos 130 minutos y contienen ejemplos de todos los dialectos, incluido el roncalés. Aparece una gran variedad de textos orales: cuentos, historias, anécdotas, cantos.¹³

El gran musicólogo americano Alan Lomax (1915-2002) realizó, durante los años 1952 y 1953, numerosas grabaciones por la geografía española, que reunió bajo el título de *Spanish Recordings* (1953). Buena parte de este material ha sido reeditado en formato CD en los últimos años, y el resto espera su pronta publicación.¹⁴ Los materiales correspondientes al País Vasco ocupan dos discos compactos y contienen 71 grabaciones, instrumentales y cantadas, recogidas en Bizkaia, Gipuzkoa y Nafarroa.

11. Puede leerse una reseña sobre este material en Mazusta (2001).

12. Las grabaciones musicales ocupan 14 discos o cilindros, duran un total de 32 minutos y contienen grabaciones vocales e instrumentales. Su contenido se presenta minuciosamente en López de Arana (2004).

13. Todo este material ha sido cuidadosamente examinado en una serie de once artículos por José María Etxebarria, quien, en 1984 y junto a Pierre Xarriton, copió el material en la Fonoteca de Viena y lo depositó en la Biblioteca de Euskaltzaindia, la Academia de la Lengua Vasca. La serie completa de artículos se reseña en la bibliografía final.

14. Los discos editados son: Aragón and València; The Basque Country: Bizcay and Guipuzcoa; The Basque Country: Navarre; Extremadura; Galicia; Ibiza and Formentera; The Pityusic Islands; Mallorca: The Balearic Island. Próximamente serán editados los volúmenes siguientes: La Mancha; Mallorca; Castilla-León: The Maragatos; Andalucía: Granada & Sevilla; Andalucía: Jerez & Tarifa; Murcia; Cantabria; Asturias.

Además de estas tres colecciones reseñadas, existe un material extraordinariamente heterogéneo y notablemente disperso de grabaciones radiofónicas y gramofónicas, que esperan una labor de índole archivística, en primer lugar. Algunos materiales de estas características pueden encontrarse, por ejemplo, en Eresbil (Archivo Vasco de la Música).

A partir de los años sesenta y setenta, las grabaciones aumentan vertiginosamente. Un gran número de estudiosos de la cultura vasca, euskalzales (amantes del euskara) y estudiosos de la lengua se lanzan a grabar cintas de *cassette* con distintos materiales, según los intereses de cada caso particular. El resultado de esta actividad de varias décadas es una ingente cantidad de material recogido, cuya explotación —al menos lingüística— es escasísima, y cuya accesibilidad es muy limitada.

2.3. Colecciones modernas

De las diversas colecciones modernas o corpus orales de euskara, destacaremos los más interesantes:

EIBARTARREN AHOTAN

El archivo oral *Eibartarren Ahotan* ('en boca de los eibarreses') es un proyecto surgido en 1999 en el ayuntamiento de Eibar (Gipuzkoa). Consiste en entrevistar a personas mayores del municipio, recoger en vídeo historias, anécdotas y sucesos de la primera mitad del siglo XX, y divulgar en internet toda esa información recogida oralmente en el habla eibarresa.

Actualmente, la web de *Eibartarren Ahotan*¹⁵ contiene 21 grabaciones de otros tantos informantes, ordenadas por temas. Cada grabación viene acompañada de su transcripción ortográfica.

HABE-IKASBIL

HABE es un Centro oficial del Gobierno Vasco dedicado básicamente a la euskaldunización de adultos. En su completo portal en internet, posee una sección denominada Ikasbil,¹⁶ en la que ofrece una gran cantidad de recursos educativos, muchos de ellos con el correspondiente material de audio o de vídeo.

Los componentes principales son los siguientes:

- *Dokuteka* ('centro de documentación') – *Entzungaiak* ('audios'). Más de 2.500 textos orales, de entre dos y seis minutos de duración, toma-

15. URL: http://www.egoibarra.com/Egoibarra/Ikerketak/Eibartarren_Ahotan.

16. URL: <http://www.ikasbil.net/jetspeed/>.

dos de los medios de comunicación (Radio Euskadi, preferentemente), y ordenados por niveles de dificultad. No están transliterados.

- *Dokuteka – Bideoak*. Más de 2.000 vídeos, tomados también de la televisión vasca, con las mismas características que los audios anteriores.
- *Aisialdirako* ('para el tiempo libre') – *Irrati nobelak*. Cinco telenovelas, ordenadas por capítulos o escenas. Cada uno de ellos contiene el texto completo y la versión de audio correspondiente.
- *Aisialdirako – Kantu-kantari*. Más de 90 canciones tradicionales, con letra, música (formatos wav y midi) y partitura (formato pdf).
- *Aisialdirako – Txisteak*. Más de 200 chistes, con texto y audio. El audio corresponde a grabaciones enviadas por los propios usuarios del portal.
- *Aisialdirako – Ipuinak*. Dieciséis cuentos, con su texto y su audio correspondiente, leídos por locutores profesionales.

OHIKO EUSKAL MINTZAMOLDEEN ANTOLOGIA

La *Antología del Habla Usual Vasca* ha sido realizada por Euskaltzaindia, la Academia de la Lengua Vasca, con parte de los materiales grabados para la elaboración del Atlas Lingüístico del País Vasco. Consiste en una colección de 145 grabaciones realizadas en otros tantos pueblos de la geografía del euskara, entre los años 1986 y 1992. La Antología presenta un extracto de cada grabación¹⁷ de aproximadamente minuto y medio, acompañado de su transliteración.

La Antología se presenta en formato CD, pero también está accesible en internet.¹⁸

BIZKAIERAREN FONOTEKEA

Bizkaieraren Fonotekea es un sólido y completo corpus oral sobre el dialecto vizcaino del euskara, creado por el grupo de investigación Aholab.¹⁹ Nació primeramente como corpus oral, aunque desde hace algún tiempo incorpora también registros de vídeo.²⁰

17 Las grabaciones completas, que pueden consultarse en la Bilioteca de Euskaltzaindia, suman más de 4.000 horas.

18 URL: <ftp://www2.euskaltzaindia.net/Antologia/Antologia.pdf>.

19 URL: <http://aholab.ehu.es/aholab/>. Aholab es un grupo de investigación ubicado en Laboratorio de Procesado de Señal del Departamento de Electrónica y Telecomunicaciones de la Facultad de Ingeniería de Bilbao, perteneciente a la Universidad del País Vasco. También pertenece al grupo el lingüista Iñaki Gaminde, autor de la inmensa mayoría de las grabaciones.

20. Puede encontrarse más información sobre este corpus en Hernáez (2002) y Sánchez et al. (2001, 2002).

El corpus está accesible en internet,²¹ pero también puede adquirirse en ELRA²² recogido en cinco CD's. Contiene más de 11.000 palabras, casi 2.000 frases y 1.000 textos. La base de datos contiene los archivos de audio o vídeo, más una colección de archivos SGML con la descripción técnica, las marcas de tiempo para cada nivel de marcado y la transcripción fonética, de acuerdo con el estándar TEI P4.

3. LOS CORPUS ORALES DEL PORTAL FONATARI

El portal de fonética vasca *FonAtari: Euskal Fonetikaren Ataria*²³ pone a disposición del usuario una colección de corpus orales del euskara, dentro de una oferta más amplia de información y servicios acerca de la lengua vasca.

3.1. Descripción general del portal de FonAtari

FonAtari nació con la pretensión de constituirse en el punto obligado de referencia para todo el que desee alguna información, del tipo que sea, sobre el nivel fónico del euskara. Para ello, trata de reunir un buen número de componentes, materiales y servicios, en un entorno multimedia diseñado para facilitar el crecimiento futuro del *sitio* con nuevos materiales y servicios.

Por tanto, ni el diseño del Portal ni la lista de los materiales que contiene pueden considerarse como definitivos, puesto que deben estar sujetos a cambios y actualizaciones periódicas y constantes.

Toda la información contenida en FonAtari está estructurada en varias áreas generales. En cada una de ellas coexisten tres tipos de materiales:

- Materiales de creación propia del Laboratorio de Fonética de la Universidad de Deusto, alojados en su propio servidor.
- Materiales creados por otras personas, pero alojados en el servidor del Laboratorio de Fonética.

21. URL: <http://bizkaifon.ehu.es/>.

22. European Language Resources Association. URL: http://catalog.elra.info/product_info.php?products_id=6&osCsid=68879de413546e0054a1bada09d46bcb.

23. El portal *FonAtari: euskal fonetikaren ataria* es un proyecto llevado a cabo en el Laboratorio de Fonética de la Universidad de Deusto por el equipo de investigación *Fonetiker*, compuesto por Ana Elejabaitia, Rosa Miren Pagola (la directora del Proyecto *FonAtari*) y Alexander Iribar. Para su desarrollo operativo, ha contado con la financiación del Departamento de Cultura de la Excma. Diputación Provincial de Bizkaia.

- Enlaces a otras páginas pertinentes, creadas por otras personas y residentes en otros servidores.

En cuanto a la lengua de comunicación, FonAtari es un portal tetralingüe. El idioma principal es el euskara, pero, por su carácter divulgativo, está también disponible en inglés y en las dos lenguas en contacto con el euskara, esto es, español y francés. En cualquier caso, la lengua de cada material concreto suministrado por FonAtari será la original de su correspondiente autor.

Actualmente, FonAtari consta de seis secciones principales:

1. Euskara
2. Euskararen Hotsak (sonidos del euskara)
3. Dokumentu basea (base documental)
4. Ahoskerak (corpus orales)
5. Kideak (socios)
6. Berriak (noticias)

Vamos a examinar someramente cada una de estas secciones:

SECCIÓN 1: INFORMACIÓN GENERAL DEL EUSKARA

En esta sección se ofrece información general acerca del euskara, cuya función primordial es proporcionar un marco adecuado para el resto de los materiales del Portal, más centrados en el nivel fónico de la lengua. Así, se ofrece información sobre al menos las siguientes cuestiones:

- La situación jurídica y social del euskara
- Breve historia externa del idioma
- Los distintos intentos de clasificación del euskara
- La fragmentación dialectal del euskara
- Principales características lingüísticas (morfológicas, sintácticas, etc.)
- Principales características fonéticas y fonológicas

Estas cuestiones ya se tratan parcialmente, con más o menos acierto, en algunas páginas existentes en la red. FonAtari ofrece un guión principal de elaboración propia, más una breve bibliografía, en el que se incardinan los enlaces y comentarios oportunos.

Por otra parte, se ha encargado la elaboración de algunos materiales específicos sobre algunos de estos subapartados a reconocidos expertos en las materias correspondientes, como un modo de aumentar tanto el nivel científico como el prestigio del Portal.

SECCIÓN 2: ANÁLISIS FONÉTICO-FONOLÓGICO DE LOS SONIDOS DEL EUSKARA

Esta sección, desarrollada específicamente en el Laboratorio de Fonética, presenta una descripción minuciosa de los sonidos de todos los dialectos vascos, tanto desde el punto de vista acústico como articulatorio.

Los análisis se basan en una colección de muestras de habla de todos los dialectos vascos, que permite la aparición y el consiguiente análisis de todos los sonidos propios de la lengua.²⁴

Mediante un mapa dialectal y distintas tablas fonéticas, el usuario selecciona un elemento fónico de un determinado dialecto. El Portal presenta entonces una grabación —de audio o de vídeo, según el tipo de descripción que se haya previamente elegido, acústica o articulatoria— de una palabra que contiene el elemento seleccionado, acompañada de una completa ficha explicativa y de una gráfica de análisis acústico.

La ficha explicativa contiene los siguientes datos:

- Informante: nombre, edad, localidad.
- El elemento seleccionado, la palabra que lo contiene y su transcripción fonética.
- Los datos numéricos básicos para su descripción acústica.²⁵
- Comentarios

La gráfica del análisis acústico incluye oscilograma, curva de *pitch*, espectrograma de banda ancha y transcripción fonética.

SECCIÓN 3: BASE DOCUMENTAL

Por medio de un buscador bibliográfico, se accede a una base documental que pretende reunir todas las referencias bibliográficas existentes sobre el nivel fónico de la lengua. Para manejar adecuadamente el volumen de información reunido, el buscador cuenta con una completa colección de criterios de búsqueda:

- Tipo de asiento bibliográfico: libro, capítulo de libro, artículo de revista, tesis doctoral, etc.
- Soporte: papel, CD, internet, etc.
- Dialecto.
- Tema: general, vocalismo, consonantismo, prosodia.
- Sincronía / Diacronía.
- Otros: título, autor, año.

24. El material de audio pertenece al corpus *Euskararen Hotsak*, que se presentará más adelante.

25. La naturaleza de estos datos depende, obviamente, del elemento en cuestión

Cada búsqueda genera una página de resultados donde, de forma resumida, aparece el asiento o asientos localizados.²⁶ El usuario puede pinchar sobre el título para acceder a una ficha completa sobre el asiento seleccionado.

SECCIÓN 4: CORPUS ORALES DEL EUSKARA

Éste es uno de los apartados centrales del Portal. En rigor, no se trata de un corpus oral único, sino de una colección de corpus de distintos autores y características. La unidad lingüística de los corpus puede ser de tres tipos: palabras, frases o habla continua.

La sección dispone de un único buscador exhaustivo para todos los materiales orales, con siete criterios diferentes. Cada ejemplo seleccionado suministra, junto con el audio, una completa ficha con los datos correspondientes, entre ellos una cuidada transcripción fonética.

Esta sección de Corpus orales del euskara se expondrá con más detalle en los apartados siguientes.

SECCIÓN 5: SOCIOS

La sección de socios consiste actualmente en un foro de debate sobre cuestiones de fonética vasca. En un futuro, se pretende reformar esta sección y dotarla de mayor cercanía para con los usuarios, con más herramientas y posibilidades.

SECCIÓN 6: NOTICIAS

Finalmente, FonAtari cuenta con dos secciones más o menos habituales en este tipo de Portales:

La sección de Noticias (novedades, libros, cursos, becas, etc.). Desde hace algunos años, las noticias de FonAtari están sindicadas con otros *sitios* web, y pueden a su vez sindicarse.

La sección de enlaces (*links*). En especial, este segundo apartado cobra una importancia cada vez mayor, debido al aumento imparable de los recursos *on line*, de modo que su relación con la sección bibliográfica es cada vez más estrecha.

3.2. Los corpus orales de FonAtari: filosofía general

Como se ha dicho, el portal FonAtari no contiene, en sentido estricto, un solo corpus oral, sino una colección de corpus orales, accesibles todos ellos mediante una herramienta unitaria.

26. La información suministrada en esta página de resultados es: título; autor; fecha; revista (para los artículos).

La filosofía que sustenta esta colección es simple. Como se ha dicho en un apartado anterior, la recogida de material lingüístico ha sido, en los últimos años, una constante preocupación de casi todos los estudiosos del euskara, en general, y de su nivel fónico, en particular. Así, a la hora de plantearse un trabajo serio de descripción lingüística, la primera tarea consistía casi siempre en la adquisición de un material lingüístico *ad hoc*. De hecho, en numerosas ocasiones dicha adquisición suponía un porcentaje muy elevado del trabajo que debía realizarse (y del presupuesto disponible); incluso, a veces, el trabajo no pasaba más allá de esta fase inicial de *recogida de material*.

De esta manera, en las últimas décadas, se han recogido cientos de horas de grabaciones lingüísticas, varias de ellas al menos de enorme interés. Ahora bien, ¿dónde están esas grabaciones? Nadie lo sabe: la mayoría, en manos de sus dueños, lo que vale tanto como decir que están perdidas, puesto que resultan completamente inaccesibles.

De las grabaciones más *afortunadas* (aquéllas que han dado frutos en forma de publicaciones, científicas o divulgativas) apenas si están accesibles algunas de las más recientes.²⁷

En resumidas cuentas la situación, al menos antes de FonAtari, era la siguiente:

- La recogida de materiales realizada hasta el momento había sido, en cierta medida, estéril, puesto que no había generado transferencia de conocimiento, o en un grado muy pequeño.²⁸
- La mayor parte del material lingüístico, independiente del rendimiento que hubiese producido, se mantenía inaccesible para la comunidad científica.
- De esta manera, la tarea de recogida del material suponía muchas veces el primer gran escollo —tantas veces insalvable— a la hora de iniciar un proyecto de investigación.²⁹

FonAtari pretende contribuir en la superación de este problema, haciendo que los esfuerzos de la comunidad investigadora puedan optimizarse,

27. Las más características son las descripciones de *El habla de...* realizadas por Iñaki Gaminde, que se reseñan en el apartado bibliográfico, ya que van casi siempre acompañadas por un CD con material lingüístico. Gran parte de ese material, por otra parte, ha sido recogido en la web *Bizkairaren Fonotekea*.

28. Por supuesto, huelga decir que pueden señalarse numerosas excepciones, puesto que pueden citarse varias descripciones valiosas basadas en material lingüístico recogido por el o los autores.

29. Nuevamente, es obvio que ciertos enfoques y ciertos proyectos precisarán siempre de un material lingüístico recogido *ad hoc*.

puesto que las grabaciones realizadas por un investigador pueden ser reutilizadas por otro.³⁰

Para eso, las colecciones tienen que estar disponibles en un único lugar, y accesibles mediante una herramienta de búsqueda única (de acuerdo a unos criterios unitarios). Por su parte, este *recipiente* tiene que ofrecer una garantía de seriedad científica, de modo que para los investigadores pueda resultar rentable depositar sus fondos en él.

3.3. Los corpus de FonAtari: diseño técnico

La base de datos oral de la colección de corpus de FonAtari consta de cerca de 10.000 archivos de sonido, en un doble formato: WAV para las palabras y las frases y MP3 para los textos. Las especificaciones técnicas de los archivos dependen de la calidad original de la grabación,³¹ pero la mayoría de ellos se ofrecen a 44 ó 22 KHz., 16 bits, mono. Los archivos MP3 se han convertido a partir de archivos WAV a 128 Kbps. Los archivos se ordenan en el servidor de acuerdo al conocido procedimiento del *árbol de directorios*.

Una base de datos en MySQL contiene todos los datos relacionados con cada uno de los registros. La gestión de todo el sistema se realiza por medio de un *software* específico de administración accesible mediante una intranet privada.³²

En cada registro oral, la información que se suministra al sistema por medio de la intranet es la siguiente:

1. Nombre del registro: la palabra o la frase para estos dos tipos de material, y un título descriptivo para los textos.
2. Transliteración: se trata de una transcripción ortográfica, en la versión dialectal normalizada correspondiente, que incorpora además la mayor cantidad posible de información fonética añadida.
3. Transcripción fonética: se trata de una transcripción fonética semies-trecha, que no incorpora ninguna información prosódica. Sigue los criterios de la IPA (93) y utiliza las fuentes *SIL Manuscript IPA 93*.
4. Autor de la transliteración.

30. Además, la multiplicidad de los intereses de los distintos investigadores puede generar corpus con características también distintas. Poder disponer de varios corpus, con características diferentes, puede suponer un enriquecimiento añadido para una nueva investigación.

31. Las grabaciones realizadas por el equipo Fonetiker son siempre con las especificaciones conocidas habitualmente como *calidad CD*.

32. La intranet controla todas las secciones del portal. Aquí se expondrá únicamente lo relacionado con la colección de corpus orales.

5. Autor de la transcripción.
6. Corpus: conduce a otra base de datos con los datos pertinentes (nombre, autores, depositario y fecha de recogida).
7. Unidad (palabra – frase – texto).
8. Tipo de grabación (lingüística leída – lingüística guiada – lingüística semidirigida– lingüística libre – etnográfica –literatura oral – otros).
9. Informante: conduce a otra base de datos con los siguientes datos:
 - a. Identificador: nombre.³³
 - b. Año de nacimiento.
 - c. Edad en el momento de realizar la encuesta.
 - d. Sexo.
 - e. Lengua materna.
 - f. Alfabetización en euskara.
 - g. Nivel de estudios (primario – medios – superiores).
 - h. Dialecto. FonAtari maneja la clasificación dialectal clásica de Louis Lucien Bonaparte, a la que añade la variedad estándar (conocida como *euskara batua*) y una variedad indeterminada para los casos de difícil adscripción dialectal.
 - i. Localidad de origen.³⁴
10. Fichero de grabación: suministra al programa el *path* del fichero de audio en cuestión.

Por último, el portal de FonAtari dispone de una herramienta unitaria para la consulta web de todo el material. Por medio de una serie de desplegables, el usuario solicita al sistema un listado del material al que se desea acceder. Antes de nada, puede escogerse entre buscar por registros o buscar por corpus.

Los desplegables de la búsqueda de registros son los siguientes:

1. Dialecto/Localidad. El usuario, en primer lugar, escoge entre las dos posibilidades. Si se selecciona la primera, aparecen los dialectos señalados anteriormente. Si se selecciona la segunda, se escoge primeramente la provincia, y después una localidad de la lista de localidades cubiertas por los informantes disponibles.
2. Tipo de grabación.

33. Los informantes se identifican habitualmente con iniciales, salvo en el caso de personas distinguidas por alguna razón (escritores, intelectuales, etc.), que aparecen con el nombre completo.

34. Conviene distinguir separadamente dialecto y localidad, porque la equivalencia entre ambos no siempre es exacta, puesto que hay un buen número de localidades fronterizas donde conviven hablantes de diferentes dialectos.

3. Unidad lingüística.
4. Informante: se puede seleccionar el sexo, el grupo de edad (hasta 30, de 30 a 60, mayor de 60), la lengua materna y el grado de instrucción de los informantes. También se puede localizar un nombre (o conjunto de iniciales) concreto.
5. Contexto fonético. Esta herramienta es de un gran interés, puesto que permite localizar los registros que contengan un determinado contexto fonético, que puede además expresarse en caracteres ortográficos o en caracteres fonéticos (por medio de la fuente señalada). De esta manera, el corpus de FonAtari permite con gran facilidad su utilización para estudios fonéticos.

Entendido como corpus unitario, FonAtari posee, pues, una sólida estructura que permite ordenar los materiales que alberga de un modo adecuado para los fines que pretende.

3.4. Los corpus de FonAtari: fondos actuales

FonAtari contiene, a día de hoy, nueve corpus orales. Sus características principales se especifican a continuación:

1. CORPUS ARNEFE
 - Autores: equipo Fonetiker (1998-2001)
 - Material: palabras
 - Informantes: 13
 - Dialectos: 3
 - Registros: 7.097
 - Grabación: digital – Laboratorio
 - Descripción: inventario exhaustivo de los elementos y posiciones del euskara
 - Observaciones: parte del material del proyecto ARNEFE³⁵
2. CORPUS EUSKARAREN HOTSAK
 - Autores: equipo Fonetiker (1995-1996)
 - Material: palabras – texto (leído y libre)
 - Informantes: 8

35. El proyecto ARNEFE (“Aplicación de redes neuronales para la evaluación automática del nivel fónico del euskara”) fue desarrollado por el equipo Fonetiker en el Laboratorio de Fonética durante los años 2001-2003.

- Dialectos: 8
- Registros: 321
- Grabación: digital – de campo
- Descripción: inventario fonético (palabras), más un texto leído equi-parable (parábola), más una pequeña conversación libre, en todos los dialectos
- Observaciones: versión web del CD-Rom *Euskararen Hotsak*³⁶

3. CORPUS EUSKALKIZ EUSKALKI

- Autora: Rosa Miren Pagola
- Material: texto
- Informantes: 13
- Dialectos: 7
- Registros: 40
- Grabación: analógica – de campo
- Descripción: audio de un trabajo publicado previamente en libro y *cassette*, nuevamente transcrito
- Observaciones: implementación en desarrollo³⁷

4. CORPUS RMP

- Autora: Rosa Miren Pagola
- Material: palabras – frases – texto
- Informantes: 22
- Dialectos: 4
- Registros: 543
- Grabación: analógica – de campo
- Descripción: selección del material de audio para la tesis *Euskal fonetika Nafarroan*,³⁸ nuevamente transcrito
- Observaciones: implementación en desarrollo

5. CORPUS DU-KO DIALEKTOLOGIAKO ESKOLAK

- Autora: Rosa Miren Pagola – alumnos (1981-1991)
- Material: palabras – frases – texto
- Informantes: 42
- Dialectos: 3
- Registros: 1.663

36. Elejabeitia; Iribar & Pagola (1998).

37. Los corpus en los que se señala la “implementación en desarrollo” constan de un número variable de registros en diferentes fases de tratamiento, que esperan su incorporación a la base de datos.

38. Pagola (1992).

- Grabación: analógica – de campo
- Descripción: selección de trabajos tutelados de Dialectología Vasca, nuevamente transcritos
- Observaciones: implementación en desarrollo

6. CORPUS ESEUSCA

- Autora: Carmen Isasi – Alexander Iribar (2006-)
- Material: texto
- Informantes: 3
- Dialectos: 1
- Registros: 23
- Grabación: digital – de campo
- Descripción: parte de euskara del corpus bilingüe ESCA, dedicado al estudio del seseo castellano del País Vasco³⁹
- Observaciones: en desarrollo

7. CORPUS EITB

- Autora: EITB – Euskal Irrati Telebista (2000-)
- Material: texto
- Informantes: 2
- Dialectos: 2
- Registros: 12
- Grabación: digital – Radio Euskadi
- Descripción: archivo sonoro de EITB. Entrevistas a personajes ilustres y famosos de la cultura vasca
- Observaciones: implementación en desarrollo

8. CORPUS EIBARKO EUSKARA

- Autora: Nerea Areta (1996-1999)
- Material: palabras – texto
- Informantes: 4
- Dialectos: 1
- Registros: 111
- Grabación: analógica – de campo
- Descripción: selección del material de audio para la tesis *Eibarko Euskara*,⁴⁰ nuevamente transcrito
- Observaciones: implementación en desarrollo

39. La parte equivalente en castellano del corpus ESCA se denomina ESESCA. Todo el corpus ESCA está actualmente en fase de desarrollo.

40. Areta (2003).

9. ERRONKARIKO DOROTEO DE MIGUEL

- Autores: Luis Ángel Isasi – Javier Lauzirika (1977)
- Material: texto
- Informantes: 1
- Dialectos: 1
- Registros: 2
- Grabación: analógica – de campo
- Descripción: antigua grabación de uno de los últimos hablantes del dialecto roncalés, nuevamente transcrita
- Observaciones: calidad muy deficiente

Como puede observarse del listado precedente, FonAtari está en fase de implementación de una gran cantidad de material, correspondiente a diversos corpus. No obstante, cuenta además con nuevos corpus que incorporar a sus fondos, correspondientes a estudios realizados en diferentes localidades del País Vasco.

La siguiente tabla resume los actuales fondos orales de FonAtari. Conviene destacar que estos fondos se incrementan semanalmente.

	Palabras	Frases	Textos	Registros
ARNEFE	•			7.097
Euskararen Hotsak	•		•	321
Euskalkiz Euskalki			•	40
RMP	•	•	•	654
DU-ko Dialekologiako Eskolak	•	•	•	1.663
ESEUCA			•	23
EITB			•	12
Eibako euskara	•	•		111
Erronkariko Doroteo de Miguel			•	2
				9.923

BIBLIOGRAFÍA

- Ansorena, J. Ignacio (1993): *Euskal Kantak*. Donostia: Erein.
- Ansorena, J. Ignacio (1995): “La colección musical de Iztueta y Albéniz”, *Txistulari* 163, 29-46.
- Arete, Nerea (2003): *Eibarko euskara*. Bilbao: Universidad de Deusto.

- Azkue, R. M (1968): *Cancionero popular vasco*. Bilbao: La Gran Enciclopedia Vasca.
- Elejabaitia, A.; A. Iribar & R. M. Pagola (1998): *Euskararen Hotsak*, CD-ROM. Bilbao: Universidad de Deusto.
- Etxebarria, J. M.^a (1984): "Vienako euskal grabaketak", *Euskera* 29, 395-397.
- Etxebarria, J. M. (1990a): "Las grabaciones en euskera de la fonoteca de Viena. Cuentos y anécdotas en dialecto vizcaíno", *Etniker – Bizkaia aldizkaria* 9, 187-204.
- Etxebarria, J. M. (1990b): "Las grabaciones en euskera de la fonoteca de Viena. II. Grabaciones en dialecto labortano", in *Anuario de Euskal Folklore* 36, 59-64.
- Etxebarria, J. M. (1990c): "1913ko Vienako euskal grabaketak. III Erronkarierra", *IKER* 6, 161-176.
- Etxebarria, J. M. (1990d): "Euskalkietan egindako lehenengo grabaketak", *IKER* 7, 607-618.
- Etxebarria, J. M. (1991): "Euskalki guztien etno-testuak", in *Eskola Apunteak* 17, Bilbao: Labayru Ikastegia.
- Etxebarria, J. M. (1993a): "Las grabaciones de Viena en euskera. Dialectos Alto navarro septentrional y meridional", *Mundaiz* 45, 161-176.
- Etxebarria, J. M. (1993b): "Las grabaciones de Viena en euskera. Dialecto guipuzcoano", *Mundaiz* 47, 25-50.
- Etxebarria, J. M. (1994): "Las grabaciones de Viena en euskera. Bajo navarro occidental y Bajo navarro oriental", *Mundaiz* 47, 45-76.
- Etxebarria, J. M. (1995): "Vienako euskal grabaketak", *Enseiucarrean* 11, 93-114.
- Etxebarria, J. M. (1996): "Vienako euskal grabaketak. Zuberera", *Enseiucarrean* 12, 177-199.
- Gaminde, Iñaki (1999): *Bakio berbarik berba*. Bilbao: BBK.
- Gaminde, Iñaki (2000): *Zamudio berbarik berba*. Bilbao: BBK.
- Gaminde, Iñaki (2001a): *Meñaka berbarik berba*. Meñaka: Ayuntamiento de Meñaka.
- Gaminde, Iñaki (2001b): *Leioa berbarik berba*. Leioa: Ayuntamiento de Leioa.
- Gaminde, Iñaki (2001c): *Mungia berbarik berba*. Mungia: Ayuntamiento de Mungia.
- Gaminde, Iñaki (2002a): *Arrieta berbarik berba*. Arrieta: Ayuntamiento de Arrieta.
- Gaminde, Iñaki (2002b): *Jatabe berbarik berba*. Jarabe: Ayuntamiento de Jatabe.
- Gaminde, Iñaki (2003): *Zaldibar berbarik berba*. Zaldibar: Ayuntamiento de Zaldibar.

- Gaminde, Iñaki (2004): *Berango berbarik berba*. Berango: Ayuntamiento de Berango.
- Hernández, I. et al. (2002): "BIZKAIFON: A sound archive of dialectal varieties of spoken Basque", in *Proc. of the 3th Int. Conf. on Languages Resources and Evaluation*, Las Palmas de Gran Canaria. Accesible también en <http://bips.bi.ehu.es/~inma/publicaciones/LREC2002.pdf>.
- Iztueta, J. I. & P. Albéniz (1826): *Euscaldun Anciña anciñaco ta are lenda-bico etorquien Dantza on iritci pozcarri gaitzic gabecoen Soñu gogo-angarrac beren itz neurtu edo Versoaquin*. Ed. crítica de J. Ignacio Ansoarena, *Txistulari* 163, 1995.
- Mazusta, Aintzina (2001): "Euskarazko Lehen Soinuak", *Revista Internacional de Estudios Vascos* 46/1, 364-365. Accesible también en <http://www.euskomedia.org/PDFAnlt/riev/4603640365.pdf>.
- López de Arana, Inaxio (2004): "Rudolf Trebitsch-en grabazio musikalak", *Sancho el Sabio* 21, 49-89.
- López de Arana, M. & I. López de Arana (1998): "Rudolf Trebitsch: Euskal hizkuntzaren eta musikaren grabazioak (1913)", *Fontes linguae vasconum* 30/77, 97-118. Accesible también en http://dialnet.unirioja.es/servlet/fichero_articulo?codigo=26260&orden=57319.
- Llisterri, J.; M. J. Machuca; C. de la Mota; M. Riera & A. Ríos (2005) : "Corpus orales para el desarrollo de las tecnologías de habla en español", *Oralia. Análisis del discurso oral* 8, 289-325.
- Pagola, R. M. (1992): *Euskal fonetika Nafarroan*, 2 t. Pamplona: Gobierno de Navarra, Dpto. de Educación y Cultura.
- Pagola, R. M. (2004): *Bonaparte ondareko eskuizkribuak*. Bilbao: Universidad de Deusto [CD-ROM].
- Pagola, R. M.; S. González; I. Iribar & J. J. Iribar (1992): *Bonaparte ondareko eskuizkribuak. Bizkaiera*. 3 vols. Bilbao: Universidad de Deusto.
- Pagola, R. M.; A. Beola; I. Iribar & J. J. Iribar (1993): *Bonaparte ondareko eskuizkribuak. Gipuzkera*. 6 vols. Bilbao: Universidad de Deusto.
- Pagola, R. M.; E. Alkiza; A. Beola; I. Iribar & J. J. Iribar (1994): *Bonaparte ondareko eskuizkribuak. Lapurtera*. 2 vols. Bilbao: Universidad de Deusto.
- Pagola, R. M.; E. Alkiza; A. Beola; I. Iribar & J. J. Iribar (1995): *Bonaparte ondareko eskuizkribuak. Iparraldeko Goi-Nafarrera*. 3 vols. Bilbao: Universidad de Deusto.
- Pagola, R. M.; E. Alkiza; A. Beola; I. Iribar & J. J. Iribar (1996): *Bonaparte ondareko eskuizkribuak. Hegoaldeko Goi-Nafarrera*. 4 vols. Bilbao: Universidad de Deusto.
- Pagola, R. M.; I. Iribar & J. J. Iribar (1997a): *Bonaparte ondareko eskuizkribuak. Aezkera*. Bilbao: Universidad de Deusto.

- Pagola, R. M.; I. Iribar & J. J. Iribar (1997b): *Bonaparte ondareko eskuizkribuak. Erronkariera*. Bilbao: Universidad de Deusto.
- Pagola, R. M.; I. Iribar & J. J. Iribar (1997c): *Bonaparte ondareko eskuizkribuak. Zaraitzera*. Bilbao: Universidad de Deusto.
- Pagola, R. M.; I. Iribar & J. J. Iribar (1999a): *Bonaparte ondareko eskuizkribuak. Mendebaldeko Behe-Nafarrera*. Bilbao: Universidad de Deusto.
- Pagola, R. M.; I. Iribar & J. J. Iribar (1999b): *Bonaparte ondareko eskuizkribuak. Ekialdeko Behe-Nafarrera*. 2 vols. Bilbao: Universidad de Deusto.
- Pagola, R. M.; I. Iribar & J. J. Iribar (1999c): *Bonaparte ondareko eskuizkribuak. Zuberera*, 2 vols. Bilbao: Universidad de Deusto.
- Riezu, P. Jorge (1971): "Material folklórico de la Collectanea Linguistica de Humboldt. Canción del vino", *Boletín de la Institución Sancho el Sabio* XXV, 91-115.
- Sánchez, J. M. et al. (2001): "Base de datos oral y textual para el euskara" in *XVI Simposio URSI*, Madrid, 551-552 [CD-Rom]. Accesible también en http://bips.bi.ehu.es/~inma/publicaciones/URSI2001_J_AURKEZPENA.pdf.
- Sánchez, J. M. et al. (2002): "Implementación de base de datos oral y textual para el euskara", in *XVII Simposio URSI* [CD-Rom]. Accesible también en http://bips.bi.ehu.es/~inma/publicaciones/URSI2002_S.pdf.
- Sallabery, J. D. J. (1870 [1992²]) : *Chants populaires du Pays Basque*. Nîmes: Lacour.
- Trebitsch, Rudolf (1913 [2003]): *The collections of Rudolf Trebitsch. Basque Recordings 1913* [2 CD]. Wien: Österreichischen Akademie der Wissenschaften.
- Torruella, J. & J. Listerri (1999): "Diseño de corpus textuales y orales", in G. Clavería; C. Sánchez & J. Torruella (eds.): *Filología e informática. Nuevas tecnologías en los estudios filológicos*. Barcelona: Universidad de Barcelona / Ed. Milenio, 45-77.
- Zulaika, J. G. (Aita Donostia) (1994): *Cancionero vasco*. Donostia: Eusko Ikaskuntza.

RECOLHA E TRANSCRIÇÃO DE CORPORA ORAIS

Tiago Freitas

Instituto de Linguística Teórica e Computacional (Portugal)

*Põe a gramática em prática
Didáctico-dramaticamente
Citando técnicas poéticas
Com estéticas fonéticas
Sempre atento ao surpreendente
Com métricas à frente
Para mentes cépticas e exigentes!*

Poetas de Karaoke, Sam the Kid (2006)

1. INTRODUÇÃO

O texto em epígrafe corresponde à transcrição de um excerto de uma conhecida canção do repertório urbano moderno português. Fazendo uma rápida consulta à internet, perceberemos que nenhuma das transcrições da letra da música aí publicadas é idêntica à que foi aqui lavrada. Acharemos divergências não só no que diz respeito à translineação mas sobretudo no que concerne ao conteúdo verbal: aquilo que interpretei como um neológico advérbio de modo é transcrito das mais diversas maneiras, incluindo a plausível <didáctica ou dramaticamente> (o que nos conduziria à possibilidade, não atestada, de fazer a translineação antes da conjunção disjuntiva); a forma verbal que, à semelhança de outros, tomo por gerúndio encontra-se também exarada como o adjectivo de raro uso <citante>, aparecendo este no singular e no plural, ou mesmo como o desconhecido vocábulo <citanto>. A mesma plausibilidade do uso da conjunção disjuntiva encontramos-na naquilo que foi acima transcrito como o sexto verso: bem poderia ser <sempre atento ou surpreendente>, como escreveram vários transcritores. Descobriremos ainda considerável variação no que toca à ligação entre os dois ad-

jectivos apresentados na última linha: para alguns trata-se de coordenação assindética, ao passo que outros discernirão, com dificuldade, um [i] distinto do [i] inicial de *exigente*. Isto para não falar na variação por que se caracteriza o uso de diacríticos e o emprego de grafias modificadas <pa> e <p'ra> representando a preposição *para*. Aprofundando a nossa consulta à internet, depressa concluiremos que esta inconstância na transcrição da letra dos *Poetas de Karaoke* não se cinge de modo nenhum ao excerto supracitado. Pelo contrário, existem passagens em relação às quais a oscilação se torna bem mais notória, facto a que não serão alheios os apreciáveis dotes de versificação do vocalista escutado.

Embora, nesta canção, o Sam the Kid enderece explicitamente os seus conselhos aos colegas de profissão, este texto poderia muito bem aplicar-se às pessoas que têm por ocupação executar transcrições do oral. E os problemas concretos que se põem à fixação da letra desta música popular, que poderão frustrar alguns admiradores do artista empenhados em repetir a sua cantiga, eventualmente num qualquer estabelecimento de *karaoke*, sentem-nos os transcritores de fala espontânea a cada passo do seu trabalho. Mesmo com todas as comodidades permitidas pelas tecnologias actuais, a transcrição continua a ser apenas uma forma de interpretação muito imperfeita.

É, contudo, indiscutível que hoje em dia o trabalho de anotação de um corpus se encontra imensamente simplificado. O facto de o anotador poder reouvir os fragmentos em análise quantas vezes quiser, pela simples utilização de um rato de computador, sem ter, por exemplo, o desconforto de estar a rebobinar uma cassette continuamente, comporta vantagens consideráveis em termos de aceleração do ritmo de trabalho.

Mais relevante ainda é o facto de os modernos corpora serem já construídos de maneira a que o utilizador final possa, ele próprio, aceder aos dados sonoros e fazer as interpretações que mais se adequarem aos seus propósitos.

A par dessas facilidades, a era da informação em que vivemos veio também favorecer sobremaneira o processo de recolha de dados, multiplicando as fontes de onde é possível extrair fala de boa qualidade e permitindo reduzir consideravelmente o tempo que leva a constituir grandes bases de dados. Existe neste momento uma ubiquidade de recursos graváveis, nos meios de comunicação públicos e privados, uma inesgotável torrente de dados prontos a serem registados à qual o investigador do oral não pode ficar indiferente.

Por outro lado, o surgimento de iniciativas internacionais como o E-MELD e o IMDI, que disponibilizam documentos e ferramentas de análise de forma completamente aberta, veio tornar o complexo trabalho de construção das bases de dados cada vez mais acessível ao não-especialista. Com essas con-

dições, a tarefa de edificar grandes corpora orais passou a estar ao alcance de qualquer um.

2. PLANIFICAÇÃO DO CORPUS

Provavelmente o aspecto mais relevante a considerar aquando da planificação de um corpus de língua falada é o da utilidade que lhe pretendemos dar. Dependendo das necessidades de investigação e dos recursos disponíveis para a língua, poderemos optar por uma recolha de dados com fins específicos, por exemplo tendo em vista o aperfeiçoamento das ferramentas computacionais existentes ou com um âmbito mais abrangente. Dessa orientação inicial dependerão decisões importantes relacionadas com o desenho geral do corpus e o tipo de anotações a aplicar.

Nos últimos anos, temos vindo a assistir à emergência de corpora nacionais como o Corpus Gesproken Nederlands (CGN), construído como o equivalente do British National Corpus para a língua neerlandesa (Schuurman et al. 2004). Trata-se de projectos concebidos de raiz para a disponibilização de recursos para utilizações diversas, incluindo diferentes tipos de investigação linguística, didáctica da língua, tecnologia de fala, etc.

Corpora como o CGN, que compreende cerca de 900 horas de fala, implicam um considerável esforço financeiro e de recursos humanos e decorrem de um longo estágio de planeamento e organização inicial. Uma solução que pode abreviar e facilitar tal processo de preparação, e que também tem sido posta em prática recentemente, é a criação de projectos supranacionais tendo em vista a produção de corpora normalizados para várias línguas. Um caso desse tipo é o C-ORAL-ROM (Cresti et al. 2005), que resultou num corpus com 300 mil palavras do espanhol, francês, italiano e português (1,2 milhões palavras no total), totalizando cerca de 120 horas de transcrição. Foi um projecto desenvolvido com o objectivo específico de criar recursos representativos da fala espontânea de cada um dos idiomas, possibilitando a comparação directa de fenómenos linguísticos em diferentes tipos de discurso.

A planificação de um corpus de dimensão institucional está necessariamente condicionada ao programa de financiamento de que dispõe a instituição ou o conjunto de instituições envolvidas. A definição dos períodos de recolha e transcrição torna-se indispensável no caso de projectos a termo certo com limitado escopo temporal. Há que contar com os quase sempre inevitáveis cortes orçamentais aplicados sobre o plano inicial, que muitas vezes determinam a reestruturação completa dos objectivos da recolha.

Além das implacáveis determinações de contenção financeira, os responsáveis pela planificação do corpus devem contar com atrasos decorrentes de problemas técnicos e de dificuldades na obtenção de gravações e autorizações pessoais, complicações que muitas vezes surgem a par da necessidade de desenvolver várias tarefas ao mesmo tempo. Uma solução para obviar alguns dos problemas que necessariamente sobrevêm nas fases de recolha e transcrição é a criação de um projecto-piloto de dez mil palavras (Schuurman et al. 2004). Desse modo, é possível também testar as regras e as ferramentas de transcrição a empregar, sendo possível antecipar muitas das contrariedades que surgem nesse âmbito.

3. RECOLHA DO CORPUS

Hoje em dia verifica-se uma tendência crescente para fazer recolhas de fala espontânea incluindo não só o áudio mas também o vídeo. O facto de ser escolhida a fala espontânea e não outros tipos de discurso decorre da necessidade desse tipo de dados que sentem, por exemplo, os investigadores que trabalham em aplicações computacionais (referidas por Rodríguez Banga e por García Mateo & Cardenal López neste mesmo livro, e em Campbell 2004 e 2005, Shriberg 2005, inter al.), os que desenvolvem perspectivas teóricas ligadas à análise da conversação (Local & Walker 2005, i.a.) e os que se ocupam de aplicações forenses (Rose 2002, i.a.). O facto de também ser recolhida a imagem decorre, por seu lado, da reconhecida importância que as pistas visuais assumem, por exemplo, na gestão do discurso (Barkhuysen et al. 2005, i.a.) e para a realização da proeminência (Beskow et al. 2006).

A opção pela recolha de ambos os tipos de sinal comporta, no entanto, cuidados e custos acrescidos, pelo que em alguns casos a representação em vídeo acaba por ser preterida, como aconteceu no projecto CORP-ORAL. A despeito desse facto, é um dado adquirido que os avanços tecnológicos havidos nas últimas décadas tornaram o equipamento de recolha mais acessível. A título de exemplo podemos pensar no caso dos gravadores digitais portáteis da marca japonesa Sony: o modelo de cassetes DAT D8 custava em 1997 cerca de 600 dólares americanos ao passo que o modelo de minidiscos MZ-RH1, que permite gravações em formato WAV de qualidade idêntica, mas oferecendo condições de autonomia e possibilidades de acesso e transferência de dados muito superiores (cf. Casey & Gordon 2007 sobre as desvantagens da utilização a longo prazo do formato DAT), é vendido em 2007 por cerca de 300 dólares. O desenvolvimento do suporte digital, por outro lado, permite-nos hoje velocidades de acesso aos dados muito mais rápidas,

soluções de armazenamento e organização dos arquivos mais eficazes e seguras e ainda a possibilidade de reprodução sem perda de qualidade e praticamente sem custos.

Independentemente de se avançar para a recolha de áudio e de vídeo ou só do primeiro, é importante tomar algumas decisões relativamente ao escopo e à quantidade de dados a recolher.

3.1. Escopo

O escopo da recolha determina os níveis de transcrição e etiquetagem adoptados no sistema de anotação do corpus, pelo que se torna conveniente ter uma ideia prévia do tipo ou tipos de discurso a gravar. Socorrendo-nos das definições usadas no sistema de metadados da iniciativa IMDI (IMDI 2003 e Hellwig & Uytvanck 2007), podemos caracterizar os dados a recolher em termos de género, subgénero, tarefa e modalidades contempladas.

Se pretendermos, por exemplo, fazer a recolha de discurso espontâneo correspondente a um pedido de informação numa biblioteca ou numa bilheteira de transportes públicos, incluindo áudio e vídeo, podemos categorizar esses dados, conforme o esquema adiante apresentado, seguindo as setas.

Figura 1

Categorização de dados correspondentes a um pedido de informação

Neste caso, o sistema de anotação adoptado para o corpus terá de incluir um nível para a transcrição de gestos, além dos níveis destinados à transcrição do sinal sonoro.

Importa também caracterizar os dados a recolher em termos do contexto comunicativo, considerando aspectos como o grau de interacção e planeamento do discurso, assim como o envolvimento dos participantes. No caso de uma conversa espontânea, podemos fazer uma categorização como a que nos indicam as setas:

Figura 2

Categorização de dados correspondentes a uma conversa espontânea

Poderá haver casos em relação aos quais será difícil sermos taxativos, por exemplo se estivermos perante entrevistas ou narrativas que, ao longo da gravação, se tornam conversas entre investigador e informante.

Ainda a respeito do contexto comunicativo, é conveniente determinar o tipo de situações em que haverá gravação de fala tendo em conta a relação entre os intervenientes, a estrutura do discurso e o canal usado. Se se tratar de uma conversa entre familiares à mesa de refeições, podemos categorizar esse tipo de dados, recorrendo de novo a uma representação em esquema, da forma que se segue.

Figura 3

Categorização de dados correspondentes a uma conversa entre familiares à mesa

Também no que concerne às categorias acima se poderão verificar algumas situações que inspirarão dúvidas. No projecto CORP-ORAL, houve alguma dificuldade em classificar, em termos de canal, os dados correspondentes ao discurso de dois locutores que se encontravam jogando frente a uma consola Playstation. Nesse caso, uma solução possível é usar etiquetas menos descritivas como 'contexto experimental'.

3.2. Quantidade

Quando falamos em corpora específicos, um aspecto normalmente referido é o das metas finais atingidas por esses corpora em termos de quantidade de dados. Essas metas podem ser quantificadas em termos de um número de palavras ou um número de horas gravadas a transcrever. No caso do C-ORAL-ROM, por exemplo, foi considerado que 300 mil palavras seria um conjunto representativo da fala espontânea de cada língua. Este tipo de quantificação poderá assumir particular importância para a gestão de um projecto de criação de corpus, sendo crucial por exemplo para determinar o número de pessoas necessárias para executar as tarefas de transcrição. Em todo o caso, devemos ter presente que os tempos de execução de tarefas como a transcrição variam muito em função do sistema e das ferramentas de anotação adoptadas e inclusive podem variar muito de transcritor para transcritor.

Até a relação entre o número de horas gravadas e o número de palavras transcritas dessas gravações pode oscilar em função do subgénero do discurso, do canal, etc. Consultando a tabela abaixo, que se baseia nos dados do C-ORAL-ROM, podemos constatar que o número de palavras transcritas por hora de gravação é superior no caso de se tratar de fala telefónica.

Tipo de discurso	Tempo total	Número de palavras	Palavras por hora gravada
Fala telefónica (PT)	6h	85.573	14.262
Fala em geral (PT)	26h	295.803	10.962
Fala em geral (FR)	29h	317.916	11.377

Tabela 1

Índice do número de palavras transcritas por hora gravada no C-ORAL-ROM, considerando diferentes tipos de discurso e diferentes línguas

Tendo em conta estes números, é possível estimar que são necessárias entre 70 e 100 horas de gravação para atingir um milhão de palavras ortográficas transcritas. Não é de estranhar que, no caso do CGN, 900 horas de gravação tenham dado origem a aproximadamente 9 milhões de palavras transcritas.

3.3. Ubiquidade de recursos

Um aspecto que importa sublinhar, a propósito da recolha de dados, é a ubiquidade de recursos graváveis que presenciamos nos nossos dias. O in-

vestigador tem ao seu dispor uma superabundância de canais de gravação que vão do telefone aos meios de comunicação institucionais, passando naturalmente pela internet e terminando nos circuitos de vigilância feita em espaços públicos e privados. Oferecendo diferentes graus de qualidade acústica e de imagem, assim como os mais variados tipos de discurso, esta ubiquidade de recursos poderá facilitar consideravelmente o processo de recolha de dados, dispensando a aquisição de equipamento e a realização de sessões de gravação específicas.

3.3.1. Telefone

O telefone é um dos meios pelos quais mais facilmente se pode recolher discurso espontâneo, com a vantagem de que apenas nos temos de preocupar com o áudio. A fala telefónica em si própria tornou-se objecto de estudo linguístico e sociológico, e o fulgurante desenvolvimento da telefonia móvel veio trazer um renovado interesse pelo assunto.

As gravações de dados telefónicos podem ser feitas, por exemplo, em colaboração com os operadores de rede fixa, solução que foi adoptada para a componente portuguesa do C-ORAL-ROM. Nesse caso, foi possível obter ficheiros de áudio com separação de canais por falante. Essas gravações, codificadas em formato digital WAV não-comprimido de 8 Khz, apresentam boa qualidade acústica, sendo passíveis de análise fonética detalhada.

A separação de canais é um elemento que não deve ser sonogado nas gravações, uma vez que pode facilitar consideravelmente o trabalho de transcrição. Não existem, no entanto, grandes opções para consegui-lo em recolhas telefónicas, e o mais simples é mesmo solicitar a cooperação dos operadores de telecomunicações do país. Caso contrário, será necessário recorrer a modelos híbridos de telefone, o que implica custos adicionais consideráveis.

A dificuldade em obter a separação de canais e as instabilidades de sinal que se verificam com as chamadas na rede móvel poderão constituir um obstáculo à recolha de telefonemas feitos entre telemóveis. No entanto, a facilidade com que é possível obter tais gravações serve como contrapeso a essas duas limitações técnicas. Hoje em dia muitos dos modelos de telemóvel disponíveis no mercado permitem a gravação de chamadas. Alguns incluem a possibilidade de gravação em formato não-comprimido de 8 Khz. Modelos equipados com o sistema operativo Symbian S60 de terceira geração, por exemplo, suportam esse formato e permitem inclusive a instalação de aplicações próprias para fazer gravações de forma totalmente automática. Com dispositivos desse tipo, é relativamente fácil obter dados de informantes dispostos a contribuir para uma recolha.

O facto de os ficheiros obtíveis via telemóvel serem monofónicos não é, de todo, um argumento impeditivo para a sua colheita e utilização. Estudos como os que se apresentam em Luke & Pavlidou (2002) foram todos conduzidos com base em gravações monofónicas, alguns usando até formas de recolha artesanais, o que mostra que esse tipo de dados pode ser utilizado em análises de grande alcance.

Para obviar os problemas inerentes à constituição de corpora telefónicos a partir do zero, uma das saídas possíveis é a utilização de dados previamente coligidos. Grande parte das companhias que prestam serviços ao público fazem a gravação das chamadas que entram e saem dos seus centros de atendimento. Esses dados reúnem comunicações correspondentes à prestação de serviço em geral, podendo incluir não só pedidos de informação mas também chamadas de serviço, campanhas de *telemarketing*, reclamações, etc. Existem na literatura brasileira vários exemplos de análise baseada em recolhas deste tipo, sendo Reis (2004) um caso a considerar.

3.3.2. Meios de comunicação social

Os meios de comunicação social constituem outra fonte de dados que permite fazer recolhas de fala de forma rápida e pouco dispendiosa. Têm a vantagem, em comparação com o telefone, de suportarem uma banda de frequências sonoras muito mais larga e poderem incluir a imagem.

Embora o discurso dos pivôs que lêem os noticiários seja normalmente estilizado, outros tipos de programa existem onde a linguagem usada se aproxima ou reflecte mesmo o discurso usado pelos falantes no dia-a-dia. Destinado a recolher unicamente dados deste tipo, o projecto REDIP (Mateus & Bacelar do Nascimento 2005), que inicialmente havia sido pensado como uma extensão portuguesa do projecto DIES-RTP (Avila 1999), reuniu cerca de 220 mil palavras da rádio e televisão lusas incluindo algum material que pode ser classificado como fala espontânea. Foi sobretudo nos programas de debate e entrevista, por exemplo nos que eram dedicados a temas desportivos, que se verificou uma maior tendência para a informalidade no discurso. O advento dos *reality shows* e afins, nos últimos anos, veio incrementar a presença desse tipo de fala nas transmissões televisivas.

Por outro lado, mesmo o discurso lido ou altamente preparado dos noticiários e programas análogos pode ser de utilidade para algumas análises. Não é de estranhar, por isso, que no C-ORAL-ROM tenham sido incluídas diversas gravações desse tipo originárias do corpus REDIP.

A cooperação com as emissoras no processo de recolha é, neste caso, fundamental, não só pelo que diz respeito à obtenção das autorizações ne-

cessárias à utilização do material mas também no que respeita à consecução das próprias gravações. Embora seja possível fazer recolhas de alta qualidade mesmo recorrendo a aparelhos de uso doméstico, é preferível optar pelas gravações feitas nos próprios estúdios, sobretudo no caso da rádio (Ramilo & Freitas 2002a).

A internet merece um destaque especial no capítulo dos meios de comunicação, visto que em muitos aspectos passou a incorporar todos os outros meios. A última década veio, com efeito, trazer um aumento significativo de conteúdos áudio e vídeo publicados na rede, tendo também sido marcada pela implementação em definitivo do sistema VoIP, entre outros.

A crescente adopção da telefonia pela internet é um fenómeno que também deve ser tido conta para a recolha de dados, visto que esse sistema de comunicação apresenta importantes vantagens sobre as chamadas telefónicas comuns. Em primeiro lugar, suporta uma largura de onda áudio maior. Em segundo lugar, inclui já a possibilidade de recolher o vídeo correspondente a cada um dos comunicantes em ficheiros separados.

A incorporação dos outros meios na internet implica, por outro lado, que muitos dos programas veiculados na rádio e televisão passaram a ser graváveis pela rede. Mais do que isso, a internet veio estimular o desenvolvimento de novos formatos de publicação, como o *podcast*, que permitem automatizar por completo o processo de recolha. Embora os formatos digitais usados para difundir esses conteúdos sejam muitas vezes de baixa resolução, existem já algumas iniciativas desenvolvidas no sentido de criar infra-estruturas de rede capazes de suportar a transmissão de imagem e som de alta definição (Zimmermann 2004).

3.3.3. Contexto presencial

As duas subsecções anteriores têm por objectivo enfatizar a facilidade com que é possível recolher dados orais nos dias que correm, mas a verdade é que nenhuma se referia à produção de discurso no seu contexto mais natural: a comunicação de viva voz. Esse será, de resto, o tipo de recolha mais adequado para obter gravações áudio ou vídeo de alta resolução. A importância dada a estes dois aspectos, a naturalidade e a qualidade dos dados obtidos, foi o que determinou a opção pela fala presencial em projectos como o CORP-ORAL.

O formato da gravação áudio é, assim, um dos aspectos importantes a considerar. Embora os formatos de compressão mais comuns, como o ATRAC, MP3 e Ogg Vorbis, não sejam considerados problemáticos para efeitos de análise acústica (van Son 2002), mesmo para utilização em aplicações computacionais (Campbell 2002a), é recomendável fazer gravações em for-

matos digitais não-comprimidos de alta definição (CDP 2005). Os gravadores portáteis comercializados nos nossos dias já suportam na sua maioria essa alta resolução, e alguns como o Korg MR-1 e MR-1000 incluem até possibilidades de codificação alternativa como o Direct Stream Digital, de 1 bit, usado no suporte SuperAudioCD.

A utilização de formatos de alta resolução torna as colecções, por assim dizer, 'à prova de futuro', tendo em conta que equipamentos de áudio e vídeo compatíveis com esses formatos já começam a estar disponíveis mesmo no sector doméstico. Com o crescente desenvolvimento da tecnologia de rede, não tardará a ser possível aceder a grandes colecções de áudio gravadas em formato de alta definição com uma simples ligação à internet. Por outro lado, é possível converter áudio de 192 Khz para 44 Khz, para utilização em programas de análise de fala como o Praat (Boersma & Weenik 2007), mas não é possível transformar uma gravação de 44 Khz numa genuína gravação de alta resolução.

A tabela 2 apresenta alguns dos modelos de gravadores áudio portáteis disponíveis no mercado. Os quatro modelos apresentados já foram ou estão a ser usados em projectos de recolha de fala do português.

Marca	Modelo	Suporte de escrita	Observações	Preço aproximado
Zoom	H2	cartão de memória	microfone incorporado	€200
Sony	MZ-RH1	minidisco	sem microfone interno	€300
Korg	MR-1	disco rígido	sem microfone interno, grava em formato DSD	€600
Marantz	PMD-671	cartão de memória	sem microfone interno	€1000

Tabela 2

Gravadores digitais portáteis com diferentes especificações e gamas de preços

A estas opções junta-se também a possibilidade de fazer as gravações directamente para um computador portátil, havendo hoje uma vasta gama de placas de som externas disponíveis para o efeito, de que são exemplo a Sound Devices USBPre e a M-Audio.

Potencialmente mais importantes do que o gravador usado são, todavia, factores como o tipo de microfone escolhido e a colocação do mesmo (Campbell 2002b e van Son 2002). A preferência vai para microfones com armação montados de maneira a que a cabeça do dispositivo fique o mais perto possível da boca do falante, mas evitando as trajetórias de saída de ar oral e nasal (Campbell 2002b).

Relativamente aos modelos de microfone propriamente ditos, a opção deverá ser sempre ditada pelo tipo de ambiente em que as gravações terão lugar. Autores como Bartłomiej Plichta recomendam a utilização de microfones Sennheiser HME-25-1 para ambientes ruidosos. Alternativas a esse modelo serão o Coles 4104B, o Shure WH20 e o Sennheiser NB2 (Campbell 2002b). Para gravações em salas silenciosas o projecto CORP-ORAL emprega microfones Beyerdynamic Opus 55.18, tendo também considerado o uso do Shure SM10A. Já para captação em estúdios insonorizados ou câmaras anecóicas, as recomendações vão para o Earthworks M30 ou o menos dispendioso Behringer ECM8000, também de acordo com Bartłomiej Plichta. Para gravações dissimuladas (cf. 3.4), em que é vital que os participantes não se apercebam da presença de um microfone, existem alguns modelos especificamente desenhados para o efeito como o Core Sound Stealthy, o Lombardo Lapel Mic, o Sonic Studios DSM-1 e o Sound Professionals SP-TFB-2 (estes facilmente disfarçáveis como auriculares).

3.4. Dimensão ética e legal

Um aspecto não menos importante da recolha é o dos procedimentos éticos e legais que rodeiam o processo de gravação. Nem todas as instituições universitárias têm códigos de conduta explícitos no que respeita à regulação das pesquisas linguísticas. Existem, em todo o caso, recomendações gerais que podem ser seguidas e que se encontram publicadas por organismos como a BAAL (cf. BAAL 2006).

O principal problema que se levanta, neste domínio, é o da obtenção de consentimento declarado por parte dos participantes nas recolhas. Esta questão pode, com efeito, ser considerada um problema no sentido em que as autorizações pessoais explícitas condicionam o carácter espontâneo dos dados. Assim, e tendo em conta que o uso de gravações não-autorizadas é uma opção a evitar (cf. Shuy 1993), o ideal é recorrer a formas criativas, mas legalmente bem definidas, para a obtenção desse consentimento.

A realização de gravações dissimuladas, em que os participantes apenas são informados do acto da recolha após a mesma ter sido efectuada, é uma das soluções possíveis. Uma outra possibilidade, que foi implementada na componente portuguesa do C-ORAL-ROM, é combinar com os informantes a gravação de uma conversa específica dentro de um conjunto de conversas realizadas num determinado período de tempo, sem que aqueles sejam informados do momento exacto em que serão gravados. Trata-se de um procedimento fácil de executar por exemplo com chamadas telefónicas.

Métodos como os que foram acima referidos poderão, dependendo do

país, roçar os limites da legalidade. O ordenamento jurídico espanhol, por exemplo, é bem mais específico que o português em relação à prática de registos de voz e de comunicações em geral (Abud 2005). Além disso, a recolha de vídeo a par do áudio poderá comportar, a esse respeito, adversidades adicionais.

3.5. *Recrutamento dos participantes*

É devida ainda uma nota relativa ao modo de recrutamento dos participantes para as gravações em contexto presencial. Em projectos de pequenas dimensões, como o CORP-ORAL, a solução encontrada para minimizar custos muitas vezes passa por solicitar a colaboração voluntária de colegas, conhecidos, familiares e amigos. Essa é, no entanto, uma estratégia que implica algumas contrapartidas, nomeadamente a negociação idiossincrática das sessões de gravação.

Em projectos de larga escala que envolvam a gravação de centenas ou milhares de horas de fala, o mais adequado é recorrer a uma agência de contratação. Desse modo, é mais fácil obter dados de diferentes estratos da população de acordo com um plano balanceado. Essa é também a solução indicada para garantir que as recolhas serão concluídas dentro dos prazos estipulados.

4. ANOTAÇÃO DOS DADOS

Quando se fala de anotação de dados, é costume falar em primeiro lugar de transcrição ortográfica. Embora hoje em dia já estejam popularizados muitos outros tipos de anotação, por exemplo em investigações etnográficas (Duranti 1997), é indiscutível que a transcrição da fala feita de acordo com a grafia veicular da língua continua a desempenhar um papel primordial em qualquer colecção de dados orais.

O desenvolvimento das ferramentas computacionais de reconhecimento de fala permite que, nos tempos que correm, seja já possível fazer esse trabalho de transcrição ortográfica de modo automático. Dependendo do tipo de fala e das condições acústicas da gravação, é possível obter transcrições com taxas de erro tão baixas como 11 por cento em línguas como o português europeu (Amaral et al. 2007).

É claro que a performance das aplicações de transcrição automática tenderá a baixar consideravelmente se se tratar de fala espontânea ou, pior, de fala espontânea gravada em ambientes com algum ruído. Essa é, contudo,

uma hipótese de trabalho que não deve ser deixada de parte na fase de preparação do corpus, durante o projecto-piloto, para aferir se o tempo que os anotadores terão de despende para corrigir uma transcrição ortográfica automaticamente gerada poderá ser inferior ao tempo que demoram eles próprios a fazer essa transcrição.

4.1. *Fundamentação da transcrição ortográfica*

A propósito da realização de transcrições ortográficas, os construtores e consumidores de corpora orais por vezes esbarram com a seguinte questão: não deveria a ortografia, conotada como está com a ideia de neutralização da oralidade e inevitável favorecimento de um dialecto sobre outro, ser o nosso último recurso para representar a riqueza de expressão e pronúncia por que se caracteriza o oral? Não seria mais útil tentar dar conta da variação sonora da língua com uma grafia diferenciada? Concretizando a pergunta com o caso específico do português, não seria mais adequado fazer a distinção entre variantes como <estar> e <tar> consoante a presença ou ausência da sibilante na forma realmente produzida pelos falantes transcritos?

Esta questão já foi antes discutida por autores como Bacelar do Nascimento et al. (1987) e será aqui explorada com algum detalhe. Em primeiro lugar, torna-se contraproducente condensar diferentes tipos de informação num único nível de representação (Ochs 1979, Coates & Thornborrow 1999): dificilmente aceitaremos a ideia de representar os gestos e os olhares trocados pelos participantes de uma conversação na mesma linha em que representamos as palavras que estão a dizer. Do mesmo modo, podemos pensar que a maneira de pronunciar e entoar uma sequência de fala cabem em níveis de transcrição distintos do das palavras que são ditas. Acima de tudo, é preciso encarar a transcrição como um processo de análise necessariamente redutor e selectivo (cf. Duranti 1997 e Walker 2004, entre outros, para discussões recentes deste aspecto) que pode ser sempre aperfeiçoado.

Em segundo lugar, é importante ter em conta que a variação na oralidade não se reduz a oposições tão cristalinas como a de [tar] e [ʃtar]. Socorrendo-nos novamente do português, pensemos numa palavra tão recorrente como a preposição <para>: apesar de ser grafada com quatro letras, dificilmente conceberemos que alguma vez na oralidade seja produzida com o equivalente a quatro segmentos. Com efeito, se examinarmos as realizações fonéticas que esse item lexical recebe nas conversas espontâneas do CORP-ORAL, por exemplo, verificaremos que normalmente correspondem a apenas um ou dois segmentos: [p] ou [pr]. Em casos excepcionais poderá realizar-se como [prə]. Em face desses factos, uma opção seria propor que se

passasse a usar as grafias <p>, <pr> e <pra>, eventualmente com o auxílio de um apóstrofo, para representar tais realizações. Nesse caso, teríamos também de prever o emprego das formas <pâ> e <pò> para representar as sequências em que a preposição se encontra com o artigo feminino e masculino, o que muitas vezes resulta nas realizações [pa] e [pɔ].

O tipo de detalhe acima ilustrado constituirá, todavia, uma importante sobrecarga no trabalho do transcritor, obrigando-o a rever cuidadosamente cada uma das instâncias da preposição que estiver a transcrever. Em muitos casos, dependendo do contexto em que a palavra se encontrar e das características acústicas do trecho de fala, essa decisão tornar-se-á particularmente difícil. Além disso, a preposição *para* é apenas um dos inúmeros vocábulos susceptíveis de redução fonética que encontramos no português europeu. Não será legítimo decidir à partida que as variantes de *para*, por serem mais fáceis de elencar numa lista de convenções de transcrição, devem ser contempladas com uma grafia modificada em detrimento de outras menos fáceis.

Se procurarmos abarcar a abrangência do fenómeno da redução segmental em línguas como o português europeu e os problemas de percepção que lhe estão implícitos (reportados, entre outros, em Amaral 1998), depressa chegaremos à conclusão de que propor uma grafia modificada que dê conta de todas as possibilidades é tarefa impossível. Palavras como *desprestigiado* e *suficiente*, por exemplo, tendem a ser produzidas com um único segmento identificável como uma vogal, mas dificilmente se aceitará que as representemos com grafias modificadas como <dsprstgiad> e <sfcient>.

A figura abaixo apresenta o espectrograma correspondente à produção da palavra *suficiente* numa das conversas do CORP-ORAL. O silêncio que encontramos do lado direito condiz, na verdade, com a oclusão que resulta da sequência das consoantes <t> e <p> no contexto *suficiente para*, o que atesta a inexistência de qualquer segmento vocálico após a oclusiva dental. Da observação do lado esquerdo do espectrograma torna-se também evidente a ausência de qualquer segmento vocálico que preceda a semivogal [j]. Temos, assim, que a única vogal identificável nesta sequência é a acentuada [ẽ]. Note-se que esta forma foi realizada por uma das falantes da faixa etária mais elevada do corpus, podendo ser considerada uma representante conservadora do dialecto-padrão do português europeu.

Figura 4

Onda sonora, espectrograma e transcrição fonética da palavra suficiente no contexto suficiente para (CORP-ORAL, 021, 23.31)

Hipóteses de transcrição como <dsprstgiad> e <sficient> conduzem-nos a uma outra questão: a da legibilidade das grafias modificadas. Ainda que seja possível identificar palavras no meio de sequências de consoantes, após algum treino, é indiscutível que o uso das formas ortográficas acelerará de forma incomparável a leitura das transcrições. Isto além de acelerar consideravelmente a tarefa de transcrição, descomprometendo o transcritor de decisões potencialmente arbitrárias sobre a natureza fonética das formas em análise.

Outra das razões por que seria tão moroso implementar um sistema de grafias modificadas para a transcrição do português europeu prende-se com o facto de não haver nenhuma tradição ou código estabelecido para a aproximação da escrita ao oral. Existirão, sim, algumas invenções feitas nesse sentido (Marquilha 2004). O grau de adopção e de consistência no uso dessas invenções é, contudo, desconhecido.

Tendo em conta os argumentos acima explanados, não é de estranhar que a história dos corpora orais do português tenha privilegiado o uso das formas ortográficas (Bacelar do Nascimento 2005). Mesmo para línguas como o inglês, em que existem fortes tradições estabelecidas no uso de grafias modificadas, por exemplo no domínio da análise da conversação, verifica-se uma preferência explícita pelo emprego da escrita-padrão em trabalhos recentes (Coates & Thornborrow 1999 e Walker 2004).

Uma última razão para favorecer o uso da ortografia na transcrição das palavras que são ditas na fala espontânea, citada já em Bacelar do Nascimento (2003), é o facto de hoje em dia podermos contar com ferramentas

robustas para fazer o alinhamento entre o áudio original e o texto transcrito (cf. 4.3), permitindo reunir ambos os conteúdos num mesmo suporte. Dessa forma, fica o consumidor do corpus habilitado a, numa consulta fortuita, saber exactamente como foram pronunciadas as ocorrências de *para*, por exemplo, sem ter de se preocupar em introduzir variantes como <p>, <pà>, <pá>, <pò>, <pó>, <pr> e <pra> no motor de busca.

4.2. Tempo e preço da transcrição manual

À discussão acima exposta subjaz uma preocupação evidente com o tempo e o preço que custa a transcrição manual de corpora orais. Trata-se, efectivamente, de uma tarefa lenta e dispendiosa.

No projecto CORP-ORAL, por exemplo, o tempo médio de fala transcrito por dia, por cada transcritor, varia entre os três e os cinco minutos, considerando turnos de trabalho diário de cinco horas. Corresponde, portanto, a um ritmo máximo de transcrição de um minuto de fala por hora.

É claro que o tempo de execução da tarefa depende muito do tipo de transcrição e das ferramentas utilizadas. No caso do CORP-ORAL, o transcritor tem de escrever as palavras que são ditas por cada um dos participantes da conversa em linhas independentes, ao mesmo tempo que tem de fazer o alinhamento manual dessas sequências e anotar fenómenos como a ocorrência de fronteiras prosódicas, fenómenos paralinguísticos como o uso de cliques e ainda a manifestação de respirações e ruídos de fundo, tudo isto usando o programa ELAN (Hellwig & van Uytvanck 2007a), que não é de modo nenhum uma ferramenta desenhada para acelerar o processo de transcrição (Farrar et al. 2006).

Tendo em conta o ritmo de trabalho supracitado e os valores correspondentes ao rendimento médio dos bolseiros de investigação em Portugal, foi determinado que os tarefeiros responsáveis pela transcrição ortográfica do CORP-ORAL receberiam 500 euros por cada hora de áudio transcrita nas condições referidas.

Existirão maneiras de reduzir eficazmente o tempo e o preço deste tipo de trabalho. Em relação ao primeiro aspecto, uma das mais adequadas será, sem dúvida, usar exclusivamente gravações com separação de canais, já que a ocorrência de sobreposições, regra geral muito frequentes em fala espontânea, estorva o trabalho de decodificação levado a cabo pelos transcritores. Já no que respeita à questão monetária, uma opção a considerar é o recurso a estudantes universitários que possam fazer a tarefa voluntariamente. Contudo, as considerações tecidas em 3.5 sobre o recrutamento de participantes aplicam-se, aqui, de modo ainda mais veemente.

4.3. *Alinhamento manual das anotações*

Uma característica partilhada por boa parte dos corpora construídos nos últimos anos é o facto de apresentarem alinhamento das anotações com o áudio (e eventualmente o vídeo) gravado. Essa funcionalidade agiliza sobremaneira o processo de localização de excertos áudio específicos na utilização final do corpus, pelo que deverá merecer atenção redobrada.

Existem diferentes formas de produzir o alinhamento manual das anotações. Com o programa WinPitch (Martin 2004), por exemplo, o anotador pode alinhar textos anteriormente transcritos de um modo simples e intuitivo: depois de seleccionar o ficheiro de áudio e a respectiva transcrição, basta activar o modo de alinhamento e clicar, dentro da janela de texto, sobre a palavra que está a ser reproduzida em cada momento. Para facilitar o processo, o programa inclui comandos para controlar a velocidade de reprodução do áudio. Trata-se de um tipo de alinhamento assistido que permite poupar tempo quando se está a trabalhar com transcrições pré-existentes. Já o ELAN e o Transcriber (Manta et al. 2006) estão mais vocacionados para o alinhamento de transcrições feitas no próprio programa do que para o reaproveitamento de anotações previamente estabelecidas (Farrar et al. 2006).

Em qualquer dos três programas acima referidos a tarefa de alinhamento pode ser executada com maior ou menor precisão e tendo por alvo diferentes unidades linguísticas. No âmbito do CORP-ORAL, a opção foi por fazer o alinhamento de turnos de fala. Não é uma decisão isenta de críticas, até porque a definição de turno levanta alguns problemas (cf. Selting 2000 e Ford 2004). Tratou-se, com efeito, de uma decisão tomada no sentido de optimizar a velocidade de transcrição com o programa ELAN. Há que realçar, contudo, que a opção não teria sido menos problemática se o alinhamento tivesse por alvo unidades como a sílaba, a palavra ou a frase, implicando além disso, nesse caso, um dispêndio de tempo muito superior por parte dos transcritores.

4.4. *Limites da transcrição ortográfica*

Apesar de funcionalidades como o alinhamento virem a facilitar e até mesmo ratificar a opção pela ortografia, existem muitos limites ao uso desta numa transcrição do oral. Um dos aspectos normalmente referidos é o da incapacidade da escrita-padrão para dar conta da fragmentação do texto. A pontuação corrente de línguas como o português, além de padecer de sérias lacunas do ponto de vista funcional, não é adequada para representar as alterações prosódicas decorrentes da estruturação do discurso que os falantes fazem na sua oralidade.

As vantagens e desvantagens do uso de diferentes sistemas de pontuação foram já amplamente discutidas em textos anteriores (Bacelar do Nascimento et al. 1987, Blanche-Benveniste & Jeanjean 1987 e Ramilo & Freitas 2002b, inter al.), e a tendência que se observa hoje em dia para representar a fragmentação de textos divide-se sobretudo em duas orientações distintas: ou fazer uma marcação prosódica simples baseada na sensibilidade acústica dos transcritores, método que tem conhecido bons resultados em termos de consistência (Moneglia et al. 2005), ou fazer uma caracterização detalhada dos períodos de pausa e sobreposição de fala, à moda da análise da conversação (Walker 2004).

Podemos considerar, no entanto, que mesmo a informação relativa à estruturação prosódica e as indicações de pausas cabem noutros níveis de representação e não devem estar misturadas com as palavras ortográficas. E, havendo neste momento programas de transcrição gratuitos, como o ELAN, que permitem adicionar um número infinito de fiadas de anotação, oferecendo ao mesmo tempo a possibilidade de inspecção visual directa da onda sonora, podemos considerar que realmente será melhor relegar esse tipo de informação estrutural para outros níveis, reservando a fiada ortográfica simplesmente para as palavras ditas.

Já não será tão pacífico, no entanto, querer representar falsas partidas, hesitações e marcas de retorno (por vezes transcritas em português europeu como <hum hum>) em níveis de representação separados do das palavras. Se tivermos em conta que as marcas de retorno também podem ser concretizadas por meio de expressões como *pois*, não fará muito sentido colocar a sequência *hum hum* numa fiada à parte só porque eventualmente tem um carácter 'menos ortográfico'. Uma solução para este problema, que foi posta em prática em projectos como o C-ORAL-ROM e o CORP-ORAL, passa por convencionar algumas grafias fixas para representar os fenómenos de hesitação e de retorno. Nas transcrições do primeiro projecto, fenómenos de hesitação são representados com a sequência <&eh> (a utilização do símbolo <&> no início da sequência permite distinguir esses casos das instâncias da interjeição <eh>, que está listada nas obras lexicográficas); já as marcas de retorno são representadas com as letras <hum>.

É evidente que uma solução desse tipo põe o ónus da decisão no transcritor, que terá de decidir, por exemplo na transcrição de um excerto em português, se uma sequência com timbre vocálico central nasal [ɐ̃] ou oclusão bilabial longa e nasalidade [m:] será uma marca de retorno (representável como <hum>) ou, pelo contrário, um pedido de reformulação (representável como <hã>). Tendo em conta que estas unidades são geralmente produzidas com uma configuração tonal distinta, e normalmente não geram problemas de ambiguidade, podemos admitir que se torna preferível deixar essa res-

ponsabilidade de interpretação com o transcritor ao invés de pedir-lhe que escreva uma grafia aproximada à configuração articulatória que pensa ter sido produzida naquele momento.

Existem, de qualquer maneira, algumas vantagens em registar os fenómenos acima referidos num domínio independente, por exemplo no caso de termos o tratamento computacional desses dados. Para esse tipo de aplicações, as falsas partidas, hesitações e marcas de retorno costumam ser agrupadas sob a designação de 'disfluências'. Uma opção conveniente, também permitida pelos modernos programas de transcrição, será então começar por fazer a transcrição desses fenómenos numa fiada à parte e depois copiá-los para a fiada ortográfica. Este tipo de tratamento também poderá ser dado aos casos de interjeições incomuns e outros sons com função paralinguística, como os cliques, cuja representação poderá colidir com o uso da ortografia simples.

Ainda um outro nível em que as transcrições tendem a afastar-se da escrita normalizada é o da utilização das letras maiúsculas. Tomando novamente por referência os projectos C-ORAL-ROM e CORP-ORAL, que neste aspecto se aproximam da resolução que antes havia sido adoptada para o NURC (Castilho & Pretti 1987), deveremos restringir o uso dessa grafia a nomes próprios e a siglas. Por vezes será problemático saber exactamente o que é um nome próprio (Bacelar do Nascimento et al. 2005), mas é desejável incluir nessa categoria não só os antropónimos e topónimos mas também entidades como nomes de empresas e de grupos artísticos e os títulos de obras de arte e publicações. No caso de estarmos perante abreviaturas correspondentes a acrónimos listados no dicionário, são usadas letras minúsculas (Bacelar do Nascimento et al. 2005).

Já em relação aos estrangeirismos, o mais conveniente será escrevê-los de acordo com a ortografia, no caso de já estarem listados nos dicionários, mas incluindo uma etiqueta com a indicação de que se trata de palavras estrangeiras, de modo a chamar atenção para eventuais questões de pronúncia. No caso de não haver uma proposta ortográfica para a representação da palavra, deverá ser seguida a grafia da língua de origem tanto quanto possível. Naturalmente no caso de palavras do chinês e do japonês, por exemplo, essa solução não será facilmente adoptável, pelo que o mais fácil é seguir as grafias internacionais (normalmente estabelecidas pelos falantes anglo-saxónicos) correntemente usadas para esses vocábulos.

4.5. *Revisão*

Dentro do capítulo da transcrição, importa ainda falar do processo de revisão, que é essencial para assegurar a consistência dos dados finais inscritos

no corpus. Hoje em dia, com o advento de programas de transcrição como o ELAN, que permitem um número infinito de fiadas de anotação, o mais indicado é proceder à revisão de uma maneira não-destrutiva, preservando todos os dados estabelecidos pelo transcritor original e mantendo as alterações feitas pelo revisor num nível à parte.

A revisão deverá ser feita pelo menor número de pessoas possível, idealmente apenas pelo coordenador das tarefas de transcrição, de modo a que a consistência seja máxima. É evidente que se torna impensável ter um só investigador responsável por assegurar a consistência da transcrição de um corpus de muitas horas de fala. O mais sensato será organizar reuniões de discussão regulares entre a equipa de transcritores e uma equipa de revisão, de modo a que os problemas encontrados sejam debatidos e uma solução possa ser estabelecida para referência dos revisores. Sendo impossível reunir regularmente toda a equipa, há sempre a hipótese de recorrer a um sistema de relatórios de inconsistências, como aconteceu no CGN (Schuurman et al. 2004).

5. ORGANIZAÇÃO E MANUTENÇÃO DOS DADOS RECOLHIDOS

Mesmo antes de estarem recolhidos e transcritos os dados, convém ter uma ideia de como devem ser organizados e mantidos. Existem diferentes modelos para a estruturação dos documentos produzidos no decurso de um corpus. Um que é recomendável, por estar publicamente acessível na internet e ser continuamente actualizado, é o da iniciativa IMDI. No âmbito deste projecto, são inclusive disponibilizadas ferramentas muito úteis para o trabalho de organização, como o programa IMDI Editor (Hellwig & van Uytvanck 2007b), que permite fazer uma codificação dos metadados do corpus (de acordo com categorias como as que foram discutidas em 3.1) de modo bastante intuitivo e sistemático.

5.1. Anonimização

Um dos aspectos que poderá ser necessário salvaguardar, dependendo do tipo de autorizações obtidas aquando do processo de recolha, é o anonimato de todos os participantes nas gravações.

Programas como o IMDI Editor permitem criar ficheiros de tabelas próprios com correspondências entre os nomes reais das pessoas que gravaram e códigos arbitrários atribuídos no projecto. Deste modo, a anonimização fica assegurada na estrutura de metadados.

Um outro aspecto da anonimização que se poderá revelar particularmente problemático é o dos nomes de pessoas citados no discurso gravado, incluindo os próprios locutores. Usando programas como o ELAN, que permitem fazer pesquisas e substituições automáticas em colecções de ficheiros de transcrição, é relativamente simples fazer essa anonimização. No caso de ser necessário alterar todos os nomes de pessoas, será necessário primeiro fazer uma pesquisa usando expressões regulares para localizar todos os nomes transcritos com letra maiúscula.

5.2. Manutenção

É fundamental conceber a manutenção dos dados inscritos no corpus como um processo aberto no qual será sempre possível introduzir alterações (Schuurman et al. 2004). Essa acessibilidade poderá ser assegurada por exemplo por intermédio de uma interface de comunicação via internet, no caso de os dados virem a ser disponibilizados por esse meio. De qualquer maneira, é conveniente ter um sistema de centralização dos documentos estabelecidos no corpus, digamos que uma matriz, para que depois seja fácil introduzir e ter controlo sobre quaisquer alterações feitas a posteriori.

6. DISPONIBILIZAÇÃO DO CORPUS

O advento da internet veio introduzir modificações significativas na maneira como a disponibilização dos dados é pensada. Agora é possível aceder a corpora com muitos milhões de palavras, ao texto e ao áudio, com apenas alguns cliques de rato. Os desafios que se põem aos métodos de disponibilização passam sobretudo pela programação informática em linguagens como Java e PHP e pela concepção de bases de dados rápidas em servidores.

A principal questão que se coloca, neste domínio, é a de decidir se os dados devem ser inteiramente disponibilizados ou não. Isto é, se se deve dar acesso irrestrito à totalidade do corpus, incluindo os ficheiros contendo o áudio na resolução máxima e o texto completo das transcrições, ou apenas permitir que os consumidores finais façam consultas ou pesquisas específicas por palavras ou sequências de símbolos.

Grandes corpora como o Corpus de Referência do Português Contemporâneo (CRPC), do Centro de Linguística da Universidade de Lisboa (CLUL), encontram-se disponíveis na internet apenas para consulta, obrigando à formulação de pedidos formais no caso de o consumidor estar interessado em

obter a matéria-prima correspondente. Outros, como o C-ORAL-ROM, estão disponíveis para aquisição para fins comerciais ou de investigação, com preços que variam entre os 1.500 e os 10.000 euros.

As ferramentas existentes na internet para a realização dessas consultas são muitas vezes modelizadas a partir dos corpora concretos, o que está acontecendo com o CORP-ORAL, que ficará disponível para consulta por intermédio do Spock, programa da autoria de Maarten Janssen que está neste momento em fase de desenvolvimento e pode ser testado em <http://www.ilttec.pt/spock/>

7. SÍNTESE

Foram abordados ao longo deste texto vários aspectos mais ou menos específicos da constituição de corpora orais, considerando sobretudo os processos de recolha e transcrição ortográfica. Outros tópicos teriam merecido igual atenção, como a etiquetagem morfo-sintáctica e a transcrição fonética. Havia ainda que apreciar com maior detalhe temas como a recolha de fala em vídeo, mas por agora apenas poderei remeter esse e outros assuntos para um trabalho futuro.

Especificamente no que diz respeito à recolha de dados, foi explorada com insistência a ideia de que existe hoje em dia uma ubiquidade de dados graváveis, facto que deverá ser aproveitado pelos investigadores do oral. Foram discutidos em detalhe os aspectos relativos à gravação de conversas em meios como o telefone, tendo sido depois expostos alguns métodos de recolha de fala em contexto presencial.

No que respeita à transcrição do oral, tarefa assaz delicada e que exige considerável grau de persistência, foram discutidas as razões por que se torna mais adequado pensar no uso da ortografia ao invés de querer usar grafias modificadas, tomando por exemplo o que se passa no português europeu. Foram dados vários argumentos contra o uso destas últimas, alguns dos quais relacionados com o custo das tarefas de transcrição.

Não ficaram por referir, no entanto, os problemas que se põem com a utilização da ortografia, tendo sido abordadas questões específicas como a estruturação do texto e a representação de falsas partidas, hesitações e marcas de retorno. Foram avançadas algumas hipóteses de resolução desses problemas.

A par destes tópicos, foram considerados por alto os processos de planificação, organização, manutenção e disponibilização dos corpora orais, processos que têm recebido muita atenção na literatura da especialidade da últi-

ma década. A constituição de corpora deste tipo tem vindo a conhecer fortes impulsos durante este período, por exemplo no campo das línguas em vias de extinção, o que se deve não só aos impressionantes desenvolvimentos da tecnologia, que vieram facilitar e muito o trabalho de recolha e transcrição, mas também a um renovado e justificável interesse dos linguistas por aquilo que é, de facto, a realização primeira da língua.

AGRADECIMENTOS

Devo um agradecimento especial ao Miguel Oliveira, Jr., não só por me ter apresentado algumas das técnicas acima descritas mas também pelos comentários feitos a este texto e pelas conversas que ao longo dos últimos anos tivemos sobre diferentes métodos de gravação e transcrição do oral. Agradeço à Fabíola Santos e à Lis Gonçalves as discussões que pacientemente foram tendo comigo enquanto transcreviam os diálogos do CORP-ORAL. Importa igualmente agradecer à audiência do Simposio ILG as perguntas feitas no seguimento da conferência e à equipa do ILTEC os comentários dirigidos a uma apresentação prévia da mesma. Cabe ainda uma menção à equipa do CLUL, pioneira neste tipo de trabalho para o português, pela disponibilidade que sempre mostrou para partilhar o seu conhecimento e experiência.

REFERÊNCIAS BIBLIOGRÁFICAS

(Endereços da internet de 31.01.08)

- Abud, T. (2005): "As intercepções das comunicações telefônicas e os encontros fortuitos", *Revista da Faculdade de Direito de Campos* 6/7, 413-456.
- Amaral, A. (1998): *Estudo sobre quedas vocálicas e desestruturas silábicas no português de Lisboa*. Tese de mestrado. Universidade de Lisboa.
- Amaral, R. et al. (2007): "A prototype system for selective dissemination of broadcast news in European Portuguese", *EURASIP Journal on Advances in Signal Processing* 2007, ID 37507.
<http://www.hindawi.com/GetArticle.aspx?doi=10.1155/2007/37507>
- Avila, R. (1999): "Difusión internacional del español por radio, televisión y prensa", in J. Padilla & M. Déniz (orgs.): *Actas do XI Congresso Internacional da ALFAL*. Las Palmas: Universidad, 1265-1271.
- BAAL – British Association for Applied Linguistics (2006): Recommendations on Good Practice in Applied Linguistics.
http://www.baal.org.uk/about_goodpractice_full.pdf

- Bacelar do Nascimento, M. F. et al. (1987): *Português fundamental: métodos e documentos*. Lisboa: INIC.
- Bacelar do Nascimento, M. F. (2003): "Quelques considérations sur la constitution et l'exploitation d'un corpus de portugais parlé", in A. Scarano (ed.): *Macrosyntaxe et pragmatique: l'analyse de la langue orale*. Roma: Bulzoni, 295-302.
- Bacelar do Nascimento, M. F. et al. (2005): "The Portuguese corpus", in E. Cresti & M. Moneglia (eds.): *C-ORAL-ROM: integrated reference corpora for spoken Romance languages*. Amsterdam / Philadelphia: John Benjamins, 163-207.
- Barkhuysen, P. et al. (2005): "Predicting end of utterance in multimodal and unimodal conditions", in I. Trancoso et al. (orgs.): *Proceedings of Interspeech 2005* (Lisboa), 2417-2420.
- Beskow, J. et al. (2006): "Visual correlates to prominence in several expressive modes", in *Proceedings of Interspeech 2006* (Pittsburg), 1272-1275.
<http://www.speech.kth.se/prod/publications/files/1283.pdf>
- Blanche-Benveniste, C. & C. Jeanjean (1987): *Le français parlé*. Paris: INALF/CNRS.
- Boersma, P. & D. Weenik (2007): Praat, versão 4.6.02. <http://www.fon.hum.uva.nl/praat/>
- Campbell, N. (2002a): "Recording and storing of speech data", in P. Austin et al. (eds.): *Proceedings of the International Workshop on Resources and Tools in Field Linguistics* (Las Palmas), 6.1-6.3.
- Campbell, N. (2002b): "Recording techniques for capturing natural every-day speech", in *Proceedings of LREC II* (Las Palmas), 2029-2032.
- Campbell, N. (2004): "Speech & expression: the value of a longitudinal corpus", in M. T. Lino et al. (eds.): *Proceedings of LREC IV* (Lisboa), 183-186.
- Campbell, N. (2005): "Getting to the heart of the matter: speech as expression of affect rather than just text or language", *Language Resources & Evaluation* 39, 1, 109-118.
- Casey, M. & B. Gordon (2007): Sound directions: best practices for audio preservation. <http://www.dlib.indiana.edu/projects/sounddirections/bestpractices2007/>
- Castilho, A. & D. Preti (eds.) (1987): *A linguagem falada culta na cidade de São Paulo*. São Paulo: FAPESP.
- CDP – Digital Audio Working Group (2005): Digital audio best practices, versão 2.0. http://www.cdpheritage.org/digital/audio/documents/cdpdabp_1-2.pdf
- Coates, J. & J. Thornborrow (1999): "Myths, lies and audiotapes: Some thoughts on data transcripts", *Discourse & Society* 10, 594-597.
- Cresti, E. & M. Moneglia (eds.) (2005): *C-ORAL-ROM: integrated reference corpora for spoken Romance languages*. Amsterdam / Philadelphia: John Benjamins.

- Duranti, A. (1997): *Linguistic Anthropology*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Farrar, S. et al. (2006): "Transcription and annotation of primary data", in *Proceedings of 2006 E-MELD Workshop* (Lansing).
<http://www.emeld.org/workshop/2006/wg/wg2-report.pdf>
- Ford, C. (2004): "Contingency and units in interaction". *Discourse Studies* 6, 1, 27-52.
- Freitas, T. & F. Santos (2008): "CORP-ORAL: Spontaneous Speech Corpus for European Portuguese", in *Proceedings of LREC VI* (Marraquesh).
<http://www.lrec-conf.org/proceedings/lrec2008/>
- Hellwig, B. & D. van Uytvanck (2007a): Manual do EUDICO Linguistic Annotator (ELAN), versão 3.3.0. <http://www.lat-mpi.eu/tools/elan/>
- Hellwig, B. & D. van Uytvanck (2007b): Manual do IMDI Editor, versão 3.2. <http://www.lat-mpi.eu/tools/imdi/editor/>
- IMDI (2003): IMDI Metadata Elements for Session Descriptions. MPI Nijmegen. http://www.mpi.nl/IMDI/documents/Proposals/IMDI_MetaData_3.0.4.pdf
- Local, J. & G. Walker (2005): "Methodological imperatives for investigating the phonetic organization and phonological structures of spontaneous speech", *Phonetica* 52, 120-130.
- Luke, K. & T. Pavlidou (eds.) (2002): *Telephone calls: unity and diversity in conversational structure across languages and cultures*. Amsterdam / Philadelphia: John Benjamins.
- Marquilha, R. (2004): "Traços distintivos, góticos e electrónicos", in R. Álvarez & A. Santamarina (eds.): *(Dis)cursos da escrita. Estudos de filoxia galega ofrecidos en memoria de Fernando R. Tato Plaza*. A Coruña: Fundación Pedro Barrié de la Maza, 475-489.
- Martin, P. (2004): "WinPitch Corpus: a text to speech alignment tool for multimodal corpora", in M. T. Lino et al. (eds.): *Proceedings of LREC IV* (Lisboa), 537-540.
- Mateus, H. M. & F. Bacelar do Nascimento (eds.) (2005): *A língua portuguesa em mudança*. Lisboa: Caminho.
- Manta, M. et al. (2006): Manual do Transcriber, versão 1.5.2. <http://trans.sourceforge.net/en/usermanUS.php>
- Moneglia, M. et al. (2005): "Evaluation of consensus on the annotation of terminal and non-terminal prosodic breaks in the C-ORAL-ROM corpus", in E. Cresti & M. Moneglia (eds.): *C-ORAL-ROM: integrated reference corpora for spoken Romance languages*. Amsterdam / Philadelphia: John Benjamins, 257-276.
- Ochs, E. (1979): "Transcription as theory", in E. Ochs & B. Schiefflin (eds.): *Developmental pragmatics*. New York: Academic Press, 43-72.

- Plichta, B. (2002): "Best practices in the acquisition, processing, and analysis of acoustic speech signals", *U. Penn Working Papers in Linguistics* 8.3. <http://www.historicalvoices.org/flint/extras/Audio-technology.pdf>
- Ramilo, M. C. & T. Freitas (2002a): "A linguística e a linguagem dos *media* em Portugal: descrição do projecto REDIP", in V. Corrales (ed.): *Actas do XIII Congresso Internacional da ALFAL* (San José).
- Ramilo, M. C. & T. Freitas (2002b): "Transcrição ortográfica de textos orais: problemas e perspectivas", in J. Fonseca et al. (eds.): *Actas do Encontro Comemorativo dos 25 Anos do Centro de Linguística da Universidade do Porto*. Vol. 2. Porto: CLUP, 55-67.
- Reis, A. (2004): *A complexidade interacional na central de reservas de uma companhia aérea. Enquadres, alinhamentos e seqüências conversacionais em um contexto institucional*. Tese de doutoramento. Pontifícia Universidade Católica do Rio de Janeiro.
- Rose, P. (2002): *Forensic speaker identification*. Londres: Taylor & Francis.
- Selting, M. (2000): "The construction of units in conversational talk", *Language in Society* 29, 477-517.
- van Son, R. J. J. H. (2002): "Can standard analysis tools be used on decompressed speech?". Comunicação apresentada no encontro COCOSA2002, Denver.
- Shriberg, E. (2005): "Spontaneous speech: How people really talk and why engineers should care", in I. Trancoso et al. (orgs.): *Proceedings of Interspeech 2005* (Lisboa), 1781-1784. <http://www.speech.sri.com/papers/eurospeech2005-shriberg-keynote.pdf>
- Shuy, R. (1993): "Risk, deception, confidentiality and informed consent", re-censão crítica de D. Larmouth et al. (1992): *Legal and ethical issues in surreptitious recording*, *American Speech* 68, 103-106.
- Schuurman, I. et al. (2004): "Linguistic annotation of the Spoken Dutch Corpus: If we had to do it all over again", in M. T. Lino et al. (eds.): *Proceedings of LREC IV* (Lisboa), 57-60.
- Walker, G. (2004): *The phonetic design of turn endings, beginnings, and continuations in conversation*. PhD Diss. Univ. of York.
- Zimmermann, R. (2004): "More pixels and samples: High resolution media streaming". Comunicação apresentada na conferência Techs in Paradise (TIP 2004), Mānoa.

O PATRIMONIO ORAL

Antón Santamarina

Universidade de Santiago de Compostela

Ó comezo das miñas conferencias adoito pedir desculpas e solicitar a indulxencia do público polas lagoas que poida ter a miña información porque de case todo é moito máis o que ignoro có que sei. No que se refire ó coñecemento do patrimonio oral o meu coñecemento alcanza pouco máis cós tópicos que sabe calquera; para falar de tradición oral hai que ser principalmente etnógrafo, cousa que eu non son, ou teórico da comunicación, que tampouco; así é que a miña *captatio benevolentiae* neste caso está por riba de calquera retórica. E a miña ignorancia sobre o tema non é porque nas librerías non haxa literatura sobre o asunto, porque o estudo das tradicións orais constitúe unha disciplina que hai máis de 200 anos (polo menos desde o romanticismo para acó) está producindo bibliografía; o tema da tradición oral en xeral, ou tradicións orais particulares foi acometido por teóricos moi reputados e por amadores moi solventes. A miña familiaridade con eles foi máis ben escasa; cousa pouco perdoable en min porque sen saber moi ben qué era a tradición oral ata ousei colaborar na recolla dun *Cancioneiro galego de tradición oral*. Se cadra por isto os organizadores deste simposio pensaron enganados que eu podía achegar algo da miña experiencia e contarlles algo do patrimonio oral galego (e da maneira de preservalo). Apresúrome daquela a desarmar as súas expectativas.

Para poder dicir algo máis que tópicos e disimular as miñas lagoas tratei de facer algunhas lecturas que inspirasen esta charla. E entre as lecturas a que acudín hai dous libros que levan xustamente este título: Louis-Jean Calvet, *La tradition orale* (de 1984) que é o n 2122 da colección *Que sais-je?* (Calvet é coñecido entre nós como sociolingüista; mesmo ten traducidos ó galego algúns libros); o outro é dun etnógrafo holandés, Jan Vansina, *De la tradition orale, essai de méthode historique*, 1961, vertido ó español como *La tradición oral* en 1966. O achegamento ó tema difire nos dous xa que Calvet é lingüista de formación; fixo unha tese con Martinet sobre as siglas en francés e desde aquela derivou cara á lingüística (o signo) e a sociolin-

güística (guerra de linguas); estivo polos anos 70 en misións por África: Mali, Congo, Senegal, etc., países que acababan de ser descolonizados e falaban linguas a penas escritas; aprendeu bambara (unha lingua de Mali) e fixo enquisas por alí. Desá experiencia xurdiu o libro que publicou en PUF. Vansina en cambio é historiador e está fundamentalmente interesado pola tradición oral como fonte para estudar a historia dunha sociedade que non ten fontes escritas; sabendo que unha tradición obedece a un motivo pero sabendo tamén que co paso do tempo as testemuñas van alterando os contidos, ¿como verificar canto hai de verdade histórica e canto de adherencias máis ou menos falsas nun texto? Tamén Vansina andou investigando (en idioma kirundi e kinyarwanda) por terras africanas entre sociedades que tiveran moi pouco contacto coa escritura, en Ruanda e Burundi e no Congo (hutus e tutsis, que sempre se andaron matando uns a outros, pero non tanto como no 94).

Naturalmente todos os etnógrafos que estudaron sociedades “primitivas” en América (Lévi-Strauss, *Tristes tropiques* ou *La pensée sauvage* por ex.) ou en Oceanía (Malinowski, en *Argonauts of the Western Pacific*, poñamos por caso) prestan tamén atención ás tradicións; vai de seu ademais que a lingua é sempre o vehículo no que se verbaliza calquera tradición pero en moitos casos o texto mesmo (imaxinemos un esconxuro, unha epopea) é a tradición mesma. Algunhas destas tamén foron lecturas miñas cando aínda non sabía qué quería ser e algún substrato deixaron.

Na actualidade a “oralidade” é unha disciplina emerxente e con moitas facetas, como se viu ó longo deste simposio. E unha delas é o estudo das relacións coa escritura (ou mellor, como din os ingleses *literacy*). Hai bastante literatura científica sobre o tema; quizais a autoridade máis respectada neste asunto sexa o xesuíta norteamericano Walter Ong (morto en 2003) autor dunha vasta obra na que hai varios títulos que nos interesan, pero principalmente un: *Orality and Literacy: The Technologizing of the Word* 1982. Ong débelle moito (eran amigos) a McLuhan, do que tamén discrepa moito; McLuhan é autor dun célebre libro publicado en 1962 *The Gutenberg Galaxy: The Making of Typographic Man*, que foi un dos libros máis influentes no ámbito da comunicación no século XX.

E para rematar este capítulo de fontes que os que me escoitan encontrarán moito máis proveitoso se as consultan directamente en vez de ter noticias indirectas a través de min, está a revista especializada *Oral Tradition* (www.oraltradition.org) da Universidade de Missouri, fundada en 1986, dirixida por John M. Foley; leva 22 números publicados e ten colaboracións moi importantes; pódese consultar e baixar en pdf da internet. Abarca moitos territorios lingüísticos (entre eles o hispánico; poden atoparse nos diferentes números estudos sobre o romanceiro, a oralidade na literatura do barroco,

etc); pero predominan estudos sobre a pegada da oralidade nas obras homéricas e outros textos fundadores das literaturas europeas, e os temas sudeslavos. A razón é que a maior parte dos estudosos americanos sobre este tema teñen unha gran débeda cun filólogo clásico chamado Milman Parry, un profesor de Harvard que, baixo a dirección de Meillet, fixo unha tese sobre as frases formulaicas de Homero (do tipo *sona inmorredoira, veloz mensaxeiro*) e investigou (con Albert Lord) sobre textos orais en terras do que é antiga Iugoslavia, unha área de Europa na que se mantivo vivísima ata hoxe unha rica literatura oral¹, épica principalmente, da que hai intérpretes formidables; os exemplos balcánicos actuais teñen moitos paralelismos formais coa épica homérica tres mil anos anterior. Parry, que se pegou un tiro en 1935 cando tiña 33 anos, era un investigador xenial e segue aínda hoxe inspirando os que estudan a oralidade ou a pegada da oralidade na escritura. Se hai alguén de clásicas entre os presentes confirmará o que dicimos.

Antes de nada convén que digamos unhas palabras de sobre o contido da palabra “patrimonio” ou “tradición”, que veñen a ser sinónimas (especialmente cando levan o adxectivo “oral” ó lado); “patrimonio”, como se sabe, son os bens, principalmente materiais, que posuímos por herdo ou adquisición propia; cando estes bens son saberes que se transmiten ou legan (*tradunt*) dunha xeración á seguinte a través dunha aprendizaxe que non é libresca ou escolar, chámanse “tradición”. Se ese herdo ten como soporte unicamente a memoria, de todo o pobo nuns casos (a lingua mesma), ou dunha parte do pobo, ou ás veces duns poucos especialistas (ministros de cerimonias, rapsodos, etc) chámase “patrimonio inmaterial”; a “tradición oral” ou “patrimonio oral” daquela é unha parte (a máis importante) dese patrimonio inmaterial. No que segue vou usar indistintamente as dúas palabras (aínda que unha teña algo máis que ver co proceso de transmitir (tradición) e outra co produto transmitido (patrimonio)).

Os semas de “tradición” que acabamos de mencionar son os que podemos atopar en calquera enciclopedia ou nós mesmos podemos reunir. Pero o valor da palabra (que non é patrimonial nosa senón un internacionalismo que ten as mesmas acepcións en todas as linguas) é un pouco máis complexo porque é usada para un concepto central en disciplinas como a antropoloxía, o folclore e a socioloxía, en cada unha con valores un pouco diferentes. Esclaréceo moi ben Ruht Finnegan nunha conferencia (“Tradition, But What Tradition and For Whom?”, en *Oral Tradition* 6,1, 1991), que cito libremente.

1. Os materiais recollidos por Milman Parry e por Albert Lord poden consultarse en The Milman Parry Collection of Oral Literature On-Line, <http://chs119.harvard.edu/mpc/index.html>

A primeira das disciplinas mencionadas, a *antropoloxía*, comezou sendo xa no XIX, a que tiña por obxecto o estudo das sociedades “primitivas”. O fondo ideolóxico desta concepción era que as sociedades eran organismos evolutivos que estaban en graos diferentes de desenvolvemento; o grao máis alto corresponderíalle á sociedade occidental industrializada e tecnificada; e por detrás, nunha fase “primitiva” e por nós superada, quedarían as outras sociedades. Dentro das nosas sociedades podían quedar aínda “residuos” das etapas anteriores. Esta idea de as culturas “vellas” seren máis “tradicionais” (ou sexa máis primitivas e menos evoluídas) está tamén ligada á idea desenvolvida polas teorías sociais do XX que vían niso a maneira de entender o enorme desenvolvemento da sociedade na Revolución Industrial. Unha das liñas destas novas teorías era a que establecía unha distinción entre “nós” os industrializados (principalmente os vitorianos) e “eles”, os non europeos, colonizados e lonxe xeograficamente. Foron estes os que se converteron en materia para os estudos antropolóxicos. O efecto destas teorías sociais clásicas foi a división binaria en dous tipos diferentes de sociedade: a non industrial tipicamente caracterizada pola *Gemeinschaft* (comunidade), a relixión, o predominio dunha tradición pouco mudable desde o pasado e o apego á natureza; a outra estaba tipificada pola *Gesellschaft* (sociedade), racionalidade, alfabetización (*literacy*), a individualidade, o cambio e as relacións contractuais artificiais consideradas como típicos do modo de vida das sociedades urbanas da civilización occidental industrializada. O primeiro tipo foi acumado de “tradicional” e o segundo de “moderno”. Esta oposición dicotómica de sociedades, aínda que sen demostración empírica, supoñía que se unha sociedade tiña o trazo de “tradicional” nun dos aspectos era tradicional en todos, ou sexa que alfabetización (*literacy*) implica sempre individualidade e cambio, e pola contra se algo é etiquetado de tradición ten automaticamente que ser oral, antigo e inapropiado para o mundo moderno (Finnegan 107). Esta visión simplificadora da antropoloxía (hoxe cuestionada), de asociar tradición con atraso, coincide coas experiencias históricas dos ss. XIX e XX dos países do mundo occidental, caracterizadas pola expansión do comercio, a xeneralización do ensino e a experiencia imperialista. Isto xustificaba que as colonias africanas ou americanas, por ex., fosen consideradas como antigas e estancadas, marcadas por unha tradición inmemorial máis que pola historia, ás que os occidentais podían achegar cambio, alfabetización e ilustración. A tarefa principal dos antropólogos (os Frazer, Malinowski, Boas, Kroeber, Durkheim, Lévy-Strauss, etc.) consistía en documentar nestes continentes as formas de vida tradicional. Son moi interesantes as biografías destes ilustrados que compaxinaban a súa docencia en Oxford, París ou Nova York, con anos de traballo de campo nos lugares máis “salvaxes” do planeta. Ademais de daren noticia de costumes exóticos para

os occidentais, algúns deles recolleron a lingua das comunidades que visitaron en gramáticas e dicionarios.

Outra disciplina decimonónica que se caracteriza polo estudo da “tradición” é o *folclore*, igualmente asociado co concepto de transmisión oral. O folclore diferénciase da antropoloxía en que enfoca principalmente os pobos occidentais, máis que os “aborixes”, pero tamén parte da perspectiva evolucionista (unha liña que vai do antigo ó moderno, por dicilo en termos suaves) e concéntrase basicamente na busca de “reliquias” que sobreviven de estratos culturais arcaicos; os folcloristas de hoxe superaron esta concepción lineal pero na definición de tradición (ou patrimonio) permanece irremisiblemente o recendo de “antigo”. O estudo do folclore no sentido que acabamos de sinalar (aínda que a palabra a cuñou un inglés a mediados do XIX) ten o seu fermento inicial na filosofía romántica alemá, herderiana, segundo a cal existía unha cultura popular tradicional (a lingua principalmente) profundamente enraizada no espírito do pobo. Estas tradicións culturais foron consideradas polas elites, con orgullo, como os trazos distintivos da nación, diferentes das outras nacións, e especialmente das que eran ou foran asoballadoras da propia. Esta idea, como é sabido, foi a promotora das grandes colleitas folclóricas na maioría dos pobos europeos durante os séculos XIX e XX (Alemaña, Serbia, Finlandia, Irlanda, Cataluña, etc.). Nestas nacións unha das contribucións na creación da identidade nacional foi a descuberta das súas épicas, dos cantares e dos contos “tradicionais” (Finnegan 109). Non é mester lembrar aquí casos coma os dos irmáns Grimm (en Alemaña), Karadžić (Serbia), Lönnrot (Finlandia). Sen ir tan lonxe, é ben coñecido en España o esforzo de M. Pidal promovendo a campaña do romanceiro e realizando ou promovendo outros estudos, entre os que está nomeadamente a épica cidiana, todos eles coa mira á fabricación dunha identidade nacional (Inman Fox ten un libro cun título provocador onde se conta isto: *La invención de España* 1997; cunha óptica pro-pidaliana pode verse a vontade de inventar España tamén en Diego Catalán, *El Archivo del Romancero* 2001). Entre nós o caso máis memorable é o de Risco, a quen se debe a máis importante etnografía de Galicia.

Esta concepción clásica da tradición está cambiando por varias razóns sinaladas por Finnegan, entre elas porque pouco a pouco a tradición está deixando de ser considerada como unha cousa colectiva e embalsamada e o estudioso atende tamén ó seu devir cambiante e á maneira en que creadores individuais (como poden ser os *bertsolaris* ou os *regueifeiros*) aproveitan as regras e liberdades que permite un determinado modelo. Outra razón é que cada vez existen menos culturas tradicionais en estado puro aínda en sociedades moi illadas. Así é que xa comeza a circular o sintagma que hai medio século sería un oxímoro: “tradición urbana” (que viría sendo cos criterios da-

quela como de dixésemos “antigüidade nova”). Por outra parte o criterio de antigüidade tamén está sendo cuestionado: ¿qué *vella* necesita ser unha tradición para ser auténtica? ¿É tradicional por exemplo a queimada e o seu esconxuro? [documentamos a palabra “queimada” por primeira vez en *Á lus do candil*, 1953]. A tradición para que exista ten que ser usada; se é usada é susceptible de cambio, desenvolvemento, e mesmo manipulación ou, máis paradoxal aínda, de invención (Hobsbawm e Ranger coordinaron un libro sobre o tema, *The invention of Tradition*, 1983, onde se demostra que moito do folclore dos movementos nacionalistas europeos é inventado; entre estes inventos está o *kilt* ou saia dos escoceses, que a puxo de moda un inglés, Thomas Rawlinson, arredor de 1750; e o mesmo acontece cos chamados *tartans* clánicos [o *tartan* dos Mackintosh, o *tartan* dos Macpherson...], que algúns consideran inventados por Walter Scott; para os que non o saiban, o *tartan* é a tea con debuxos a cadros das saias escocesas; segundo a “tradición” os debuxos identifican clans; pero esta tradición comezou o 8 de abril de 1815. Entre nós sábese pormenorizadamente cómo foi a fabricación do mito de María Pita, unha señora que existiu de verdade, pero que non tivo nada que ver coa retirada dos ingleses da Coruña; cóntao I. Dubert no seu libro *Cultura popular e imaxinario social en Galicia*, 2007).

Despois volveremos sobre este tema da tradición ou patrimonio cando falemos do nos caso. Digamos agora unhas cantas palabras sobre a oralidade (“oral” é o adxectivo de “patrimonio”, segundo reza o título desta conferencia).

Unha das cousas que nos diferencia do resto dos animais é que o noso coñecemento non se adquire polo método de ensaio-error (que tamén) senón que o adquirimos dos outros través da conversación, en certa maneira “roubándolles” os símbolos. Hai un artigo dun psicólogo canadense, Stevan Harnad sobre o tema, que me inspira unhas cantas cousas das que vou dicir (“Back to Oral Tradition through Skywriting at the Speed of Thought”, está na internet: <http://cogprints.org/3021/>). Este sistema de aprendizaxe, segundo el, foi o que xustificou que a nosa especie sobrevivise e se reproducise con moito máis éxito cás outras, porque o que aprendemos dos outros non son só uns cantos símbolos arbitrarios (ou palabras), limitados, que tamén poden aprender algúns monos, senón un sistema recombinatorio que nos permite, organizando as palabras de diferentes maneiras, comunicar calquera tipo de mensaxe (incluso se o noso conversador non nos ve; abonda que nos oia). Dito doutra maneira, para saber se un cogomelo é velenoso ou non, non necesito probalo; abonda con que mo diga outro que xa o probara ou que xa o oíra doutro. Claro que o outro tamén me pode enganar, pero é

excepcional (teríamos que competir ambos pola mesma presa), porque a lingua é basicamente un fenómeno de “altruísmo”. E é xustamente neste “altruísmo” onde ten o seu fundamento a tradición oral, que, nas palabras de Harnad, é “un intercambio colectivo en serie onde nós herdamos un coñecemento dos que xa o tiñan e a cambio engadimos o que nós sabemos, ou polo menos, transferimos o que nos aprenderon. A tradición oral permitiu non só o beneficio de que aprendésemos unha lingua e a transmitísemos dentro dunha xeración senón ó longo de moitas xeracións”. Ora ben, a lingua é basicamente unha ferramenta interactiva que necesita polo menos dúas persoas para que sexa eficaz; desta maneira (sigo citando a Harnad) “aínda que o noso estereotipo de tradición oral é a dun vello bardo ou rapsodo recitando (ou cantando) o seu canto homérico coma un monólogo diante dunha audiencia engaiolada e muda, o cadro orixinario, máis revelador e realista, tivo que ser o dunha conversación ou diálogo, no que a interacción cognitiva era bilateral, sincrónica en tempo real [para entendérmonos: se che pregunto algo agora non podes contestarme mañá ou dentro dun mes], e a información intercambiada era sobre algo inmediato (probablemente sobrevivindo) con beneficio práctico para unha ou ambas partes. Este foi o contexto pragmático no que a lingua adquiriu e manifestou o seu valor adaptativo e gravou o seu lugar permanente nos cerebros hai uns 100.000 anos”. O de contar fazañas de antepasados heroicos veu despois. Probablemente non moito despois.

O que si veu moito despois en cambio foi a escritura, que é outra adquisición moi importante da humanidade, e que explica o concepto de oralidade; de feito, se non existise escritura non tería sentido falar de oralidade. Pero a escritura é un invento de onte, coma quen di, pois os primeiros vestixios de escritura son só de hai 5.000 anos (que vén sendo só a vixésima parte da historia da humanidade). Sobre a invención da escritura e a súa evolución ata chegar á forma perfecta que teñen a maioría das escrituras actuais (a alfabética) tense investigado e escrito moito e non é aquí o momento de dar noticia disto. Lembremos unicamente que a súa orixe só foi posible en sociedades urbanas e altamente xerarquizadas cun estamento de burócratas; e que non se usou nun principio para componse himnos nin cantar os feitos heroicos do rei, senón para levar a contabilidade da facenda real (por ex. como se repartiu unha partida de burros). Aínda hoxe a escritura segue a ter esta utilidade mercantil e económica; tanto que sen poder facer censos e catastros (que son basicamente listados) ningún sistema económico (capitalista ou socialista) sería posible, o cal tería algunhas vantaxes (por exemplo poderíamos escaquearnos de pagar a contribución) pero tamén tería moitos inconvenientes. A escritura valeu máis tarde para fixar por escrito as leis; máis tarde para embalsamar mitos e lendas (en biblias); e

máis adiante aínda para redactar tratados de filosofía e de ciencia. Ata hoxe que a escritura está presente por todas partes.

Sexan cales sexan as vantaxes da escritura e a súa presenza cada vez maior, o mundo segue a ser abrumadoramente oral. Dos miles de linguas que existiron e existen des que o home fala, só 106 (segundo o cómputo de Ong no ano 82) produciran literatura nun grao suficiente, e a maioría delas (el contaba 3000 ese ano, hoxe dise que hai unhas 6000 aínda que se extingue unha cada semana) non chegaran nunca a ter escritura.

Despois diremos algo máis do que supuxo a escritura e nomeadamente a imprenta no desenvolvemento da cultura; deteñámonos agora un pouco na oralidade.

Nunha cultura oral (mesmo en culturas de oralidade residual como as nosas) “un sabe o que pode recordar” (Ong 33, remito sempre á edición inglesa de Routledge 2007). E ¿qué se sabe ou se pode recordar de maneira organizada? Cousas memorables. E aquí podemos considerar desde o punto de vista formal dous tipos de tradicións (segundo Vansina): a) a que esta “callada” na súa forma e é aprendida e recitada *verbatim* (para entendérmonos, coma un “padrenuestro”), e b) as que son libres, que non se aprenden de memoria e cada quen a transmite á súa maneira. Un ex. de texto callado é o poema, un ex. de texto libre é o conto. Pero en calquera dos casos o pensamento maniféstase en “modelos equilibrados intensamente rítmicos, en repeticións ou antíteses, en aliteracións e asonancias, en expresións cualificativas e formularias doutro tipo, en escenas temáticas normais (a reunión, o xantar, o duelo, o amigo do heroe, etc.), en refráns oídos a diario por todos de maneira que son recordados con facilidade ó teren forma adecuada para a retención e o recordo inmediato, ou noutras fórmulas mnemotécnicas” (Ong 34). Despois habemos de volver sobre o asunto da memoria; pero antes imos mencionar algunhas das características do pensamento e a expresión orais (moitas delas explicadas polo soporte en que a tradición se conserva, que é a memoria). Entre estas características da oralidade, Ong sinala as seguintes (36 ss):

1. O narrador ou recitador bota man ou aproveita un estilo aditivo que gramaticalmente se caracteriza pola abundancia de coordinadas con *e* como saben todos os que transcriben contos; Ong exemplifícao coa transcripción do cap. I,1-5 da Xénese (que é a reprodución dun relato oral): *No principio Deus creou o ceo e a Terra. E a terra estaba baleira. Es as tebras cubrían a superficie do abismo. E o espírito de Deus movíase na superficie das augas. E deus dixo: sexa a luz. E houbo luz* etc. (É verdade que esta é unha tradución, pero as traducións da Biblia en xeral son tan literais que permiten unha alíñación perfecta cos texto hebreo ou arameo). Quen transcriba cintas do noso arquivo oral sabe ben como é este estilo.

2. Outra característica da oralidade é que é acumulativa máis ca analítica, e isto vai ligado á dependencia de fórmulas para practicar a memoria; neste sentido a tradición popular prefere, especialmente en textos formais (nomeadamente os callados: a poesía), o uso de epítetos, antíteses, etc.; desta maneira unha princesa sempre é fermosa, un soldado é valente e un carballo é duro, adxectivos que nun texto escrito elaborado resultan redundantes e tediosos. Este tipo de fórmulas son as que puxo de manifesto Parry no seu estudo sobre Homero, cuxos textos recollen unha tradición oral centenaria: de aí veñan as locucións como “o sabio Nestor”, “o astuto Odiseo” (72 veces *polymētis Odysseus*) a “fama inmorredora (*kléos áphthiton*)” etc. Coñecemos na linguaxe política de hoxe moi ben este tipo de fraseoloxía cando nos falan por ex. de “capitalismo salvaxe”, “banda asasina” e outras mil; ata hai pouco Franco era o “invicto Caudillo” e a guerra que montou era o “glorioso movemento nacional”. Hai que ter en conta que moitas destas foron transmitidas por xeracións ó longo de milenios. Un profesor emérito de Harvard, Calvert Watkins escribiu un libro titulado *How to Kill a Dragon. Aspects of Indo-European Poetics*, no que trata de facer unha poética comparada das linguas indoeuropeas (como antes se fixera unha fonética ou unha morfoloxía) baseándose nestas fórmulas que mostran paralelismos sorprendentes entre, poñamos por caso, o iranio ou o céltico, porque todas as linguas da familia na súa épica son herdeiras dunha tradición indoeuropea común reconstruíble.

3. En terceiro lugar, nos discursos orais o pensamento e a expresión adoitan ser redundantes. Así como cando escribimos producimos un discurso lineal, que é posible porque temos tempo para reflectir o que escribimos (e mesmo rectificar o xa escrito), no discurso oral, como a posibilidade de rectificar o dito xa non é posible, o falante (e o oínte igual) ten que estar tan atento ó que vai dicir como ó que deixa dito, de aí que se bote man constantemente de repeticións; e isto máis se o oínte é un auditorio que non un oínte individual. “As culturas orais estimulan a fluidez, a enchente (*fulsomeness*), a locuacidade”, unha *copia* ou abundancia que se mantivo despois de que a retórica deixase de ser a arte de falar en público e se convertese na arte de componden principalmente textos escritos.

4. Un cuarto trazo é o seguinte: como o coñecemento conceptualizado que non se repite en voz alta esvaece de seguida, as sociedades orais primarias teñen que inverter grandes cantidades de enerxía en repetir unha e outra vez o que aprenderon con tanto esforzo ó longo de séculos. Isto configura unha mentalidade altamente conservadora ou tradicionalista que inhibe a experimentación intelectual. O coñecemento é difícil de adquirir e é un ben precioso e a sociedade respecta moito os anciáns sabios especializados en conservalo, que saben e recitan historias de tempos idos. Ó almacenarse a sabedoría fóra das mentes, os manuscritos e os textos impresos degradan as

figuras do vello e sabio ancián, ou da vella e sabia anciá, a favor dos máis novos, descubridores de novidades. Iso non quere dicir que as culturas orais sexan inmóbiles; pero os cambios (ou variantes) veñen impostos pola necesidade de adecuarse a situacións novas.

5. Un quinto trazo: como as sociedades orais non teñen as categorías analíticas complexas que proporciona a escritura, que permiten estruturar o saber a certa distancia da experiencia inmediata, as culturas orais teñen que conceptualizar todo o seu saber con referencia en maior ou menor medida á contorna vital, asimilando o mundo alleo e obxectivo á interacción humana máis inmediata e familiar. Por exemplo, nunha cultura de tradición oral serían impensables textos como unha lista de cousas ou de xente fóra dun contexto; ou un manual de cómo funciona un muíño, ou as instrucións de cómo se fai un queixo.

6. Outro trazo, o sexto (sempre segundo Ong), da cultura oral é o carácter agonístico da súa expresión verbal. Como dixemos antes, ó estar o coñecemento inmerso na vida cotiá, a oralidade sitúa o coñecemento nun contexto de loita; un refrán ou unha adiviña non son fórmulas para almacenar coñecemento senón desafíos ós oíntes para que contesten con outro máis a propósito. Exemplifica ben este trazo o releo que hai entre o vendedor e o comprador polo prezo dun becerro ou dunha mada de grelos. Nas narracións os personaxes adoitan usar un estilo fachendoso e arrogante como nos lembra o diálogo entre Afonso e o Cid na “Xura de Santa Gadea”:

*pero allí hablara el rey
malamente y enojado:
—Muy mal me conjuras, Cid,
Cid, muy mal me has conjurado;
mas hoy me tomas la jura,
luego besarme has la mano.
—Por besar mano de rey
no me tengo por honrado,
porque la besó mi padre
me tengo por afrentado.
—Vete de mis tierras, Cid,
mal caballero probado,
y no vengas más a ellas
desde este día en un año.
—Pláceme, dijo el buen Cid,
pláceme, dijo, de grado,
tú me destierras por uno,
yo me destierro por cuatro.*

Ong remite a *I Samuel* 17:42ss, onde se desafían David e Goliat, que exemplifica moi ben isto (parece un diálogo de matóns nunha cantina do Oeste). A outra cara deste tipo de violencias verbais típico das formas narrativas arcaicas (derivadas do oral) é a loanza ou encomio (lembrede os nosos *prantos*), que perdurou moito tempo na escritura por obedecer a un modelo das preceptivas retóricas.

7. Un sétimo trazo é que na cultura oral a adquisición do coñecemento se logra a través dunha identificación próxima, empática, co coñecido (segundo unha idea de Havelock 1963, citado por Ong 45), “entrando nel”. A escritura distancia o coñecedor do coñecido e crea as condicións para unha obxectividade, obxectividade que non conseguen os rapsodos nin os poetas (herdeiros directos da tradición oral), polo cal Platón os exclúe da súa república, porque estudalos é o mesmo que aprender a reaccionar coa alma, sentirse identificado con Aquiles ou Ulises.

8. En oitavo lugar, outro trazo das comunidades orais é que viven nun presente que se mantén en equilibrio (*homeostase*) o que significa que elimina da memoria todo aquilo que non ten relevancia na actualidade. Isto pode verse contrastando coa cultura escrita na que un invento como o dicionario (que xa vén de Grecia) mantén palabras desusadas ou sentidos xa desaparecidos das palabras. Na cultura oral o uso das palabras é controlado pola ratificación semántica directa. É verdade que na literatura callada como a épica, que existe unha reprodución *verbatim* (e nos nosos romances ocorre), pode haber arcaísmos; iso é que pertencen, por un tempo polo menos, ó uso dos poetas épicos e dos seus recitadores. Para ilustrar este trazo homeostático da tradición oral cita Ong (47-48) o caso tomado de Goody e Watt (1968): a principios do XX os ingleses recolleron unha tradición gonja (de Ghana) que presentaba o fundador dunha dinastía como pai de 7 fillos, cada un soberano das sete demarcacións territoriais do estado; 60 anos máis tarde dúas das sete divisións desapareceran e Nadura Jakpa, segundo a nova tradición, só tivera cinco fillos; os gonja eran fieis co mito do fundador pero a parte que non se correspondía coa realidade actual fora adaptada: o presente imponía a súa propia economía ó pasado.

9. E finalmente as culturas orais teñen un pensamento situacional (concreto) e pouca capacidade de abstracción. Isto exemplifícao Ong (49ss) con varios experimentos que fixo un psicólogo ruso (sefardí), Aleksandr Luria (1976), en Uzbekistán (a terra de Avicena) e Kirghisia, comparando o comportamento de individuos analfabetos (polo tanto só orais) e estudantes. Un dos experimentos mostra que os analfabetos teñen pouca capacidade para deducir siloxisticamente pois ante problemas coma este: “No círculo polar tódolos osos son brancos; Nova Zembla está no círculo polar, ¿de qué cor son os osos?” quedan desconcertados e responden que eles nunca estiveron

no pólo e que se o señor o di serán brancos, pero que eles nunca viron senón osos pardos. Outra proba do experimento de Luria consistía propoñerlle a un analfabeto a seguinte pregunta: “Supoñamos que foses a un lugar onde non houberse automóbiles, cómo lles describirías un?” “Diríalles que os autobuses teñen catro patas, asentos diante para que a xente se sente neles, un teito para dar sombra, e un motor. Pero, para vir ó caso, diría: se sobes nun automóbil e vas de paseo poderás comprobalo” (é dicir intenta unha definición pero despois volve á experiencia). En cambio a resposta dun empregado de 30 anos á mesma pregunta: “Faise nunha fábrica. Nunha viaxe pode andar dez veces máis ca un cabalo, así de rápido corre. Usa fogo e vapor. Primeiro temos que acender o lume para que a auga dea vapor, que é o que lle dá a forza; non sei se hai auga nun coche, ten que habela. Pero a auga non abunda, ten que haber lume”. É unha definición un pouco inxenua pero inténtase dar os trazos (semas) esenciais de ‘autobús’. E así noutros aspectos, que Ong toma de Luria, e lle permite concluír que escritura axuda a estruturar o pensamento dunha maneira lóxica e a facer un exame das propiedades das cousas (mesmo exames introspectivos de nós mesmos); a falta desta habilidade do pensamento nas sociedades orais levou a algúns etnógrafos a falar erroneamente de “pensamento salvaxe”, ou “pensamento prelóxico”. É simplemente un pensamento situacional (cun adxectivo que connota menos esta forma de pensamento dado que esta forma de pensar non ten nada que ver coa intelixencia: de feito hai moitos alfabetos que son parvos; como hai moitos “salvaxes” que son superdotados).

Cómpre que digamos agora algo sobre a memoria porque nas culturas orais a memoria é o soporte da tradición, en especial as formas artísticas de tradición. Bruce Rosenberg (“The complexity of oral tradition” 1987) lembra que os psicólogos dividen a memoria en catro categorías funcionais: *verbatim*, *esencial*, *episódica* e *xeral*. A primeira é pouco frecuente na vida diaria pero non é descoñecida; todos sabemos de memoria, palabra por palabra a “*A raíz do toxo verde*” e unhas cantas cantareas máis. O que sí é asombroso é que poemas tan extensos como a *Ilíada* ou a *Odisea* ou o *Rig-Veda* (40.000 versos) puidesen ser transmitidos oralmente; pero fórono, e a clave está principalmente na repetición. Un tema moi repetido acaba reproducíndose de maneira literal ou case. Pero iso ten algo de truco porque é pouco imaxinable que un rapsodo estivese en sesión continua recitando os 15.690 versos da *Ilíada* ou os 12.000 da *Odisea* ante un auditorio; e ademais cantados. Se calculamos que cantase 10 versos por minuto serían 1569 minutos a *Ilíada* enteira, ou sexa máis de 26 horas sen parar. Podemos imaxinar daquela que o que o rapsodo facía era o que o propio verbo *rhapsodein* quere dicir ‘coser cantigas’, ou sexa, que do repertorio, ou “saco” como din

as nosas cantigueiras, que tiña o rapsodo extraía uns poucos episodios coa súa trama parcial. Cada un destes episodios ou cantos tiñan unha estrutura formal que facilitaba a súa memorización: eran metricamente regulares (hexámetros) e para facer estes hexámetros dispoñía de fórmulas (non só as do tipo *astuto Odiseo*) que se podían recombinar con facilidade. (A organización cronolóxica que teñen hoxe a *Ilíada* e a *Odisea* é posterior á súa fixación por escrito - Ong 140 e 143). Todo isto non garantía a reprodución *de verbo ad verbum*; sabemos que isto non se dá nunca (nin sequera nas oracións rituais; hoxe dicimos o “Padrenuestro” de pe a pa pero é porque temos detrás un texto escrito que garante a súa repetición exacta); pero coas variantes que fose entre un rapsodo e outro, mesmo un rapsodo dun día para outro, a repetición era case exacta. Claro que hoxe non podemos saber de modo preciso como era porque hai 3000 anos Parry non estaba alí para comprobalo; pero comprobouno polos anos 30 (e Lord máis adiante) con bardos iugoslavos da mesma área xeográfica cós textos homéricos; a mesma experiencia fixérona outros en pobos africanos. Hai que ter en conta que certo tipo de literatura (como era o caso da homérica) a música acompañaba o recitado e o ritmo musical axuda a estabilizar os textos. E hai ademais outro aspecto: a maioría dos mortais temos unha memoria normal, tirando a mala (e por outra parte atrofiada pola escritura); pero hai individuos capaces de enormes proezas memorísticas; Otero Pedraio, sentinllo nunha entrevista, recordaba de memoria (en verso) a primeira obra de teatro que vira en Ourense sendo neno. Nalgún dos libros que lin para escribir este discurso refírese que hai nixerianos (de cultura oral) falantes de hausa que recitan o *Corán* de memoria sen saber árabe clásico (cando eu era rapaz veciños meus analfabetos podían recitar a ladaíña en latín; pero esta é unha proeza pequena); entre os rapsodos homéricos (coma hoxe entre os iugoslavos) había sen dúbida memorias formidables. Pero é que ademais dunha memoria potente está a repetición e o exercicio; sábese que os *Vedas* (antes de seren escritos) foron transmitidos polos mestres brahmanas ós seus discípulos que eran obrigados a un traballo intenso, onde o mestre entrecruzaba palabras para asegurar o dominio literal. Por outra parte, a memoria oral ten ademais unha compoñente somática pois unha narración pode ir acompañada de *aides de memoire* como son os movementos das mans, o uso de obxectos (coma doas enfiadas) que se manipulan; mesmo hai certos movementos corporais como os que vemos que executan os xudeus ortodoxos (que manteñen unha gran tradición oral) cando recitan o Talmud. E finalmente, conforme indica Ong (67) a tradición heroica da cultura oral (e da primeira escrita) está relacionada co estilo de vida agonístico no que interveñan personaxes que realizan fazañas memorables; sempre é máis doado de recordar figuras de dimensións extraordinarias que non personalidades incoloras. Nós (nin os

nosos antepasados de hai dúas ou cinco xeracións) vivimos nun país onde se teñan dado casos de bardos profesionais coma os homéricos ou os iugoslavos; o “bardo” Pondal era un señor que se sentaba nun escritorio e remoía nunha oitava real ata sacar 20 ou 30 versións; pero eran inventos del, tendo un ollo e Camões e outro en Tasso; pero nunca foi un elo dunha cadea que transmitise un texto anónimo vindo da noite dos tempos. E con todo, sen profesionalizar, ten habido neste país moitos homes e mulleres (se cadra máis mulleres que homes) que si rexistraron na memoria e transmitiron *verbatim*, non unha épica heroica, pero si un abondoso cantigueiro.

Os outros tres tipos de memoria (*esencial*, *episódica* e *xeral*) son máis ben propias doutros xéneros literarios (o conto, o relato histórico, etc.); máis ou menos feliz témola todos e non necesitamos explicala.

Do dito resulta claro tamén que a falta de memoria é un dos factores esenciais na alteración das tradicións; non é o único factor porque ás veces unha tradición pode sufrir mutilacións ou adicións por múltiples causas.

Un testemuño fiel só pode dalo a escritura; e como entre nós hai máis de 2000 anos que existe a escritura, en forma impresa hai uns 600 anos (desde finais do XV), a nosa oralidade está moi alterada por este fenómeno; realmente a oralidade primaria para nós xa é un fenómeno residual porque todo está marcado pola escritura (caligráfica o de molde); de aí a fe na firmeza do que está no papel como recolle o refraneiro: “onde cartas falan, barbas calan”, é dicir, o derrego do leiro vai por onde di o documento e non o perso-eiro máis barbado e venerable do lugar. Daquela como o valor do oral se mide en contraste co escrito, pois todos aspiramos a “falar como libros abertos”, cómpre que digamos tamén algo sobre a escritura.

Continúo inspirándome en Ong (que á súa vez se inspira noutros, entre eles McLuhan): “A escritura establece o que se chamou ‘lingua libre de contexto’ ou ‘discurso autónomo’, discurso que non pode ser cuestionado nin rebatido como as manifestacións orais porque o discurso escrito foi separado do seu autor” (77). Un texto escrito non hai maneira de refutalo directamente porque despois da refutación máis devastadora o libro segue dicindo exactamente o mesmo que dicía; por esta razón a expresión “díxo o libro” equivale a “é verdade”; por esa razón tamén os libros cos que non estamos de acordo o mellor é queimalos como facía San Domingos. Esta é a razón pola que Sócrates (no *Fedro* de Platón) renegaba da escritura (cito polo texto que hai en www.filosofia.org):

Este es, mi querido Fedro, el inconveniente, así de la escritura como de la pintura; las producciones de este último arte parecen vivas, pero interrogadlas, y veréis que guardan un grave silencio. Lo mismo sucede con los discursos escritos; al

oírlos o leerlos creéis que piensan; pero pedidles alguna explicación sobre el objeto que contienen y os responden siempre la misma cosa. Lo que una vez está escrito rueda de mano en mano, pasando de los que entienden la materia a aquellos para quienes no ha sido escrita la obra, y no sabiendo, por consiguiente, ni con quién debe hablar, ni con quién debe callarse. Si un escrito se ve insultado o despreciado injustamente, tiene siempre necesidad del socorro de su padre; porque por sí mismo es incapaz de rechazar los ataques y de defenderse.

Outro argumento que usaba Platón contra a escritura era que emboutaba as memorias:

le atribuyes [á escritura, fala o rei co deus Teutis, o seu inventor] todo lo contrario de sus efectos verdaderos. Ella no producirá sino el olvido en las almas de los que la conozcan, haciéndoles despreciar la memoria; fiados en este auxilio extraño abandonarán a caracteres materiales el cuidado de conservar los recuerdos, cuyo rastro habrá perdido su espíritu.

Pero xa se ve que o argumento de Platón é incongruente porque está re-negando dunha nova tecnoloxía e ó mesmo tempo está usándoa; este e os outros diálogos escribiunos e ademais é moi dubidoso que sen a escritura puidese facer filosofía porque un razoamento complexo, igual que unha demostración xeométrica como as que facía Arquímedes, é impensable sen o soporte da escritura. “A escritura (especialmente a alfabética, que é a máis flexible, pero vale calquera outra) foi e é a invención tecnolóxica máis decisiva (*momentous*) da humanidade. Non é un simple apéndice da fala. Como traslada a fala do oral-auditivo a un novo mundo sensorial, o da vista, transforma a fala e igualmente o pensamento” (Ong 84). Nun principio o acceso á escritura era privilexio de poucos aínda que adquirir a técnica era extremadamente doado; pero no mundo rural ou urbano de Grecia hai 2500 anos ou de Galicia hai 200 saber escribir era principalmente un oficio (de amanuenses); para os que non eran do gremio tiña pouca utilidade; por outra parte non había moitos soportes sobre os que escribir (o papel chegou a Europa no séc. XII). Así é que a oralidade foi ata hai ben pouco bastante máis ca residual. Con todo a habilidade de escribir dáballes ós que a posuían uns poderes máxicos (ademais do poder real que xa tiñan); non é de estrañar que a palabra *gramática* (ou sexa ‘o estudo das letras’) viva aínda en francés como *grimoire* ‘libro de feitizos (ou ciprianillo)’; esta palabra pasou en préstamo ó inglés como *glamour* (que se di especialmente das raparigas con ‘encanto ou meiguice’); porque na escritura había algo de meiguería. Daquela: o que se escribía nun papel quedaba para sempre, de aí que o escrito teña un valor como testemuño moito máis fiable có simplemente recordado. Con todo

as ideas platónicas sobre a escritura duraron moito tempo e a desconfianza de que o escrito se equiparase coa verdade tamén. Esta é a mentalidade que tiña miña nai, moderadamente alfabetizada (que naceu en 1917) e dicía con frecuencia (e a frase non a inventou ela) “os pepeles tein mau do que lles poin”, que vén sendo unha tradución dun texto de Ambrosio de Milán (séc. IV) no *Comentario a Lucas IV*, no que manifesta a súa desconfianza (platónica) sobre o escrito: “A vista engana, o oído serve de garantía” *Omnia enim quae credimus, vel visu credimus, vel auditu: visus saepe fallitur, auditus in fide est* (citado por Ong 117). De que durante moito tempo a xente non se fiaba do que estaba escrito é testemuño a palabra *auditor* (o inglés debe ser o idioma moderno onde se documenta antes, 1377, aínda que é un latinismo); o auditor era un oficial da chancelería que revisaba as contas “de oído” (sentábase a que llas lesen) e comprobaba que non lle metesen de matute facturas sen xustificar. Iso demostra que a escritura (ou polo menos a escritura como testemuño) na Inglaterra do séc. XIV aínda non estaba de todo interiorizada; é que as “novas” tecnoloxías tardan en ser familiares. Nos países románicos (entre eles nós) en cambio o escrito prevalecía sobre o que se falaba conforme ó refrán que citei antes (aínda que entre nós, como en Inglaterra non faltaron os falsificadores de escrituras).

Outro carácter do texto escrito (fronte ó oral) é que nace en soidade; por moito que o escritor imaxine lectores por millóns e se refira a eles de maneira ridícula como “querido lector”, o destinatario é imaxinario; como para o lector o autor é imaxinario tamén; ambos están fóra dun contexto real. Incluso no diario íntimo o autor e o lector, que son a mesma persoa, están fóra de contexto (porque a produción e a lectura non son sincrónicos).

A escritura, polo demais, distancia o suxeito do texto, o que permite producir textos máis precisos; un falante non pode corrixir o que di pois unha vez liberada unha palabra queda dita e non é rectificable (como se desprende claramente do dito “agarrar a un pola palabra”); quen escribe pode anular o escrito ou facer con el o *bricolaxe* que lle apeteza. Disto dedúcese que quen escribe pode producir pensamentos moito máis elaborados e iso explica a aparición da filosofía, da teoloxía e da ciencia (e conste que hai casos excepcionais de individuos que literalmente “ditan” libros; ou ós que se lles pode transcribir unha conferencia sen un anacoluto; pero é moi infrecuente). Iso explica tamén a formación de dialectos gráficos especiais: de feito a formación dos estándares lingüísticos (inglés, francés, etc., galego incluído) supradialectais non sería posible sen a escritura; despois veñen os gramáticos e os lexicógrafos que os canonizan en gramáticas cheas de regras e vocabularios moi copiosos, de varios centos de miles de palabras. A forza normativa deste grafolecto pode e de feito chega a suplantar os dialectos falados cando ese “grafolecto” se volve falado; isto xa nos aparta un pouco

do tema que aquí tratamos pero unha lingua non se volve totalmente estandarizada e nacional ata que o grafolecto se converte na lingua familiar. Cóntao moi ben Pasolini nun artigo provocador (“Nuove questioni linguistiche” en “Rinascita” 16-XII-1964 recollido despois en Oronzo Parlangeli (ed.), *La nuova questione della lingua*, Paideia, Brescia 1971). Nese artigo viña dicir que a lingua italiana acababa de nacer pois só a partir desa data os italianos (incluídos os florentinos) deixaron de ser diglósicos, falantes dun dialecto que aprendían na casa e dunha lingua que aprendían na escola, polo libro; nas grandes cidades industriais do N de Italia dos anos 60 (Milán, Turín) á que acudían traballadores de todas as rexións, unha burguesía hexemónica estaba en condicións de impor de maneira homoxénea os seus modelo (estandarizado) ás clases subalternas. Tamén nos apartaría do tema dedicarnos a avaliar aquí as consecuencias de que durante séculos o código escrito fose o latín e despois o castelán mentres as relacións orais eran en galego, aínda que non debemos ignorar tampouco que o latín e o castelán foron vehículo dunha oralidade (nos seminarios por ex. había que falar en latín; na escola e na universidade destes últimos 200 anos en castelán). Isto sería tema doutro simposio.

Dentro da historia da escritura hai que mencionar a invención da imprenta porque foi unha nova revolución tecnolóxica de igual ou maior envergadura cá da escritura. Elizabeth Eisenstein en *The Printing Press as an Agent of Change*, 1979 (resumida por Ong 115), enumera os efectos da imprenta; entre eles, o de facer do Renacemento italiano un Renacemento europeo permanente (renacemento literario e moito máis, porque non foi só Boccaccio ou Leonardo, foron tamén Maquiavelo, Galileo, e Montaigne, Étienne, Erasmo, Mercator, Copérnico, Nebrija e centos e centos); o de producir a Reforma protestante e reorientar o catolicismo; o de afectar o desenvolvemento do capitalismo moderno; facer posible que a Europa occidental explorase o mundo; cambiar a vida familiar e política; difundir o coñecemento como nunca antes; facer do alfabetismo universal un obxectivo formal; facer posible o nacemento das ciencias modernas; e alterar totalmente a vida social e intelectual. E toda esta revolución foi provocada por un invento tan simple como son uns caracteres móbiles vaciados en chumbo que se van combinando (compoñendo) para formar liñas e páxinas, repetibles ata o infinito de maneira idéntica. Desta maneira unha mesma mensaxe pode chegar a millóns de persoas e en tempos diferidos (asincronamente). Segundo Ong (117) “en contra do que defenden moitos semióticos estruturalistas, foi a imprenta, e non a escritura, a que efectivamente reificou a palabra e con ela a actividade poética”. Non hai que dicir a desgraza que supuxo para o galego ter quedado arredado desta invención durante de 450 anos (o impacto —escaso ata o XIX— da imprenta en Galicia pode verse en Ofelia Rey Castelao,

“A cultura escrita en Galicia, séculos XVII-XVIII” en *Entre liñas. Unha ollada á historia da cultura escrita en Galicia* 2006). Ong menciona a importancia que tivo a escritura na creación dos “grafolectos” que se converteron en linguas estándar; é verdade o que di, pero o golpe de graza definitivo débese á imprenta como se manifesta no caso inglés, cuxo estándar está marcado pola impronta do impresor londiniense William Caxton, un *language builder* de talla case equiparable á de Lutero para o alemán. O impacto do impresor Manuzio na lingua italiana foi menor, pero non desprezable.

En tempos recentes (de cen anos para acó) tiveron lugar ou popularizáronse outros inventos relativos á palabra (agora electrónicos) igual de revolucionarios ou máis cá imprenta: a radio (a primeira estación de radio comezou na funcionar en 1897) a televisión (finais dos 30) e o teléfono; os tres, en especial os dous primeiros, converteron o globo nunha aldea (porque agora o que fala ten como audiencia non a súa tribo senón virtualmente o mundo enteiro). Estes inventos teñen a mesma capacidade có libro de multiplicar indefinidamente a mensaxe, que mesmo se pode gravar e reproducir/escoitar en diferido; pero (igual ca no caso do libro) o oínte da radio ou da tv, entre outras moitas cousas, non ten a posibilidade de interaccionar co emisor; por iso se lle chama “oralidade secundaria”; en realidade esta oralidade é un subproduto da escritura como se desprende de que moitas das mensaxes que nos chegan a través da radio e da televisión sexan realmente lidas; a expresión “diario hablado” é ben elocuente. Pero sexa como queira a mensaxe non nos entra pola vista, como no caso da escritura, senón polo oído, de aí o adecuado de chamarlle “oralidade secundaria”.

Na actualidade (de dez anos para acó) a internet (polo menos determinados servizos como son os chats, os blogs ou o skype) permite a posibilidade multiplicativa da imprenta e da radiotelevisión e ó mesmo tempo a posibilidade de que o receptor poida interaccionar co emisor *off-line* ou mesmo *on-line* (sincronamente). É, daquela, unha forma híbrida entre tradición oral e escritura que aínda non tivo o seu McLuhan; ou se o tivo eu aínda non o coñezo nin o estudei. Pero isto, ademais, estanos apartando do tema.

Despois de toda esta introdución non sei se é necesario referirse especificamente á nosa tradición oral porque sabendo o que é xenericamente, sabendo cómo está a sociedade galega actual en materia de alfabetización (*literacy*), que pasou do 20% ó 97% nos últimos cento e pico anos (hai estatísticas en A. Costa Rico, *Historia de educación e da cultura en Galicia*, 2004, 922), e sabendo ata qué punto é masiva a invasión de medios audiovisuais podemos deducir a vitalidade deste patrimonio. Cómpre salientar que a escritura e o seu derivado a imprenta e os outros medios de difusión da palabra non foron adiantos illados na historia da civilización; “O paso da

oralidade á escritura está tamén relacionado con outros avances psíquicos e sociolóxicos ademais dos vistos. Entre estes avances: as transformacións en materia de produción alimentaria, comercio, organización política [incluída a descolonización nalgúns continentes], institucións relixiosas, destrezas tecnolóxicas, practicas educativas, medios de transporte, educación familiar, cada un deles co seu papel distintivo. Pero a maior parte destas transformacións, seguramente todas, motivan e son motivadas pola expansión da escritura (*literacy*)” (Ong 172). Ó estar a escritura (*literacy*) acompañada, en realidade identificada, con eses cambios que consideramos “progreso” automaticamente a “oralidade” queda devaluada. Exprésao diafanamente B. Rosemberg: “a imprenta aparta unha porción da aprendizaxe desa cadea inmediata de confrontacións persoais. Nunha cultura oral os vellos son os repositorios da sabedoría dunha cultura; os vellos deixan en gran medida de tomarse en consideración na sociedade tecnoloxizada moderna, non tanto a causa dos rápidos cambios en vagas sucesivas de “futuro”, senón porque a sabedoría está dispoñible nos libros” (76).

Pois ben, a Galicia actual podemos dicir que entrou de cheo na modernidade; todas as actividades que acabamos de mencionar (produción alimentaria, comercio, prácticas educativas, etc.) non nos diferencian das de calquera outro pobo occidental. É verdade que estas transformacións entre nós tardaron máis que en Inglaterra ou Francia pero tamén chegaron. Hai menos de corenta anos, no mes de agosto, en todas as aldeas de Galicia (e Galicia era principalmente unha aldea) rumbaban as máquinas de mallar da mañá á noite; o ano pasado entre a Fonsagrada e os Ancares nas 30 ou 40 aldeas que atravesamos só vimos unha meda nunha aira (e era seguramente dun nostálgico do pan caseiro). É só un exemplo, pero poderíamos dar un cento máis. Que agora veña un panadeiro (ou varios) repartindo pan polas aldeas dúas veces á semana significa que os galegos aínda seguimos tendo pan na dieta pero esa nova maneira de acceder a un bolo de pan é o símbolo dunha transformación moito máis profunda; os galegos de hai 40 anos para comer pan tiñan partir unha seara (iso tiña lugar o día de antroído), cavala, queimala, sementala (era no outono), cerrala para que non lle entrase o gando, segala (era en xullo), atar os mollos, amarrotalos, carrexalos para a eira, medalos, mallalos, limpar o gran, gardalo na tulla, moelo, etc. Agora abonda con que saian á porta cun par de euros cando senten a bucina do repartidor. Aquel do pan era un traballo duro e os nosos labradores (os poucos que quedan) tan pronto puideron apuntáronse á nova alternativa, aínda que ó facelo mandaron ó esquecemento unha cantidade considerable de saberes que acumularan e transmitiran ó longo de moitas xeracións, seguramente desde que se inventou a eixada hai 2.500 anos. E nós, as (entre aspas) “elites culturais” do país, non podemos ser sentimentais e doernos de que aquela

tradición, realmente escravitude, desaparecese e con ela as cantigas da sega, da malla e do muíño. Contábase, non sei se con malicia, que Paiva Boléo estaba moi doído cada vez que en Portugal se abría unha estrada nova porque con cada vía de comunicación avanzábase un paso máis cara á destrución da riqueza dialectal do portugués. Non podemos nin sequera sorrir desa actitude de Paiva (supoñendo que fose verdade) porque os letrados de todos os países (e mesmo a de moitos individuos que sen seren letrados estiman a cultura tradicional) atorméntanse ante a perda dos valores que transmitía a oralidade aínda que non saiban, como parece que sabía Paiva Boléo, como deter esa perda. O único que se pode facer para que non desapareza de todo e embalsamalas en monografías (como as dos Grimm, Pitré, Van Gennep, Leite de Vasconcelos ou Risco) ou apuntalas en inquéritos como fixo Paiva, ou gravalas en vídeo. Naturalmente destas transcricións ou reproducións só poderemos como historiadores extraer unha imaxe de cómo era a vida dos nosos antepasados, pero nunca reproducila. Se hoxe cantamos unha panxoliña ou unha cantiga de sega estamos actuando nun mundo de ficción, coma nun teatro, porque ficticio intérprete, ficticio é o auditorio e ficticia é a situación onde se representa; o folclore é moito máis có que se pode transcribir ou gravar, conforme apunta moi ben Edson Richmond cando manifesta “folclore é todo o que non se logra comunicar cando unha actuación oral é transcrita; a situación performativa é esencial, latexa” (citado por Rosenberg 86). Claro que non estamos en contra de que os nenos canten panxoliñas na escola arredor de Nadal (deben facelo); pero iso non é o mesmo ca saír cantalas polas portas e pedir un aguinaldo (que unhas veces daban e outras non) e despois se consumía ou se daba de esmola para librar unha ánima do purgatorio. Como, por poñer outro exemplo, tampouco é o mesmo que dous asistentes a unha voda se enleen nun desafío tirándolles picadas maliciosas ós noivos á hora de partir a regueifa (*a regheifa está na mesa / coa codia para riba / así ha de estar a novia / esta noite coa barrigha*)... non é o mesmo, digo, esta *performance* da regueifa *in vivo* ca un desafío entre o Pinto de Herbón e outro regueifeiro diante de Gayoso en Luar (sen que isto estea mal; pero non é o mesmo).

Estando, daquela, nun momento en que a escritura e as ondas o envolven por todo, qué nos queda da oralidade e máis concretamente, qué nos queda por recoller? E isto non é un programa.

A lingua mesma é en si tradición porque se herda e transfire en herdo coma calquera outro produto cultural. Con todo é un produto singular porque é ó mesmo tempo obxecto e vehículo (os outros son só obxectos). A lingua mesma é por iso a parte do patrimonio máis doada de recoller, e de feito xa se recolle de seu con só escribila, supoñendo que a lingua se escri-

ba, porque hai moitos lugares do mundo onde a lingua da escritura (*literacy*) non coincide coa práctica oral, polo menos dunha parte da poboación. Este foi o noso caso durante 400 anos, e aínda o é hoxe en parte, de aí que a nosa documentación lingüística teña unha lagoa irrecuperable de case tres séculos e medio. Só despois de 1850 comeza unha un tímido cultivo da escritura que acaba na coñecida situación actual. Con toda esta tradición escrita (por breve que sexa) poden facerse corpus moi representativos. Pero a lingua da oralidade non é o mesmo cá lingua da escritura (aínda que na escritura das orixes sexa moi visible a pegada da oralidade: pensemos nos *Cantares gallegos*). Para varias linguas occidentais, incluída a nosa, ó longo destes últimos 100 anos fixéronse atlas e glosarios ou reuniuse material para facelos; neles hai recolleita unha boa parte deste patrimonio. No mesmo sentido van os arquivos sonoros. Son contribucións seguramente moi importantes, máis do que moitas linguas do mundo van ter nunca. Pero aínda así quedan moitos aspectos da nosa oralidade que nunca pode poñer de manifesto un cuestionario dun atlas nin a conversa dirixida ou espontánea dun informante diante dun micrófono. Eu non sei máis que confusamente cales son nin como se pode rexistrar todos estes aspectos da oralidade pero aí hai un terreo moi grande que explorar. Cando falamos de rexistrar para conservar adoitamos pensar nesas *vanishing voices* ou testemuños que teñen un grande saber lingüístico e que se pode perder para sempre se non os rexistramos; porque mesmo a transmisión da lingua (ou a adquisición, segundo desde onde se mire) cada vez se fai cunha perda maior de trazos. Quizais esta é unha visión un pouco museística (e ata pesimista) das cousas, que leva implícita a consideración da lingua como reliquia do pasado, igual que considerabamos a Schubarth e máis eu en parte as cantigas do noso cancionero. Pero a lingua é diferente, mentres se fale; así que unha prospección da oralidade galega actual ten que atender esas *vanishing voices* pero tamén as voces dos galegos novos, que falan o galego alterado (para ben ou para mal), nun contexto social completamente moderno (sen teren visto nunca un carro ou un sacho). Neste sentido a constitución dun corpus do galego oral está aínda por acometer.

Ademais da lingua mesma son patrimonio oral todos os outros saberes que se transmiten dunha xeración a outra por medio da palabra falada, nomeadamente a literatura oral. Non é este o momento de facer un repertorio de xéneros. Calquera dos libros que mencionei enuméraos (por exemplo Vansina) pero podemos enumeralos tamén nós resumidamente adecuándolos á nosa realidade: fórmulas, poesía e relatos

a) As fórmulas son expresións estereotipadas que se usan en certas circunstancias; teñen que ser recitadas de maneira exacta e precisa para seren

eficaces; serven para detectar cal era a cultura espiritual e ideolóxica dos antepasados. Entre nós son moi abondosas e aínda ben vivas as fórmulas didácticas (refráns, adiviñas, trabalinguas, epigramas), que son o acervo da sabedoría dos vellos; algúns refráns son valiosos para a historia do dereito. As fórmulas relixiosas son usadas en rituais de tipo relixioso ou máxico; entre nós polos anos corenta Víctor Lis Quibén, coñecido falanxista pontevedrés, aínda recolleu centenaes delas para levantar a paletilla ou cortar as lombri-gas; aínda polos anos sesenta se podían recoller (e de feito eu recollín) ora-cións para curar o coxo ou os tirizós, etc.; eran pronunciadas por persoal es-pecializado, noutras culturas polo xamán, na Galicia “pre-moderna” por persoas con certos poderes máxicos (curandeiras); estas fórmulas relixiosas teñen sempre datos para a historia da relixión (superstición); non sei se na actualidade terá vigor ensalmo ningún fóra do responso a San Antonio reci-tado cando perdemos algo. O refraneiro e o adiviñanceiro galego foi moi ri-co pero non sei se Ferro e Paco Martín deixarían algo por recoller.

b) A poesía. Nela o contido e a forma teñen un valor estético; teñen for-ma fixa, pero o significado difire do das fórmulas. Noutras culturas, con fre-cuencia son especialistas (rapsodos, segreis) os que a transmiten; entre nós a transmisión da poesía non está profesionalizada. Dentro do noso cancionei-ro hai moitos xéneros pero pola temática podemos reducilos a dous: poesía narrativa (romances, sucesos, cantos relixiosos, etc.) e de sentimentos (poe-sía lírica e satírica), a de sentimentos con moito predominante; nos dous ca-sos a forma ten un papel fundamental (e ás veces a forma predomina tanto que os poemas poden estar cheos de palabras vacías). Vansina, que é histo-riador, non lle dá á poesía moito valor como documento histórico, pero po-den telo polo menos para coñecer as actitudes do pobo; se a maternidade lle dá tempo unha antiga alumna miña pensa facer unha tese sobre “a imaxe da muller no cantigueiro popular”; non sei se daría tema para unha tese a ima-xe do crego, pero si para un bo artigo; e así moitos outros asuntos. O canti-gueiro igual que calquera outro produto da tradición consérvase (e mesmo se aumenta) na medida en que haxa repetición. E a repetición entre nós su-friu unha crise grande cando empezaron a chegar as músicas enlatadas de Angelillo, Imperio Argentina ou Escobar; é asombrosa a fascinación que te-ñen os nosos compatriotas pola copla e outros xéneros carpeto-vetónicos e mesmo polas rancheiras, cousa que explica a devaluación consecuenta do noso cancionero enxebre. Hai que recoñecer que neste sentido as corais desde hai máis dun século e agora os grupos folk fixeron moito pola conser-vación deste patrimonio (aínda que “falsificado” no sentido que dixemos an-tes). Quizais é o cancionero unha das parcelas do patrimonio inmaterial me-llor conservadas aínda; cando a Schubarth e eu recollemos o *Cancioneiro popular galego* pensamos que xa eramos os últimos recolletores (de feito no

noso cancionero hai moitas pezas xa mutiladas pola falta de repetición); pero despois de nós aínda viñeron outros que a toparon as mesmas pezas, ás veces máis completas, e outras moitas novas.

c) Os relatos. Hainos de moitos tipos pero entre nós son frecuentes as lendas e os contos. As lendas orixinariamente deberon de ser historias para ser lidas (como indica o nome *legenda*) e referíanse principalmente ás vidas de santos (*legenda sanctorum*); a *Legenda aurea* de Jacopo della Voragine (séc. XIII) é basicamente iso. A xente acabou equiparando as *legenda* calquera tipo de relato (oral) máis ou menos fantástico, en especial os de carácter etiolóxico (que explican, por exemplo, a orixe milagrosa dun accidente topográfico), como é o caso dos lugares onde hai unha pena con catro buracos que fixo o cabalo de Roldán coas ferraduras; case non hai parroquia galega que non teña estas pegadas de Veillantif (que era o nome do cabalo na *Chanson*). O mesmo podemos dicir de centenaes de topónimos que teñen unha explicación por etimoloxía popular; Rodríguez inclúe unha coma esta no seu dicionario (1863), que se non minte é de fonte oral:

moega Tolva (...). Oí, allá en mis primeros años, que de la voz *moega* y *cara*, viene la de *Carmoega*, que lleva una parroquia con la advocacion de *S. Pedro de Carmoega*, en el partido de Lalin, provincia de Pontevedra y a orillas del río Arnego. Fue el caso de un ladronzuelo robó la *moega* de un molino a tiempo que el dueño pudo seguirle y alcanzarle, y de alcanzado le dio tal paliza, que se vio obligado a soltar la expresion de *cara-moega*, esto es, que le salia cara: y que de esto tomó el sitio el nombre y despues la parroquia, que seria posterior al hecho si fue verdad como lo es que hay la tal parroquia. Ello es cierto que todas le tomaron de algun motivo, aunque hoy se ignoran los más de ellos.

O outro tipo de relato é o conto, que é un xénero ben coñecido.

As lendas e os contos foron a mira principal dos colectores de literatura oral europea no XIX e XX. Pero entre nós non houbo colleitas sistemáticas. Agora que se está intentando facer algunha colleita é difícil atopar informantes que reteñan un repertorio grande e recorden versións completas. Neste caso o repertorio dos informantes novos (letrados) xa está moi contaminado polas lecturas dos *Garbancitos* e das *Caperucitas*; en realidade xa estaban contaminados os nenos que recolleron moitos dos *Contos populares da provincia de Lugo* polos anos 50.

d) Non sei ata que punto podemos considerar patrimonio oral as nomenclaturas dos traballos e dos oficios porque se trata dun territorio no que se mesturan as palabras e as cousas (ou sexa o patrimonio inmaterial co material). Creo que podemos varrer para a casa tanto se se fai ó estilo dos vellos etnolingüistas (Xaquín Lorenzo, ou os alemáns que estiveron por aquí), co-

mo con monografías tipo tesina (como as que se facían nesta Facultade hai anos); ou ó estilo dos novos (xa non tan novos) etnógrafos que recollen as vellas palabras da tribo ó mesmo tempo que describen os “designata” e todo tipo de pormenores que van moito máis alá de describir as diferentes operacións que se fan cun, ou sobre un obxecto porque ás veces é a vida enteira dun individuo ou dunha familia a que xira ó redor desa actividade; imaxínade a vida dun oficio ambulante como o de telleiro. Vázquez Pintor, Fidalgo Santamarina, Arturo Romaní, Clodio González entre outros teñen feito ultimamente traballos merecentes da nosa admiración.

e) E finalmente debemos dicir dúas palabras sobre a historia oral. Nós non temos como en moitos países africanos antes da descolonización unha historia oral na que se contan as xenealoxías dos nosos reis ou as súas fazañas; Vansina e Calvet poñen moitos exemplos. A nosa memoria neste sentido é a curto prazo. Episodios históricos antigos son deseguida esquecidos ou moi deformados; eu non lembro ter sentido entre os meus veciños nada da invasión francesa; da carlistada só recordaban que escondían os porcos nos muíños para que non llelos requisasen. Estes episodios a maior parte das veces xa non se sitúan no seu tempo nin por aproximación. Por defecto todo o que é antigo vai entrando na época dos mouros, que é un tempo antigo indeterminado. E neste terreo a historia xa deriva en lenda. Hai outra historia, que é máis individual que colectiva, na que o informante foi actor ou testemuña. O que ocorre é que esta historia é tan recente e tan individual que non se podería considerar tradición mentres non entre na cadea dos saberes que se aprenden e transmiten. Algunhas destas historias se o seu protagonista é algo letrado acaban tendo forma escrita (outro trazo que as aparta da tradición oral) e convertidas en libro de memorias con máis ou menos elaboración. Un prototipo libros deste xénero entre nós son as *Aventuras de Alberte Quiñoi* que contan a infancia (e moito máis cá infancia) de M García Barros (en realidade a vida cotiá da Ulla hai 100 anos). Igual que Alberte Quiñoi hai moitos outros neste país, que tiveron vidas singulares ou foron protagonistas de episodios memorables (por exemplo Elixio Rodríguez, *Matádeo mañá*), ou simplemente os coñeceron de oídas (como pode ser no meu caso o asasinato hai 70 anos, polo tanto antes de eu nacer, do Comandante Moreno e outros 15 compañeiros no porto do Acevo). Estas historias de sucesos recentes cunha difusión espacial limitada nunha perspectiva “clásica” do patrimonio de que só o “antigo” ou as “reliquias” ou a o que é “posesión de todo o pobo” son tradición habería que deixalas excluídas. Pero como lembramos antes, citando a Ruth Finnegan, tanto o concepto de antigüidade como de colectivo están sendo revisados. Pertenzan ou non ó folclore (sexan ou non patrimonio) son polo menos unha parte da oralidade que como pobo nos interesa que non pase ó esquecemento coa morte do

protagonista, da testemuña ou da xente próxima que coñeceu indirectamente o feito. O cal non quita que quede sen contestar de maneira definitiva a pregunta “qué conservar” porque a humanidade pasa o día falando e de todo canto fala só moi poucas cousas son memorables. ¿Cantas? Se hai quen o saiba que nos dea outra conferencia.

Teño dito.

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

- Calvet, Louis-Jean (1984): *La tradition orale*. Paris: PUF.
- Catalán, Diego (2001): *El Archivo del Romancero: patrimonio de la humanidad. Historia documentada de un siglo de historia*. 2 vols. Madrid: Fundación Ramón Menéndez Pidal.
- Costa Rico, Antón (2004): *Historia de educación e da cultura en Galicia*. Vigo: Xerais.
- Dubert, Isidro (2007): *Cultura popular e imaxinario social en Galicia*. Santiago de Compostela: Universidade de Santiago.
- Eisenstein, Elizabeth (1979): *The printing press as an agent of change: communications and cultural transformations in the Early-Modern Europe*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Finnegan, Ruht (1991): “Tradition, but what tradition and for whom?”, *Oral Tradition* 6/1, 104-124. .
- Fox, Inman (1997): *La invención de España. Nacionalismo liberal e identidad nacional*. Madrid: Cátedra.
- Goody, Jack & Ian Watt (1969): “The consequences of literacy”, in Jack Goody (ed.): *Literacy in traditional societies*. Cambridge: Cambridge University Press, 27-84.
- Harnad, Stevan (2003): “Back to the oral tradition through skywriting at the speed of thought”, *Interdisciplines*, en <http://www.interdisciplines.org/defispublicationweb/papers/6>. Tamén en <http://cogprints.org/3021/>
- Havelock, Eric A. (1963): *Preface to Plato*. Cambridge, Ma.: Belknap Press of Harvard Univ. Press.
- Hobsbawm, Eric & Terence Ranger (eds.) (1983): *The invention of tradition*. Cambridge: Cambridge University Press. Trad. esp. *La invención de la tradición*. Barcelona: Crítica, 2002.
- Luria, Aleksandr R. (1977): *Cognitive development: its cultural and social foundations*. ed. Michael Cole. Cambridge, Ma.: Harvard University Press.

- McLuhan, Marshall (1962): *The Gutenberg Galaxy: the making of typographic man*. Toronto: University of Toronto Press. Trad. esp. *La Galaxia Gutenberg*. Madrid: Aguilar, 1969.
- Ong, Walter (2007 [1982]): *Orality and literacy: the technologizing of the word*. London / New York: Routledge. Trad. esp. *Oralidad y escritura*. México: FCE, 1987.
- Parry, Milman (1928): *L'épithète traditionnelle dans Homère*. Paris: Les Belles Lettres.
- Pasolini, Pier Paolo (1964): "Nuove questioni linguistiche", *Rinascita* 16-XII-1964, recollido en Oronzo Parlangeli (ed.): *La nuova questione della lingua*. Brescia: Paideia, 1971.
- Rey Castelao, Ofelia (2006): "A cultura escrita en Galicia, séculos XVII-XVIII", in Pablo Sánchez Ferro (dir.): *Entre liñas. Unha ollada á historia da cultura escrita en Galicia*. Vigo: Universidade de Vigo.
- Rosemberg, Bruce (1987): "The complexity of oral tradition", *Oral Tradition* 2/1, 73-90.
- Vansina, Jan (1961): *De la tradition orale, essai de méthode historique*. Tervuren: Annales du Musée Royal de l'Afrique Centrale, Sciences Humaines. Trad. ing. *Oral tradition. A study in historical methodology*. London: Routledge and Kegan Paul, 1965. Trad. esp. *La tradición oral*. Barcelona: Labor, 1967.
- Watkins, Calvert (1995): *How to kill a dragon. Aspects of Indo-European poetics*. Oxford: Oxford University Press.